

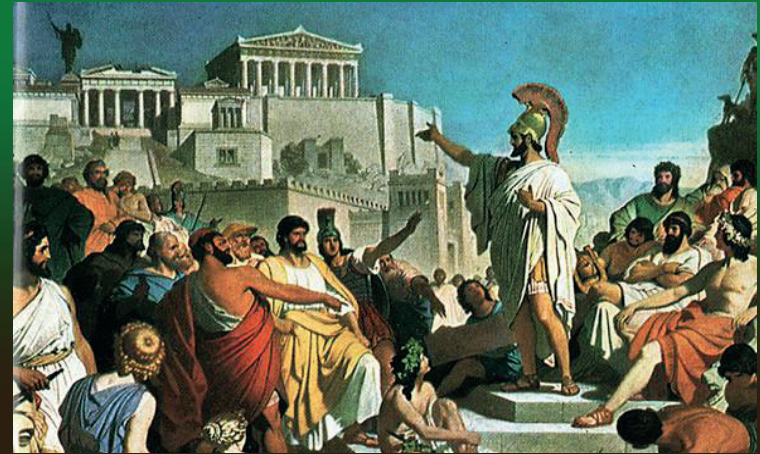
Валентин Рибалка

САМОВЧИТЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ ДЛЯ ЮНОЇ ТА ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІ

Валентин Рибалка

САМОВЧИТЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ

ДЛЯ ЮНОЇ ТА
ДОРОСЛОЇ ОСОБИСТОСТІ

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ**

Валентин Рибалка

САМОВЧИТЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ ДЛЯ ЮНОЇ ТА ДОРΟΣЛОЇ ОСОБИСТОСТІ

Методичний посібник

**Київ
ТАЛКОМ
2019**

УДК 37.041:321.7:[–053.67:–053.8]

Р49

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України (протокол № 4 від 16 травня 2019 року).

Рекомендовано до друку Педагогічною радою Комунального закладу «Полтавський обласний науковий ліцей-інтернат II–III ступенів імені А.С. Макаренка Полтавської обласної ради» (протокол № 2 від 29 березня 2019 року).

Рекомендовано до друку Педагогічною радою Колегіуму № 11, загальноосвітнього навчального закладу I–III ступенів м. Новомосковська Дніпропетровської області (протокол № 5 від 2 квітня 2019 року).

Рецензенти:

Панок Віталій Григорович — доктор психологічних наук, професор, директор Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України;

Помиткін Едуард Олександрович — доктор психологічних наук, професор, завідувач відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України;

Самодрин Анатолій Петрович — доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки і психології Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана», м. Дніпро.

Рибалка В.В.

Р49 Самовчитель демократії для юної та дорослої особистості: метод. посіб. / Валентин Рибалка. — К.: Талком, 2019. — 208 с.

ISBN 978-617-7685-72-1

У методичному посібнику наводяться теми та зміст занять, в ході ознайомлення з якими учні самостійно і свідомо оволодівають основами демократії. Кожне заняття починається із тематичного запитання до учня як суб'єкта демократичної громадянської поведінки, а в його змісті подається відповідь щодо різних аспектів самоорганізації такої поведінки на демократичних засадах. Наводяться різні прийоми самовчителювання. Призначено для учнівської молоді та педагогів, студентів і аспірантів різних навчальних закладів, наукових працівників і службовців, практичних психологів і соціальних педагогів, для всіх громадян, хто хоче самостійно опанувати основи демократичної поведінки в умовах громадянського суспільства.

УДК 37.041:321.7:[–053.67:–053.8]

ISBN 978-617-7685-72-1

© Рибалка В.В., 2019

© Кабиш-Рибалка Т.В., обкладинка, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	5
1. Що таке демократія і чому вона є найкращим видом суспільного устрою людства?	10
2. Як сучасна демократія пов'язана зі своїми історичними витоками — демосом античних полісів, народним віче слов'ян, козацькими радами, сільськими та міськими громадами, комунами тощо?	18
3. Наскільки актуальні зараз гасла Великої французької революції «Свобода, рівність, братерство!» і як відповідають їм статті Конституції України щодо свобод, прав та обов'язків громадянина, яких слід дотримуватися і втілювати у власну громадянську поведінку?	28
4. Чому принципи і процедури демократії є центральною складовою, ядром народовладдя?	31
5. Що таке громадянське суспільство як інститут прямої демократії?	34
6. Як працює демократичне громадянське суспільство у Швейцарії та як виглядає узагальнений алгоритм його роботи? ..	54
7. Які ознаки громадянського суспільства у США та деліберації як вільного демократичного раціонального обговорення громадянами нагальних проблем і генерування пропозицій та проектів їх вирішення?	60
8. Яким чином розвивати свою особистість як члена демократичного громадянського суспільства?	72
9. Що таке об'єднані територіальні громади в умовах децентралізації влади та можливості розвитку на їх основі громадянського суспільства як інституту прямої демократії? ...	90
10. Якими є демократичні умови організації зборів громадян? ...	93
11. Чи треба вчитися і вчити демократії — як це фактично властиво системі А.С.Макаренка, педагогіці зборів У.Глассера і як це робиться в сучасній Європі, зокрема у Швеції, з її демократизованими навчальними планами для дошкільнят, школярів і дорослих?	96

12. Як працює алгоритм роботи первинного осередку громадянського суспільства, що включає правову підготовку його членів, обговорення ними нагальних проблем, голосування щодо їх пріоритетності, висування пропозицій та формування проектів з їх розв’язання, референдум, плани розробки проектів суспільством і державними інститутами?	123
13. Якими методами забезпечується демократична діяльність громадянського суспільства: вміння висувати актуальні питання та формулювати проблеми, брати участь у дискусіях та дебатах, використовувати творчі прийоми колективного розв’язання проблем?	138
14. Що таке проект як демократичний засіб покращення життя народу громадянським суспільством і владою?	158
15. Чи здатні Ви провести тренінг первинного осередку громадянського суспільства з друзями та колегами і навчитися демократичної поведінки?	170
Заклучення	181
Додаток 1. Механізми створення демократичного освітянського осередку громадянського суспільства. Дискусія В.В.Рибалки і А.П.Самодрина на телеканалі «Кременчук» у студії «День з Володимиром Ляпотою»	183
Додаток 2. Пам’ятні місця, пов’язані з педагогічною творчістю А.С.Макаренка — м. Кременчук Полтавської області, смт Подвірки Дергачівського району Харківської області (Куряж) і музей народного вчителя, який розробив всесвітньо відому демократично діючу комуну, та с. Ковалівка Полтавського району, де на місці колишньої колонії розташований музей А.С.Макаренка і працює Полтавський обласний науковий ліцей-інтернат його імені	197
Додаток 3. Дискусія у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка під час доповіді Кристи Марквальдер, Президента Національної ради Швейцарії (2016 р.), депутата Швейцарського парламенту, на тему «Роль громадянського суспільства у розробці законів Швейцарії і можливості для України»	202
Про автора	206

Присвячується пам'яті видатного українського філософа, соціолога, педагога М.П.Драгоманова (1841–1895), фундатора ліберально-демократичного руху в країні, який закликав співвітчизників ще 140 років тому, перебуваючи в еміграції у Женеві, звернути увагу на демократичні засади державного устрою США та Швейцарії...

ВСТУП

У Конституції України, в першій її статті, стверджується, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». Тому всі інститути держави і суспільства мають зосередити свої зусилля на забезпеченні розвитку в країні саме цих, вказаних в Основному Законі України ознак — її демократизації, соціалізації, зростанню правової культури її громадян.

Неупереджений аналіз соціального та економічного становлення різних країн світу впродовж останніх декількох століть та їх сучасного стану переконливо свідчить про те, що демократія утворює магістральний шлях суспільного розвитку світової цивілізації. Саме вона забезпечує високий рівень життя сотен мільйонів мешканців планети Земля за такими показниками його якості, як тривалість життя, освіченість, наука, виробництво, культура, добробут тощо. Про це свідчить досвід таких соціально-економічно розвинутих країн, як Швейцарія, США, Канада, Швеція, Норвегія, Фінляндія та ін., що утворюють своєрідний європейсько-американський пояс демократії. Ці країни притягують інші, менш розвинуті країни, до себе саме своїми демократичними цінностями.

Що стосується України, то маючи стародавні демократичні традиції, які однак, в силу різних історичних обставин, не проявилися належним чином в її соціальному та економічному становленні, вона бажає скористатися наявними шансами і покласти в основу свого відродження саме демократичні цінності. Через це вона визначила свій європейський вектор розвитку і, на зразок розвинутих країн, покладає на демократію надію на власне процвітання. На жаль, слід констатувати, що уявлення про демократію більшості

українців ще недостатньо розвинуті, значною мірою викривлені, для них часто властиве неадекватне ставлення до її можливостей, що заважає розвитку країни.

Тому виникає потреба у формуванні у громадян України не тільки обізнаності і компетентності у відповідних питаннях, але і стійкої демократичної культури. При цьому важливо спиратися на наявні психологічні, особистісні ресурси юних і дорослих громадян. Тому в роботі обраний шлях самостійного опанування демократичних цінностей через саморозвиток, самоучіння означених категорій громадян на основі їх цілеспрямованого ознайомлення з логічно побудованим навчальним матеріалом. Саме тому увазі читачам запропоновані даний методичний посібник, що отримав назву «Самовчитель демократії для юної та дорослої особистості». Автор сподівається, що вже сама назва роботи буде стимулювати допитливого читача, спонукати його на вдумливу інтелектуальну роботу при опануванні даної проблематики.

При цьому враховується загальноприйняте розуміння терміну *самовчитель* — як підручника, посібника для самостійного навчання чого-небудь без керівника — див. Академічний тлумачний словник (1970–1980) в 11 томах, том 9, 1978, 32 с. — Онлайнова версія 2019 року у Вікіпедії. Відмітимо, що таке тлумачення даного поняття притаманне й іншим мовам. Так, у Сучасному англо-українському, українсько-англійському словнику / Укладачі Л.І.Шевченко, Д.В.Дергач, І.В.Шматко. — К.: Арій, 2017. — 544 с. — наводяться два англійські аналоги слова *самовчитель* — *manual of self-instruction* та *teach-yourself book*. Саме такої інтерпретації даного терміну дотримується автор, хоча можна погодитися з тими, хто пропонує іншу назву книги, наприклад «Самонавчання демократії...», але це дещо зміщує акценти, наприклад, зі змістовного на процесуальний, у розумінні такого роду навчальних видань.

Отже, методичний посібник присвячений вирішенню актуальної проблеми — самостійному засвоєнню учнівською молоддю та дорослими основ демократії. Автор вжив при цьому мотивуючу форму подання матеріалу і зацікавленої роботи читачів із самовчителем при уважному рефлексивному опануванні запропонованого тексту. Для цього ним наведено у доступній формі теми та зміст 15 самостійних занять, у ході проведення яких учні свідомо оволодівають основними демократичними цінностями. Кожне заняття починається із тематичного запитання до учня як суб'єкта демократичної громадянської поведінки, а в його змісті подається відповідь щодо різних аспектів само-

організації громадянської поведінки на демократичних засадах. В кінці кожного розділу стисло висвітлюються засоби самовчителювання при опрацюванні теми. Запитувальна форма подання тем має забезпечити більш рефлексивний характер самостійної роботи. Щоб ще більше зацікавити читача, в посібнику наводяться численні посилання на історичні дані та на сучасні приклади ефективного втілення демократичних принципів і процедур як в самій Україні, так і за кордоном.

Вдумливим читачам пропонується зануритися у правовий світ статей Конституції України, які розкривають сутність свобод, прав і обов'язків українського громадянина, що сприятиме більш демократичному самовизначенню юної та дорослої особистості. Вони ознайомляться із сучасними процесами децентралізації влади, особливостями створення об'єднаних територіальних громад, побудови сучасного громадянського суспільства як інституту прямої демократії тощо.

Старшокласникам, студентам, спеціалістам різних професій і громадянам, які хочуть самостійно опанувати основи демократичної поведінки в умовах громадянського суспільства, пропонуються різноманітні демократичні методи роботи, зокрема такі, як дискусії та дебати, мозковий штурм, алгоритм роботи осередків громадянського суспільства за швейцарською моделлю та технологія деліберативної демократії, що характерна для функціонування американського громадянського суспільства, голосування та референдум, проектування, прийоми контролю та шляхи накладання відповідальності за виконання прийнятих рішень. Читачі самі, при відповідній самопідготовці, можуть провести тренінг демократичного розвитку первинного осередку громадянського суспільства, що може складатися із представників найближчого соціального оточення.

Зміст методичного посібника висвітлюється автором передусім у психолого-педагогічному плані, коли різноманітні питання демократизації життя освіти та суспільства переломлюються через особистість громадянина та її можливу участь у формуванні та функціонуванні сучасної прямої демократії, якою є громадянське суспільство. Адже дані питання постають як стратегічні в контексті реформи децентралізації влади та створення об'єднаних територіальних громад по всій Україні. Психолого-педагогічній науці слід взяти до уваги затвердження 26 лютого 2016 року Указом Президента України «Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» та прийняття Кабінетом Міністрів України планових заходів на виконання цього Указу. Відповідно до цього, Міністерство освіти і науки України також запланувало ряд заходів на виконання вказаного Указу.

В Україні існують цікаві історичні прецеденти функціонування прототипів громадянського суспільства, що виявлялися у різних формах — від народного віча, козацьких рад, сільських і міських громад до майданів і об'єднаних територіальних громад тощо. Рух до громадянського суспільства України безумовно пов'язаний із діями її духовної еліти, зокрема Г.С.Сковороди, Т.Г.Шевченка, М.П.Драгоманова, Л.Українки, І.Я.Франка, В.І.Вернадського, Г.Г.Ващенко, А.С.Макаренка, В.О.Сухомлинського, О.Т.Гончара, О.А.Захаренка, Ф.Т.Моргуна, І.А.Зязюна та ін. Події останніх років у країні свідчать про те, що становлення громадянського суспільства та зростання демократичної активності громадян вступило в нову фазу і має перейти із гострої епізодичної, спонтанної, дрібногрупової, емоційної, радикалізованої, революційної форми у повсякденну, добре організовану, масову, інтелектуалізовану поведінку громадян з утвердження справжньої демократії.

Аналіз існуючого міжнародного та вітчизняного досвіду дозволяє виявити і сформулювати науково обґрунтовані принципи, цілі, методи, конкретні вимоги до подальшого удосконалення українського громадянського суспільства як інституту прямої демократії з урахуванням реальних обставин. Сучасне організоване громадянське суспільство повинно характеризуватися продуктивними формами розумного генерування актуальної суспільної думки, обговоренням нагальних проблем і проєктів їх розв'язання, їх презентацією обраній громадянами владі в процесі паритетної взаємодії із різними її гілками, дієвими формами самоконтролю та контролю виконавчої діяльності й обов'язкової відповідальності за результати спільної праці як представників влади, так і громадянських лідерів — заради духовного прогресу, державного розвитку й піднесення благополуччя українського народу.

У соціології та правознавстві вже визначені якості особистості громадянина, які мають забезпечити успішний розвиток і функціонування громадянського суспільства в державі. Вивчені вони також і у психології та педагогіці, тому, спираючись на відповідні наробки, автор ставить перед собою мету допомогти політикам і громадським активістам, соціальним педагогам і практичним психологам у становленні в навчальних закладах первинних освітянських осередків громадянського суспільства — як органічної складової і генетичного джерела всеукраїнського громадянського суспільства. При цьому визнається необхідність обов'язкової відданості лідерів освітянського осередку громадянського суспільства і представників влади позитивним духовним цінностям гуманістичного Світогляду, Життя, Людини,

Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини, і протидії, неприпустимості існування в їх діях негативних цінностей — темряви, смерті, нелюдства, зневір'я, розпачу, ненависті, зла, спотворення, брехні.

Лідери і члени громадянського суспільства, діючи на партнерських засадах з представниками влади, мають бути справжніми патріотами України, любити свою країну та її громадян, піклуватися про їх добробут і щастя. За цих умов можлива єдність народу та прогресивний поступ України до миру і благополуччя на засадах демократії. Особливо важливими в цьому плані є професійні зусилля соціальних педагогів і практичних психологів, що сприяють розвитку громадянського суспільства і особистості громадян.

Узагальнюючи наявні дані з позицій психопедагогіки, автор, враховуючи також власний досвід громадянської участі у подіях останніх років, пропонує певне бачення проблеми демократизації і побудови громадянського суспільства в Україні, що виявилось, зокрема в розробці орієнтовної програми розвитку і функціонування його освітнього осередку. Ця програма конкретизується, концентрується зокрема в алгоритмі його роботи, у сценарії тренінгу побудови такого осередку на демократичних засадах. Звичайно, що всі представлені у роботі пропозиції потребують додаткового обговорення, навіть експертизи його тексту компетентними читачами.

В посібнику також наводяться дані про здійснені автором самостійно і разом з професорами А.П.Самодриным і В.Ф.Моргунюм впродовж останніх років наукові психопедагогічні експедиції по сільським і міським школам, владним, медійним і культурним установам Київщини, Полтавщини, Дніпропетровщини, Слобожанщини, Волині, що були представлені раніше у вигляді звітів на сайтах Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України і Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України. Результати цих наукових поїздок були узагальнені у науковій праці «Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф. Психопедагогічні експедиції шляхами демократизації життя особистості, освіти та громадянського суспільства: метод. посіб. / за ред. Рибалки В.В. — К.: ТАЛКОМ, 2019. — 280 с.».

Для бажаючих обговорити поставлені у роботі питання наводимо службову адресу, телефон та *e-mail* автора: 04060, Україна, м. Київ, вул. М.Берлінського, 9, ПООД НАПН України, кімн. 632 (631), (044)4406388 (дод. 112), valentyn.rybalka@gmail.com

1. ЩО ТАКЕ ДЕМОКРАТІЯ І ЧОМУ ВОНА Є НАЙКРАЩИМ ВИДОМ СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ ЛЮДСТВА?

Під словом «демократія» розуміють тип держави або політичної системи, що ґрунтується на принципі народовладдя [3, с. 146]. Конкретне значення цього поняття історично змінюється, залежно від того, як розуміється слово «народ» («демос») і спосіб, у який здійснюється народне самоврядування. Так, в Афінах у V столітті до нашої ери словом «демос» позначали частину дорослого населення поліса, тобто міста-держави, яка мала право брати безпосередню участь в обговоренні питань, що стосувалися життя населення полісу. До такого обговорення не допускалися раби, жінки та переселенці будь-якого покоління. Корінні мешканці чоловічої статі обговорювали загальні суспільні та політичні питання на зборах (див. картину на обкладинці посібника «Начало демократії в Афінах»). Зі зростанням полісів і збільшенням території держав, поняття народу поступово замінювалося поняттям нації і на місці безпосередньої демократії з'являється представницька. Остання стала предметом як позитивних, так і скептичних та негативних оцінок, за якими вважалося, що вибір представників народу контролюється по-різному конкретними політичними, військовими, економічними, культурними елітами. З середини XIX століття в Європі та США почав встановлюватися сучасний тип демократії на засадах інституціонального та ідеологічного плюралізму, тобто вільного змагання різних політичних ідеологій, різноманітних асоціацій, організацій, партій, профспілок, автономних освітніх, культурних, гуманітарних та інших суспільних утворень.

У зв'язку зі зменшенням відносної частки громадян, здатних брати безпосередню участь в умовах представницької демократії у виробленні та прийнятті політичних рішень, з'явилася ідея демократії участі [3, с. 147]. Її сутність полягає в тому, щоб якомога більше політичних, економічних та суспільних рішень приймалося не централізовано, на верхніх щаблях влади, а в умовах децентралізації, на рівні місцевих громад, з використанням різного роду опитувань, обговорень, голосувань, референдумів тощо. Поняття «демократія участі» близьке до поняття «пряма демократія», однією з форм якої є громадянське суспільство. Важливим напрямом поглиблення демократії стала, поряд із соціальною, також «економічна демократія», тобто збільшення участі працівників в управлінні підприємствами.

Демократія — це складне явище, що потребує глибокого наукового дослідження. І це явище вивчали ще в Стародавній Греції та Римі такі мислителі, як Платон, Аристотель, Цицерон, а в епоху Просвітництва і пізніше — Монтеск'є, Русо, Кант, Гегель та інші. Вивчається демократія і в наш час [1; 2; 3]. Сучасні українські філософи, соціологи, політологи, педагоги вважають, що поняття демократії є багатозначним і багатоаспектним [1, с. 49–63].

Так, за **етимологічним трактуванням** демократія може бути визнана за відомим виразом американського президента А.Лінкольна як «влада народу, обрана народом і для народу». За **нормативним визначенням** демократія розглядається як ідея, що базується на таких загальнолюдських цінностях, як свобода, рівність, повага до людської гідності, солідарність і це робить її популярною в сучасному світі. За **емпіричного підходу** поняття демократії уточнюється на підставі вивчення суспільно-політичної практики демократичних країн. Враховуючи певну невідповідність існуючих інтерпретацій з дійсністю, Р.Даль пропонує взагалі замінити багатозначний термін «демократія» на поняття «поліархія» [1, с. 49].

Зараз існує чимало концепцій демократії, стислий огляд яких дозволяє поглибити її розуміння. Ось вони [1, с. 49–52].

Плюралістична теорія демократії (Г.Ласкі, Д.Труман, Е.Франкель), яка має в своїй основі принципи проголошення головною рушійною силою сучасної демократичної держави групу інтересів. Призначення демократії полягає в тому, щоб стимулювати багатоманітність, плюралізм у суспільстві, надавати всім громадянам можливість відкрито висловлювати та переслідувати свої інтереси, об'єднуватися у різноманітні групи, шляхом суперництва та взаємних компромісів урівнювати багатоманітні інтереси. При цьому держава виступає як арбітр, що гарантує дотримання законності у суспільстві, застосування чесних правил гри у можливій конфліктній взаємодії різних груп, запобігає тенденції до монополізації влади, забезпечує ціннісний консенсус між усіма суб'єктами політичної діяльності. Передбачається визнання основ існуючого державного ладу, дотримання демократичних норм, цінностей, правил гри, законів, повага до прав і свобод людини та громадянина тощо [1, с. 49–50].

Репрезентативна теорія демократії (Р.Дарендорф) проголошує, що демократія — це не правління народу, чого на світі реально не буває, а правління, обране народом, а якщо необхідно, то народом і зміщене. За цією теорією демократія є компетентне і відповідальне перед народом представницьке правління, що може бути реально

втілене у парламентаризмі, а відносини між населенням і його представниками будуються на підставі різноманітних форм контролю — електорального, за допомогою виборів; інституціонального, через спеціальні установи, та конституціонального, тобто шляхом встановлення компетенції влади, посадових осіб тощо [1, с. 50].

Теорія елітарної демократії (Й.Шумпетер, К.Мангейм) розглядає її як правління еліт за згодою народу. Еліта визнається виразником демократичних цінностей, а пересічний громадянин вважається недостатньо компетентним у політиці, таким, що піддається ідеологічному впливу, маніпулюванню, невірноваженню тощо. Тому розвиток демократії пов'язаний не з розширенням прямої участі народних мас в управлінні державою, а зі створенням дієвих механізмів рекрутування ефективно діючої еліти, підконтрольної населенню [там же].

Партиципаторна теорія демократії базується на універсальному принципі демократичної організації всіх сфер суспільного життя і тому демократія має бути всюди, починаючи від сім'ї, навчальних закладів, виробництва і закінчуючи політичними інститутами, партіями і самою державою. Громадяни повинні брати активну участь не лише у виборах під час електоральних змагань, референдумів, але і безпосередньо у підготовці, здійсненні політичних рішень і, головне, у контролі за їхньою реалізацією, що зумовить максимальне врахування інтересів народу, міцну легітимізацію влади, протидію масовому політичному відчуженню громадян від політики [1, с. 51].

Ринкова теорія демократії (Е.Доунс, Е.Шатшнайдер, А.Вільдавскі) ототожнює політичний процес із обміном в умовах конкуренції на ринку праці, коли, зокрема голосування розглядається як обмін голосів виборців за певний політичний курс, а діяльність політиків — як діяльність підприємців, зайнятих на ринку завоюванням та зміцненням позицій шляхом торгу і налагодженням підтримки через утворення політичних блоків та союзів [там же].

Делегативна теорія демократії (Г.О'Доннелл) характеризується:

а) неінституціональною демократією, яка тяжіє до суперпрезидентських режимів;

б) несформованістю багатьох інститутів демократії, що активізує клановість та корупцію;

в) відсутністю різноманітних форм контролю, вертикального, тобто електорального, партійного тощо, а головне — горизонтального, оскільки президент визнається вищим за політичні партії та групові інтереси і втілює собою всю націю, і з цих позицій інші ін-

ститути, такі як суди, законодавча влада, тому і підпорядкованість таким інститутам є однією з перешкод до повноти втілення влади, делегованої президенту;

г) відсутністю підконтрольності президента та правлячої еліти, що виключає саму постановку питання щодо притягнення до відповідальності та можливості покарання посадових осіб при невиконанні або неналежному виконанні своїх посадових обов'язків, а це неминуче позначається на якості управлінської діяльності;

д) дозованою політичною активністю населення, що дозволяється лише під час виборів і утворює так званий феномен електоралізму [1, с. 51].

Персоналізація і концентрація повноважень в руках виконавчої влади робить президента єдиним фактично, а не юридично, відповідальним за ситуацію в країні, через що його популярність коливається від посланого Богом рятувальника до поваленого бога. Делегативна демократія характеризується лихоманкою прийняття негайних односторонніх рішень (феномен декретизму або указизму), виконання яких є маловірогідним, веде до тяжкої соціально-економічної кризи, всезростаючого незадоволення і протесту населення. При цьому більшість політичних, економічних та соціальних суб'єктів знімають з себе відповідальність за спосіб прийняття і результати виконання цих рішень, бо влада делегована президенту, а він діє відповідно до власних уявлень про благо. Все це заводить країну у глухий кут, а президент, якого всі лають, бажає лише протриматися до кінця свого терміну, нічого не роблячи для подолання пасивності, хаосу та глибокої кризи [1, с. 51–52].

Соціалістична теорія демократії виходить з положення про гомогенність та цілісність спочатку робочого класу, а після побудови соціалізму і всього народу. При цьому основним інститутом соціалістичної демократії виступають ради, які оформляли, виражали загальну волю народу та реалізували такі принципи, як повновладдя, поширення єдиної ідеології на всі сфери життєдіяльності людей, право відзиву депутатів, демократичний централізм, монізм, недопущення політичного інакомислення та опозиції. Ця форма демократії призвела до глибокої кризи та розпаду СРСР [там же].

Теорія поліархії (Р.Даль) протиставляється демократії, хоча і має деякі її ознаки. Це політичний устрій, якому властиві на найбільш загальному рівні, дві головні риси: поширення громадянства на відносно велику частину населення та включення до громадянських прав можливості бути в опозиції і голосувати проти найвищих

посадових осіб в уряді. Для теорії поліархії характерні такі ідеї, як здійснення влади виборними урядовцями, вільні та чесні вибори, право змагатися на здобуття урядових посад, загальне виборче право, свобода висловлювань і альтернативна інформація, наявність суспільних асоціацій, що діють автономно, та механізмів, що роблять владу підконтрольною і відповідальною перед народом [там же].

Розглянутий вище перелік теорій може бути доповнений [2], але наведених достатньо, щоб уявити й оцінити можливі переваги сучасної демократії та важливість подальшого наукового дослідження цього унікального феномену.

Поряд із теоріями, спеціалісти виділяють різні типи демократії, що уточнює її характеристику [1, с. 53–56]. До їх числа відносяться:

1. За кількісними ознаками це **загальні демократії**, коли народ зіставляється з усім дорослим населенням країни.

2. **Обмежені демократії**, якщо демос ототожнюється з певною частиною населення за статтю, віком, походженням, матеріальним становищем, національною приналежністю, расою, віросповіданням тощо.

3. За якісними критеріями, структурою, складністю тощо виділяють **індивідуалістські, групові та колективістські демократії**.

4. За формою здійснення влади вирізняють **прямі, плебісцитарні, представницькі демократії**.

5. За терміном існування розглядають **стабільні та нестабільні демократії**.

6. За характером поширення у різних сферах життя бувають **соціальні, політичні, економічні демократії**.

7. За принципом прийняття рішення вирізняють **мажоритарну** (за більшістю голосів) **та консенсусну** (з правом вето) **демократію**.

8. За родовими ознаками та історичною належністю **демократія може бути первісною, античною, новочасною, класично ліберальною та сучасною** [там же].

В доповнення ми можемо запропонувати ще декілька типів демократії:

9. За ступенем розвинутості та цілісності доцільно розрізняти **повноцінні, фрагментарні, часткові демократії**.

10. За співвідношенням з іншими видами політичного устрою можуть існувати **чисті та змішані типи демократії**, приміром, **авторитарна, ліберальна**, навіть **феодална демократія** (за формою устрій демократичний, а за змістом феодалний) тощо.

11. За геополітичним критерієм розглядаються такі типи демократії, як **американська, європейська, австралійська, азіатська**,

африканська, а за регіональним — швейцарська, північно-американська, австрійська, скандинавська тощо.

12. За психологічною ознакою можна припустити наявність особистісного, міжособистісного, соціально-психологічного та психолого-педагогічного типів демократії тощо.

Отже демократія, судячи за науковими даними і політичною практикою, неперервно розвивається впродовж майже трьох тисячоліть і показала свою надзвичайну спроможність. Разом з тим науковці не ідеалізують її, «демократично» піддають її критиці, виділяючи як позитивні, так і негативні її риси, наявні суперечності між протилежними тенденціями в ході розвитку людської цивілізації. Останні пов'язані з такими проблемами становлення демократії, як [1, с. 57–61]:

а) проблема забезпечення реальної правової рівності людей перед законом, враховуючи їх фактичну нерівність у багатьох аспектах — від індивідуальних і статевих до економічних і психологічних;

б) труднощі в здійсненні децентралізації влади в умовах її надмірної централізації в руках окремих груп і осіб;

в) досягнення соціально-політичної стабільності в ситуації напруження і криз у суспільстві;

г) проблемність використання конструктивного потенціалу народу за деструктивної, антисистемної дії деяких опозиційних партій, асоціацій, ЗМІ, маргінальних груп, злочинних угруповань тощо;

д) утвердження свобод, прав громадян за наявності, приміром, «тиранії більшості» або «панування певної суспільної ідеології чи єдино вірної думки»;

е) ескапізм або криза «втечі від свободи» та труднощі «зустрічі з нею»;

є) геополітичний та локальний масштаб демократії, яка по-різному успішна у великих імперіях та у маленьких країнах;

ж) законодавча, адміністративна та економічна нестабільність і боротьба за владу і сталий розвиток;

з) корумпованість і боротьба за чесність демократичних урядів;

і) тімократія, тобто загроза з боку демократичних армій, коли демократія нав'язується силою;

й) економічні негаразди, бідність народу;

ї) відмітимо ще одну діалектичну закономірність демократії, таку як поєднання тенденцій, з одного боку до регіонального поглиблення демократичних процесів в окремих регіонах («золотий мільярд»), а з іншого — до глобальної експансії демократії по всій

планеті, що породжує проблеми міграції населення, появу тероризму і війн за демократію...

Про глобальний поступ та експансію демократії у часі говорять наступні факти [1, с. 62]. Якщо у 1900–1909 роках у світі налічувалося 8 демократичних країн, що складало усього 17% від кількості усіх держав, то у 1940–1949 роках їх стало вже 25, тобто 33%. А в період з 1994 по 1997 рік нараховувалося вже 86 демократичних країн із 192 світу, тобто 45%. Спеціалісти підкреслюють, що «третя хвиля» демократизації, в яку ми живемо зараз, призвела також до появи спотворених демократій, які отримали назви «дефектних», «делегативних», «електоральних», «заблокованих», «деמודур», «посткомуністичних», «неліберальних», «квазідемократій» [там же].

Незважаючи на це, демократизація як глобальний цивілізаційний процес невпинно продовжується і має оптимістичні перспективи.

Звичайно, що демократія сама по собі не є ідеальним засобом, здатним вирішити всі соціальні, політичні, управлінські проблеми, оскільки потребує існування відповідних культурних, економічних та соціальних передумов. Так, сучасна демократія виявляє свою ефективність за належного рівня загальної правової культури суспільства, відносно високого рівня добробуту та наявності широкого середнього класу, сформованій здатності людей до самоконтролю і контролю, за сумлінного виконання своїх громадянських обов'язків, розвинутого почуття відповідальності, розумного поєднання індивідуальних інтересів з інтересами інших людей та верств населення, потягу до зростання спільного добробуту, шанування моральних і правових цінностей, формування здатної до цього політичної еліти тощо. За відсутності вказаних передумов демократія може деформуватися і змінюватися у бік бюрократизації або навіть диктатури, перетворюватися на прикриття беззладдя та приводити до хаосу тощо.

Так, відсутність даних передумов за наявності панування упадкованих від попередніх авторитарних часів рис менталітету призвело в Україні до формування посткомуністичної неонеоменталітету, до гіпертрофованих бюрократичних структур та надмірної регламентації суспільного і державного життя, що гальмує, поряд з іншими причинами, демократизацію країни [3, с. 147].

Разом з тим, демократизація країни, як свідчить досвід передових країн світу, утворює оптимістичну перспективу розвитку української держави.

При засвоєнні читачем наведеного вище матеріалу доцільно використовувати різні прийоми самовчителювання і передусім — самоактуалізацію власного інтелектуального потенціалу в процесі уважного читання і сприймання, репродуктивного і творчого його відтворення в уяві, запам'ятовування і головне — актуалізації операцій логічного мислення, таких як аналіз-синтез, узагальнення-конкретизація, індукція-дедукція, агломерація-систематизація (за С.Л.Рубінштейном), а також стратегій творчої діяльності — аналогізування, протиставлення, комбінування, спонтанної стратегії (за В.О.Моляко) тощо.

Література

1. Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл. / Н.Г.Джинчарадзе, М.А.Ожеван, А.В.Толстоухов та ін. — К.: Знання України, 2006. — 232 с.
2. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарук та ін.; За заг. ред. А.Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. — Вид. 2-ге, стереотипне. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. — 668 с.
3. Філософський енциклопедичний словник / Голова редколегії В.І.Шинкарук; наукові редактори Л.В.Озадовська, Н.П.Полішук. Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — Київ: Абрис, 2002. — 744 с.

2. ЯК СУЧАСНА ДЕМОКРАТІЯ ПОВ'ЯЗАНА ЗІ СВОЇМИ ІСТОРИЧНИМИ ВИТОКАМИ — ДЕМОСОМ АНТИЧНИХ ПОЛІСІВ, НАРОДНИМ ВІЧЕ СЛОВ'ЯН, КОЗАЦЬКИМИ РАДАМИ, СІЛЬСЬКИМИ ТА МІСЬКИМИ ГРОМАДАМИ, КОМУНАМИ ТОЩО?

Сучасна демократія виникла не на пустому місці, а мала своїми прототипами числені форми спільного обговорення людьми своїх проблем і справ, прийняття та виконання рішень ще у далекі часи. Приміром цього стали передусім так звані античні поліси, народне віче у давніх слов'ян та інші форми.

Вперше поняття «демократія» з'являється ще два з половиною тисячоліття тому назад у працях античних мислителів Стародавньої Греції та Риму і пов'язується з політичним устроєм полісу, в якому основну роль відігравав так званий демос, тобто дорослі громадяни чоловічої статі, корінні мешканці міста-держави. Вже такі видатні філософи, як Сократ, Платон, Аристотель, Фукидід, розглядали ознаки, переваги і недоліки, того чи того виду державного устрою, відшукували найкращі його типи, пов'язуючи їх із властивими тому часу видами політичного устрою, такими як олігархія та демократія, демократія та аристократія [9, с. 141–142]. Вже тоді в Архіта виникає думка, що державний устрій має поєднувати в собі такі політичні форми, як демократія, олігархія, монархія та аристократія [9, с. 142].

Спільним для грецьких і римських філософів і політиків того часу став пошук найкращого типу устрою держави. Так, у своєму трактаті «Про державу» римський філософ і політик Цицерон підтримав концепцію найкращого державного устрою, висловлену до нього Сципіоном, який змішував такі основні або «чисті» його форми, як царська влада (монархія), правління «оптиматів» (аристократія) і народне правління (демократія) [9, с. 150]. Ці стародавні форми тим чи іншим чином повторювалися в устрої пізніших політичних формацій. Проте показовою є та обставина, що демократія завжди залишалася своєрідним стрижнем суспільної організації людства впродовж останніх трьох тисячоліть, зокрема такої як віче.

У словниках та підручниках історії під поняттям **віче** (від старослов'янського *веть* — рада) розуміються масові народні збори, мітинги населення, що були вищим органом влади у слов'ян в деяких містах середньовічній Русі, що скликалися для обговорення нагальних справ [10]. Князі, хоча і мали велику владу, але в певних питаннях цілком за-

лежали від віча, приміром, вони не могли силою примусити населення йти на війну. В деяких випадках віче набиало характеру загальнонародного протесту проти соціального поневолення людей владою.

В Київській Русі феодальна знать використовувала віче для обмеження влади князя. Вічові збори набули широкого поширення на Русі в часи ослаблення княжої влади в період феодальної роздробленості в XI–XII століттях. У літописах вперше згадується віче у Білгороді (997 р.), Новгороді Великому (1016 р.), Києві (1068 р.). Вічові збори скликалися зазвичай по дзвону вічового колоколу за ініціативою представників влади або самого населення, вони не мали певної періодичності. На початку зборів у вічовій грамоті, що приймалася на віче, ставилися імена архієпископа, посадника, тисяцького, потім йшла мова про бояр, купців, «чорних людей», «весь пан государ великий Новгород, усі п'ять його кінців...». Учасниками віча могли бути «мужі» — глави усіх вільних сімейств (племені, роду, поселення, князівства). Їх права на вічі могли бути рівними або відрізнятися залежно від соціального статусу.

Віче мало постійне місце збору: у Новгороді — Ярославів двір, у Києві — двір храму Софії, в Пскові — двір храму Трійці. Крім того, збиралися віче окремих частин, «кінців» міста (наприклад, «кінчанське» віче в Новгороді). У разі серйозних розбіжностей, частина містян, незадоволених прийнятим рішенням, збиралася в іншому місці. У Новгороді таке альтернативне віче скликалося на Торговій стороні. Хоча віче не було повноцінним народовладдям, адже фактично влада належала міським феодальним верхам, проте воно надавало народним масам певну можливість впливати на політичне життя. Тому віче вважається деякими спеціалістами однією з історичних форм прямої демократії на території проживання слов'янських держав [11].

Разом з тим, поняття «віче» у середньовічній Русі було неоднозначним, означаючи не лише легітимні міські, кінчанські або вуличні сходи, але і будь-які багатолюдні збори, приміром, «ринкові зібрання» містян у Києві, Новгороді тощо. Найбільш розвинутим був вічовий уклад у Новгородській (до 1478 р.) та Псковській республіках (до 1510 р.), а також у Вятській землі. Більшість «вічових грамот» складалися від імені усього народу, приміром «Усього Новгороду», оскільки вічовий уклад був багатоступеневим — за рахунок передуючих міському віче народних зборів кінців і вулиць міста. Багатоступеневий, поетапний, представницький характер віча зумовлювався тим, що на місці його проведення могли збиратися відносно небагато, приблизно 500, представників населення міста.

Робота віча проходила просто неба, на вічовому майдані стояла «ступінь», тобто трибуна для посадників та інших керівників «республіки», що займали «магістратські» посади. Площа також була оснащена лавками.

В основі роботи віча був покладений принцип «одностайності», коли для прийняття рішень вимагалася згода переважної більшості присутніх. Проте досягати такої згоди вдавалося не завжди і не одразу. Тоді, приміром, при рівному розподілі голосів часто відбувалася фізична боротьба і повторне зібрання до тих пір, доки не буде досягнута згода. Наприклад, у Новгороді у 1218 році, при обговоренні однієї гострої справи, відбулися сутички, справжня битва одного кінця міста проти іншого, тому віче з цього питання тривало цілий тиждень, доки не «зійшлися браття всі одностайно» [11].

На віче вирішувалися найбільш важливі питання зовнішньої та внутрішньої політики. Так, в Новгороді віче могло запрошувати та виганяти князів, проголошувати війну та укладати мир, союз з іншими державами, займатися законодавчими та судовими справами. На віче нерідко судили та страчували зрадників і злочинців. Зазвичай засуджених за державні злочини скидали з Великого мосту у Волхов. Віче видавало грамоти на володіння землею церквам, боярам і князям. На віче відбувалися вибори посадових осіб — архієпископів, посадників, тисяцьких тощо.

З XIII століття міське віче вироджується у раду представників декількох сотень міських боярських сімей, а у Північно-Східній Русі, де міста були послаблені монголо-татарською навалою, до кінця XIV віку вічові заклади були ліквідовані великокнязівською владою [11].

Феодалні верхи завжди прагнули зменшити значення віче, і тому намагалися скасувати або підмінити вічові порядки. Так, у Новгороді існувала також особлива «рада панів», в яку входила феодална знать і якому належала фактична влада в місті. Тому у Північно-східній Русі, де з часом міста були ослаблені, зокрема монголо-татарськими поборами, великокняжа влада, що поступово зміцнювалася, вже до кінця XIV століття ліквідувала вічові установи. Проте під час загострення класової боротьби народні зібрання в містах неодноразово набували форми віче (повстання в Твері в 1293 і 1327 рр., в Москві в 1382, 1445 і 1547 рр. та ін.). Новгород же не зазнавав повною мірою характерної для Русі княжої влади, що створило сприятливі можливості для розвитку демократичних форм управління, в тому числі й успадкованих від додержавного періоду розвитку [2].

Віче як прототип громадянського суспільства не щезло й дотепер — воно зберігається в деяких гірських місцях сучасної Швейцарії, проводилося віче і на майданах в Києві у 2003–2004 та 2013–2014 рр.

Іншими відомими історичними формами громадянського суспільства були козацькі та військові ради — загальні збори козаків як орган козацького управління в Україні у XV–XVIII століттях. На козацьких радах обговорювалися та вирішувалися питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові, військові справи, обиралися та скидалися гетьмани і козацька старшина [1; 3; 4].

Козацькі ради почали збиратися з кінця XV століття, з часу виникнення і формування українського козацтва, коли учасники окремих козацьких ватаг, що об'єднувалися для походів та експедицій, радилися з приводу військово-господарських питань. На Запорізькій Січі козацькі ради вважалися найвищим органом влади. Під час народних повстань проти феодального і національного гніту протягом кінця XVI і першої половини XVII століття козацькі ради набували загальноукраїнського значення.

Діорама «Військова рада на Січі». Національний музей історії козацтва на Хортиці. Автор — художник М.В.Овечкін

Традиційними місцями проведення козацьких рад з початку XVII століття були урочище Маслів Став (нині село Маслівка Миронівського району Київської області), міста Корсунь і Канів. Ради відбувалися і під Києвом, Переяславом та в інших місцях, а під час походів і повстань у військових таборах.

У козацьких радах могли брати участь всі козаки, представники православного духовенства та ті селяни і міщани, які вступали до повстанського козацького війська. Залежно від участі в них широких мас рядового козацтва («черні») козацькі ради називалися «чорними», від їх чисельності — «великими», «вальними», а від їх загальноукраїнського значення «генеральними», «явними» тощо [1; 4].

Практикувалися також ради городових козаків окремих міст. Загальновійськові ради об'єднували запорізьких, городових та реєстрових козаків. В разі необхідності козацьку раду скликав гетьман (на Запоріжжі — кошовий). Учасники козацької ради ставали в широке коло, посеред якого розміщувалася козацька старшина, полковники, гетьман. Перед тим старшина скликала свою, так звану Раду старшини, яка заздалегідь готувала рішення для козацької ради.

Як свідчать джерела, козацькі ради і вибори «проходили за складною церемонією, яка формувалася століттями... У визначений день після служби у церкві та обіду запорожці виходили з усіх куренів на майдан. У цей час лунав постріл з гармати, а довбиш, що стояв на майдані, починав бити в литаври. Генеральна старшина, а також курінні отамани з клейнодами — символами влади, але без шапок, виходили на майдан за простими козаками. Після складних церемоній відбувалися вибори або перевибори старшини, причому вони нерідко супроводжувалися суперечками та сутичками. Першим обирали кошового отамана, а потім — всю іншу старшину. За звичаєм обраний кошовий отаман мусив двічі відмовлятися від булави і лише за третім разом взяти її до рук. Щоб він не забував свого місця та не зневажав рядових козаків і взагалі козацтво, старі січовики посипали його голову піском або мазали багнюкою. Кошовий же повинен був у цей час дякувати за ласку й довір'я товариство і вклонятися на чотири сторони. Зате і козаки присягали бути слухняними вождю і виявляли йому всіляку повагу після виборів. Так, коли кошовий говорив, його вислуховували мовчки й підкорялися його рішенням, що стосувалися життя й смерті кожного козака, особливо під час воєнних дій» [3, с. 73–74].

Під час визвольної війни 1648–1654 років, у зв'язку із формуванням української феодальної державності козацька рада вважа-

лася вищим законодавчим органом. На козацькій раді 1648 року було обрано гетьманом Богдана Хмельницького й ухвалено почати повстання проти шляхетської Польщі. Однак зі зміцненням гетьманської влади Богдан Хмельницький став рідше скликати козацькі ради. Останньою була Чорна рада 1663 року в Ніжині. Відтоді в такій раді брали участь лише представники від полків. Козацькі ради звелися до виборів гетьмана і затвердження «статей» договірних пунктів між гетьманським та царським урядами, що визначали соціально-економічне та політичне становище України, як складової частини Російської держави.

В козацьких радах 1659, 1663, 1669, 1672, 1674 років брали участь уповноважені царського уряду (бояри, окольничі), які санкціонували їхні ухвали, а то й диктували свою волю у формі наказу [4]. Після Андрусівського перемир'я 1667 року на Правобережній Україні, що була під владою шляхетської Польщі, козацька рада у 2-й половині 70-х років XVII століття припинила своє існування (відродилася тимчасово тільки під час відновлення правобережного козацтва під проводом Семена Палія).

На Лівобережній Україні у XVIII столітті козацька рада остаточно втратила своє значення і набула характеру урочистої церемонії обрання гетьманом кандидата, що його призначав царський уряд. Із скасуванням решток автономії України в 60–80-х роках XVIII століття з ліквідацією Запорізької Січі у 1775 році козацькі ради перестали скликатися.

На картині І.Ю.Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану» зображена своєрідна козацька рада за участю яскравих персонажів. Козаки зображені художником як носії живого розуму, народного гумору, веселої вдачі, громадської солідарності, військового братерства, готовності захищати рідну землю від ворогів. Кожний із козаків має власну індивідуальність, зовні і психологічно він не схожий на інших своїх побратимів, але інтегрований з ними в єдине козацьке воїнство, завдяки якому одержані гучні військові перемоги. А зараз відбувається емоційна, інтелектуальна битва з турецьким султаном, в якій вже одержана моральна перемога. В цьому великий сенс цієї картини Іллі Рєпіна — козаки одержують перевагу над ворогом духовною зброєю. З цим великий художник начебто звертається і до наших сучасників — найдієвішою, найефективнішою у боротьбі із супротивником є весела інтелектуальна зброя, духовний посыл ворогові...

Художнім відображенням козацької ради можна вважати відому картину І.Ю.Рєпіна «Запорозжці пишуть листа турецькому султану», яку автор вивчав на території музею імені І.Ю.Рєпіна в м. Чугуєв Харківської області

Розповсюдженими в Україні були сільські громади. Головною суспільною функцією громади як об'єднаного і запрограмованого у діяльності звичаєвими правовими нормами організму було оберігання інтересів всіх і кожного зі своїх членів від можливих внутрішніх і зовнішніх небезпек кримінального, морального, стихійного, економічного і політичного характеру.

Як стверджують спеціалісти, розквіт міських громад у феодальній Європі відбувався зокрема і в умовах Магдебургського права, яке виникло у XIII столітті в Магдебурзі і поширилося в Чехії, Угорщині, Польщі, Литві, а звідти і на території Білорусі й України. Так, Львову Магдебургське право було надано в 1356 році, а Києву — в 1494–1497 роках і було чинним до 1835 року. Магдебургське право мали більшість українських міст. За цим правом міста звільнялися від управління і суду феодалів. Міські громади впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні

міста з їх самоврядуванням, не закріпаченими працівниками, етнічним і релігійним розмаїттям і терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості і деспотизму. Міста феодальної Європи, що мали Магдебургське право, ставали острівцями громадянського суспільства в межах феодальних країн [4, с. 7]. Цікавим був порядок обрання бургомістрів міст. Вони обиралися з містян із середнім статком (багатії та бідні не висувалися на цю посаду) на річний термін. Якщо справи в місті йшли погано, то вони звільнялися з посади достроково, а якщо добре, то переобиралися на наступний рік. Керівники міст були підконтрольні громаді і мали регулярно звітуватися перед нею. Частина проблем громадського життя та відповідних рішень влади обговорювалася саме на громадських зборах.

Сільські та міські громади середньовіччя не втратили свого значення і відроджуються в сучасній Україні у формі об'єднаних територіальних громад сіл, селищ та міст, що закріплюється у законодавстві країни (див. далі).

Достатньо розповсюдженою первісною формою громадянського суспільства можна визнати **комуна** (від франц. *commune* — громада) — це ідейно скріплена асоціація громадян, котрі живуть спільно, мають загальні інтереси, власність, ресурси і, як у найбільш радикальних комунах, загальну роботу і дохід. Інакше кажучи, комуна — це колектив осіб, що об'єдналися для спільного життя на засадах спільності майна і праці [11]. Для багатьох сучасних комун стають важливими такі принципи, як прийняття рішень за згодою, неієрархічна структура і спосіб життя.

Нині існує багато таких ідейних громад у всьому світі, існує навіть «Рух за ідейні громади» (РЗІГ), в якому комуни визначаються як спільноти людей, в яких доходи та ресурси (майно, власність, засоби до існування, засоби виробництва) спільні повністю або майже повністю. Розроблена класифікація коммун, одна з яких включає: комуни альтернативних сімей; комуни-кооперативи; контркультурні комуни; егалітарні співтовариства; політичні комуни; психологічні комуни, засновані на принципах містицизму або гештальтпсихології; реабілітаційні комуни; релігійні комуни (монастирі); духовні комуни; педагогічні комуни; експериментальні комуни тощо.

Головні риси громадських комун і саме визначення цього поняття з роками зазнали змін. До 1840 року комуни були відомі як «поселення комуністів і соціалістів»; з 1860 р. такі поселення почали називатися «комунітарні», а приблизно з 1920 р. у вжиток увійшов термін «ідейна громада» або «цілеспрямоване співтовариство» [11].

Відмітимо, що комуна є й дотепер основною територіально-адміністративною одиницею у Франції, де має багато спільного з громадянським суспільством, є його основою.

Деякі комуни створені на основі певних ідеологій, моральних засад, навколо духовних лідерів. Прикладом останніх є так звані толстовські комуни. Особливо слід виділити педагогічні комуни, прикладом яких є харківська комуна А.С.Макаренка, що, на думку сучасних педагогів, стала прототипом громадянського суспільства.

Що стосується **майдану**, то за цим терміном стоїть чимало значень. Так у монгольській мові це слово означає «встановлювати», в українській мові ним у давнину позначали місце селянських зборів, сходів козаків, станичний круг тощо. Разом з тим, археологи називають майданом певний тип курганів, земляні споруди, що склалися з кільцевого валу, входу у кільцеве заглиблення тощо. Майданом вважають також відкрите місце, прогалину в лісі, на якій розташовувалися смолокурня, поташний, селітряний завод тощо. Майданом називали також місце в корчмі, відведене для азартних ігор. А майданівцем часто визнавали володаря ігрових приналежностей або хазяїна корчми. У тюркських народів майданом позначалося традиційне свято. Всі ці ознаки даного поняття тією чи іншою мірою були притаманні українським майданам останнього десятиріччя [12].

Охарактеризовані вище види народного зібрання, як форм прямої та представницької демократії, не зникають з часом, а трансформуються у неперервний ланцюг соціальних утворень, що постійно удосконалюється. Це можна сказати і про віче, і про козацькі та військові ради, і про сільські та міські громади, і про комуни. Так, повторимо це, в сучасній Україні сільські, селищні та міські громади отримали законодавче закріплення в умовах реформи децентралізації влади, в процесі якої на перше місце висуваються саме об'єднані територіальні громади, що, як на наш погляд, стають передумовами створення всеукраїнського громадянського суспільства [6].

В якості методів самоучіння читачем може використовуватися його уявна і реальна участь у психологічних тематичних, рольових іграх типу «поліс», «віче», «козацька рада», «сільська або міська громада», «комуна», «майдан» тощо, розігрування окремих ролей та демократичних ситуацій за сценарієм соціального та психологічного театру тощо.

Література

1. Гураль П.Ф., Софінська І.Д. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення і конституційно-правове регулювання. Плани семінарських занять для студентів 5 курсу (магістрів) юридичного факультету. — Львів: Юрид. фак-т ЛНУ ім. Івана Франка. — 2012. — 19 с.
2. Лукин П. В. «Народные собрания» у восточных славян: возможности сравнительного анализа // Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2004. № 3(17). — С. 5–11.
3. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Іст. розповіді про запорізьких козаків. — 2-ге вид. — Дніпропетровськ: Січ; К.: МП «Пам'ятки України», 1991. — 302 с.
4. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.
5. Ткачук А.Ф. Децентралізація для всіх: від загальної інформації до конкретних порад / Анатолій Ткачук. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 52 с.
6. Ткачук А.Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 80 с.
7. Ткачук А.Ф. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук, Василь Кашевський, Петро Мавко. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 96 с.
8. Указ Президента України №68/2016: «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 року. «Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Офіційне інтернет-представництво Президента України. <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.
9. Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима. III–I вв. до н. э. — М.: Наука, 1977. — 256 с.
10. <http://vseslova.com.ua/word/> (Віче, народне зібрання на Русі)
11. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Вече>).
12. <https://uk.wikipedia.org/wiki/комуна>
13. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Майдан>

3. НАСКІЛЬКИ АКТУАЛЬНІ ЗАРАЗ ГАСЛА ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ «СВОБОДА, РІВНІСТЬ, БРАТЕРСТВО!» І ЯК ВІДПОВІДАЮТЬ ЇМ СТАТТІ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ЩОДО СВОБОД, ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ ГРОМАДЯНИНА, ЯКИХ СЛІД ДОТРИМУВАТИСЯ І ВТІЛЮВАТИ У ВЛАСНУ ГРОМАДЯНСЬКУ ПОВЕДІНКУ?

Вперше ідеї свободи, рівності, братерства були прописані у Декларації прав людини і громадянина 1789 року як програмного документу, в якому проголошувалися основні принципи нового, створеного Великою французькою революцією буржуазного суспільства. Роком пізніше ці ідеї прозвучали як гасла революції в устах її видатного лідера Максиміліана Робесп'єра, що покінчило з феодально-абсолютистським порядком у Франції. Гасла «Свобода, рівність, братерство!» стали справжнім маніфестом революції, в якому закріплювалася юридична рівність людей, свобода особистості, солідарність і право народу на спротив пригніченню. Утвердження цих демократичних ідей тривало ще майже століття і набувало своїх бурхливих проявів у трьох французьких революціях 1830, 1848 та 1871 років, в яких долався опір контрреволюції з її спробою реставрації феодалізму.

Існують й інші інтерпретації цих гасел. Так свобода трактується також як можливість робити все, що не спричиняє шкоду іншому. Рівність же означає, що всі громадяни рівні перед законом і мають рівний доступ до всіх посад, публічних занять відповідно до їх здібностей, без будь-яких обмежень, крім тих, що зумовлені їх доброчесністю і талантами. А братство визначено у Декларації прав людини і громадянина як принцип: «Не робити іншому того, чого не бажав би отримати сам або робити по відношенню до інших такі благі вчинки, які хотів би мати по відношенню до себе».

Ці гасла стали надбанням усього світу і увійшли у конституції різних країн, зокрема і України.

До системи конституційних **прав, свобод і обов'язків** людини і громадянина належать такі, як [1]:

- право на життя (стаття 27 Конституції України),
- на повагу до його гідності (стаття 28),
- права на свободу й особистісну недоторканість (стаття 29),
- право на недоторканість житла (стаття 30),

— право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31),

— право на невтручання в його особисте та сімейне життя (стаття 32),

— право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання (стаття 33),

— право на свободу думки та слова, а також вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34),

— право на свободу світогляду та віросповідання (стаття 35).

Зазначеними правами та свободами користуються всі фізичні особи, які перебувають на території України.

Політичними же правами та свободами наділені виключно громадяни України, які мають:

— право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36),

— право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (статті 38, 70).

Економічними, соціальними, культурними, екологічними правами та свободами є права:

— на володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 41),

— на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42),

— на працю (стаття 43),

— на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44),

— на відпочинок (стаття 45),

— на соціальний захист (стаття 46),

— на безпечне для життя та здоров'я довкілля й на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50),

— на освіту (стаття 53).

До конституційних **обов'язків** людини і громадянина України належать:

— захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (стаття 65),

— незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих ним збитків (стаття 66),

— сплата податків і зборів у порядку та розмірах, встановлених законом (стаття 67),

— неухильне дотримання Конституції України та законів України, непосягання на права та свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68).

Кожний громадянин України має знати перераховані вище конституційні права, свободи та обов'язки й правильно та доцільно використовувати їх у своїй громадянській поведінці. Цьому сприятиме сама практика законовідповідної демократичної поведінки кожного громадянина. Автор може лише порекомендувати частіше задумуватися над їх необхідністю і при нагоді планувати й здійснювати відповідні вчинки, які б передбачали: осмислення в контексті перерахованих прав, свобод і обов'язків ситуації вчинку — формування мотивації вчинку — здійснення самого акту вчинку — врахування післядії вчинку (за В.А.Роменцем). В деяких ситуаціях необхідна повноцінна демократична поведінка, певна психологічна діяльність, яка має включати такі етапи, як: формування мотиву, предмету, мети та реалізацію адекватного методу отримання соціального результату й емоційне закріплення усієї демократичної поведінки (за С.Л.Рубінштейном, О.М.Леонтьєвим, Г.С.Костюком, Н.Ф.Тализіною, П.А.Гончаруком, В.В.Рибалкою та ін.).

Література

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-ІУ. — Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. — 48 с.

2. Манфред А.З.Великая французская революция. — М.: Наука, 1983. — 432 с.

4. ЧОМУ ПРИНЦИПИ І ПРОЦЕДУРИ ДЕМОКРАТІЇ Є ЦЕНТРАЛЬНОЮ СКЛАДОВОЮ, ЯДРОМ НАРОДОВЛАДДЯ?

Основними демократичними принципами, що забезпечують функціонування сучасного цивілізованого суспільства, згідно з існуючими даними виступають наступні [1; 2; 3]:

1. Принцип народовладдя, з якого випливає принцип громадянського самоврядування.

2. Принцип верховенства права, правового закону, тобто існування закону для людини, а не людини для закону, гарантії права на захист особистості від свавілля політичної влади, що зафіксовано у Конституції України.

3. Принцип пріоритету прав, обов'язків і свобод людини та громадянина, взаємозв'язку свободи і відповідальності, прав і обов'язків, принцип свободи і рівності громадян у своїй гідності.

4. Принцип виборності органів державної влади і громадянського суспільства шляхом голосування.

5. Принцип підпорядкування меншості більшості після голосування і врахування думки меншості більшістю, тобто забезпечення інтересів більшості при гарантуванні прав меншості відстоювати власну позицію, відігравати свою роль у суспільному житті.

6. Принцип плюралізму (від лат. pluralis — множинний), тобто можливість існування різних думок, партій, організацій, ідеологій тощо. Згідно з цим принципом суспільно-політичне життя має складатися з діяльності численних взаємозалежних і водночас автономних соціальних та політичних груп, партій, організацій, ідеї та програми яких вільно порівнюються та змагаються між собою. Проявом плюралізму в політичній системі є багатопартійність. Плюралізм гарантує існування свободи думки, совісті та віросповідання, громадсько-політичних об'єднань та ініціатив. В ході обговорення цих думок має проявлятися толерантність і виваженість.

7. Принцип поділу влади в демократичній країні, тобто відокремлення виконавчої влади від законодавчої та незалежності судової влади, а також існування системи «стримувань та противаг».

8. Принцип представництва, за яким у сучасних державах вирізняються форми опосередкованої та безпосередньої прямої демократії, одним із проявів якої вважається громадянське суспільство та референдум.

9. Принцип гласності та врахування громадської думки. Гласність передбачає відкритість держави та державних діячів для критики з боку суспільства; доступність інформації, що має суспільне значення;

розвинену та налагоджену систему засобів масової інформації, перш за все незалежних, тобто вільних від державно-політичної цензури. Гласність не може бути всеохоплюючою — її межі визначаються морально-правовим рівнем суспільства та стосуються сфери державних таємниць, які повинні бути чітко фіксовані законом; з цим пов'язана свобода слова, яка можлива лише за умови відповідальності за це слово.

10. Принцип дотримання особистої честі та гідності людини, приниження яких повинно каратись законом; недопущення порушення загальноприйнятих норм моралі та відносин між людьми, зокрема таких порушень цих норм, як порнографія, насильство, заклики до національної, релігійної та соціальної ворожнечі та ін.

Слід зауважити, що існує певна неоднозначність у розумінні принципів і процедур демократії, тому в посібнику наявні з доступних джерел дані піддаються деякому узагальненню, що не змінює їх сутності.

Втілення демократичних принципів у суспільне життя забезпечується відповідними **демократичними процедурами**, такими як [3]:

- створення демократичної структури суспільства і органів самоврядування шляхом виборів;

- організація зборів та визначення його органів і порядку роботи;

- дотримання правил представницької (опосередкованої) і прямої (безпосередньої) демократії;

- делегування повноважень, що реалізується на основі вільних та імперативних мандатів;

- вибори політичних лідерів та керівників громад певним електоратом (від лат. *elector* — виборець), тобто загальною або частковою сукупністю виборців.

- обговорення та прийняття рішень шляхом голосування на зборах відповідно до їх виду — звичайне зібрання, конференція, з'їзд; проведення систематичного громадського обговорення актуальних проблем державного і суспільного життя і проектів його покращення;

- затвердження результатів демократичного обговорення суспільних рішень голосуванням, референдумом; рішення приймаються простою або кваліфікованою більшістю, консенсусом в ході відкритого або таємного голосування на зібраннях громадян; загальнонародне голосування з приводу будь-якого важливого питання держави і суспільства відбувається шляхом референдуму;

- опонування та змагальність в ході відкритого обговорення кандидатур на виборах або питань, поставлених на голосування або референдум;

- вивчення громадської думки, наприклад, в ході соціологічних досліджень;

- звітність обраного керівництва перед членами громади;
- опротестування, блокування, відзив рішень;
- гласність усіх сторін державної і суспільної діяльності;
- критика і самокритика в її конструктивній формі;
- здійснення контролю і самоконтролю діяльності державних службовців і членів громадянського суспільства;
- накладання відповідальності за виконання рішень суспільства і влади тощо.

Отже, в питанні про демократію центр тяжіння зміщується з питання про те, хто керує, на питання про те, яким чином здійснюється керування. Демократія сьогодні — це механізм здійснення державної влади, який забезпечує виконання волі більшості населення.

Психологічно демократія утворює виправданий тисячоліттями соціальний механізм ефективного використання мудрості народу, актуалізації його думок, досвіду, прагнень до покращення життя. Принципи і процедури демократії дозволяють задіяти спільний розум усього народу, що принципово перевищує інтелект будь-якої окремої людини чи групи людей. Справа тільки в тому, як правильно інтегрувати і використати міжособистісний інтелектуальний потенціал народу, його демократичну свідомість, духовність, використовуючи вказані демократичні принципи і процедури!

Для демократичної самоосвіти громадянина доцільно застосовувати комплекс методик особистісно-орієнтованого на вказані принципи і процедури підходу, який включає в себе: рефлексивні техніки проблемного демократичного навчання і виховання, демократичний аналіз проблемних ситуацій, занурення в їх суть, ампліфікацію, тобто свідоме насичення і збагачення досвіду громадянина демократичними цінностями, знаннями, уміннями, навичками, підвищення рівня його демократичної культури, компетентності, готовності діяти демократично у суспільних ситуаціях тощо.

Література

1. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Авт. колектив: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарчук та ін.; За заг. ред. А.Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. — Вид. 2-ге, стереотипне. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. — 668 с.
2. https://studopedia.ru/2_22072_printsipi-i-osnovnie-kriterii-demokratii.html
3. <http://dedovkgu.narod.ru/org/org11.htm> (демократические процедуры)

5. ЩО ТАКЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ІНСТИТУТ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ?

Розвиток демократії здійснюється через поглиблення і розширення народовладдя і створення все більш досконалих інститутів його функціонування, одним з найважливіших серед яких визнається громадянське суспільство.

Сучасні дослідники розуміють громадянське суспільство як ефективний чинник побудови справжньої, прямої та масової, демократії, яке має свою специфіку, мету і функцію, у порівнянні з іншими видами суспільств. Так, відомий угорський політолог А.Арато в своїй «Концепції громадянського суспільства: сходження, падіння та відтворення...» (1995 р.) пропонує розглядати його в контексті не тільки діади «держава — громадянське суспільство», а такої «п'ятисторонньої конструкції, що включає: 1) економічне суспільство, яке виділяється на основі форм власності; 2) економічні асоціації та союзи; 3) політичне суспільство, що базується на основі виборчого права та політичних партій; 4) громадянське суспільство; 5) громадянські асоціації та рухи» [1, с. 38].

Українські правознавці, оцінюючи погляди А.Арато, слушно зауважують, що «за будь-якого підходу громадянське суспільство є відносно самостійним суспільним утворенням як за формою, так і за змістом виконуваних функцій. Основне полягає в тому, що громадянське суспільство покликане контролювати державу та владу, які, у свою чергу, призначені служити суспільству. Можна сказати, що громадянське суспільство — це недержавна частина усього суспільства, яка базується на автономії індивідів (сім'я, школа, добровільні організації та союзи, духовним виразником інтересів яких є суспільна думка). Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її самоствердження та самореалізації у громадському житті» [там же].

Фахівці особливо підкреслюють, що «зріле громадянське суспільство характеризується високим рівнем самоврядування, у ньому концентрується творчий потенціал соціальності. Суспільні зв'язки, інтереси та цінності виявляються у різноманітних суспільних рухах, об'єднаннях та асоціаціях, творчих спілках. Порівняна незалежність громадянського суспільства від держави в управлінні окремими соціальними процесами характеризує пластичність суспіль-

ного життя, його здатність до саморегулювання, відкриває простір творчим зусиллям громадян» [там же].

При цьому зазначається, що «політичний досвід історії XX століття свідчить, що взаємовідносини держави та громадянського суспільства можуть набувати деформованого характеру, якщо виникають політичні структури тоталітарного типу, коли держава контролюється не народом, а бюрократичною олігархією. Тоталітарні режими прагнуть до одержавлення суспільства, всеосяжного контролю за всіма сторонами суспільного життя, вдаються до порушення демократичних свобод і прав людини, мають тенденцію до дедалі зростаючої бюрократизації. Держава прагне підпорядковувати собі все суспільство, а це призводить до стагнації суспільного життя в цілому.

На сучасному етапі розбудови незалежної української держави актуальним є створення громадянського суспільства, демократичної влади та правової держави, в якій забезпечується верховенство закону в усіх сферах суспільного життя, пов'язаність законом самої держави та її органів, суворе дотримання свободи особистості, захист її прав, інтересів, честі й гідності. Правова держава передбачає широку демократизацію всіх сторін життя суспільства, зміщення акценту в бік розвитку громадянських начал. Цей процес спрямований на вивільнення соціальних сил суспільства, активності та ініціативи людей» [1, с. 38–39].

Слід зазначити, що в країні у першій половині 2014 року відбулися декілька громадських зібрань за участю видатних представників різних груп суспільства. Про необхідність обговорення гострих ситуацій саме авторитетними моральними лідерами нації переконливо і настійливо говорили перший Президент України Леонід Макарович Кравчук та деякі інші політики й політологи. На їх погляд, затримка у побудові й ефективному функціонуванні громадянського суспільства тільки консервує причини виникнення кризи, конфлікту, загрожує його рецидивами. Проведений 14 травня 2014 року Загальноукраїнський круглий стіл національної єдності підтвердив необхідність побудови сучасного громадянського суспільства в Україні, продовження та удосконалення роботи в цьому напрямі. Проте, ця форма самовираження громадян, усього народу, не знайшла свого належного розвитку, вона виявляється спонтанно, епізодично, фрагментарно і при майже необоротному загостренні ситуації. Авторитетна частина українського суспільства, гордість українського народу, відомі особистості — вчені, діячі церкви, культури, митці, видатні громадські постаті — фактично відсторонені від вирішення доленосних

проблем державотворення, що було вкрай необхідне саме в останні найбільш трагічні місяці української Революції гідності.

Підкреслимо той факт, що європейські політики, в тому числі й ті, котрі брали участь у посередницькій місії з розв'язання суспільного конфлікту в Україні у 2013–2014 рр., неодноразово і настійливо адресували відповідні пропозиції українській владі, опозиції та існуючим осередкам громадянського суспільства (!). Адже у світі вже накопичений серйозний досвід функціонування громадянського суспільства, який слід було б вивчити і запровадити нам. Заслугує на увагу та обставина, що європейське громадянське суспільство, що є зараз достатньо формалізованим і легітимізованим, вже виступає суб'єктом політичного процесу, автором законодавчих ініціатив, зокрема подає законопроекти в Європарламент. Вкажемо на той факт, що емісари Євросоюзу особисто висловлювали свою підтримку спробам створення в Україні громадянського суспільства, пропонували допомогу в цій справі, зокрема навіть були готові виділити і виділяли на це відповідні гранти. Так, в середині травня 2014 року Євросоюз, передаючи Україні в якості фінансової допомоги 600 мільйонів євро, прямо вказав, що частина цієї суми має бути спрямована на побудову громадянського суспільства. Однак чи скористалася українська влада і громадськість цим шансом, чи помітила цей міжнародний інтерес до нової української форми демократії, що народжувалася на майдані, і чи зробила конкретні кроки в цьому напрямі? Відповідь очевидна — вкрай недостатньою мірою!?

Відаючи належне фактам, слід згадати, що у 2013 році в Адміністрації попереднього Президента України була створена Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства в Україні, яку очолила радник Президента Марина Ставнійчук. Радою були складені стратегія, план формування українського громадянського суспільства і підготовлені матеріали до Указу Президента з цього питання. В проведеній підготовчій роботі знайшли своє відображення запізнілі і формальні намагання скопіювати відповідні процеси в Росії, де в цьому плані зроблені перші кроки. Там вже декілька років систематично збирається Суспільна палата при Президентові, до якої входять відомі авторитетні постаті російського громадянського суспільства, які формують певні вимоги до влади. Зрозуміло, що функціонування подібних форм громадянського суспільства здійснюється значною мірою під контролем влади, його рішення носять рекомендаційний характер, проте це має і свої корисні аспекти. Відмітимо, що перша ж спроба зібрання подібного

утворення в Україні у 2010 році, на якому представники української інтелігенції піддали гострій критиці тодішнього президента, призвели до зупинення роботи цього суспільного органу, який, як відома, більше не збирався.

Проте, вищезгадувана Координаційна рада розробила, за наявними даними, проект Закону «Про громадянське суспільство в Україні» і подала його восени 2013 року до Верховної Ради України, де він так і не розглядався. На наш погляд, цей законопроект міг би бути перероблений з урахуванням політичних реалій в Україні і розглянутий законодавцями. Слід згадати також, що перша спроба подати у Верховну раду України проект Закону «Про громадянське суспільство в Україні», підготовлений О.Мучником, відбулася ще 2002 року, про що свідчить його надрукування у газеті «Голос України» 11 жовтня того ж року. Проте, чи зацікавлені можновладці в оформленні «п'ятої влади», якою виступає громадянське суспільство? Досвід Помаранчевого майдану, а тепер вже і Євромайдану, свідчить про невтішну відповідь на це запитання. До чого це призвело і до чого веде — говорять трагічні події останніх років. І причини полягають, на наш погляд, саме у соціально-психологічній слабкості, духовній незрілості, моральній обмеженості, навіть застарілості, традиційних видів влади — законодавчої, виконавчої, судової і ЗМІ — в умовах, коли принципово збільшився рівень освіченості, культури, духовності народу, зросли вимоги з його боку до влади. Проте остання поки що не тільки не відповідає цим вимогам, але і демонструє явну і неявну розбещеність, вищість над громадянами, зухвалість, авантюрний і нестримний потяг до корупційних дій, феодальну зневагу до народу, нездатність враховувати розмаїття і глибину проблем народного життя і своєчасно розв'язувати їх тощо. Більш того, влада у нинішньому її вигляді сама породжує проблеми, які самостійно, без громадянського суспільства, без опори на мудрість народу не може вирішити.

Про потенційну легітимну можливість і необхідність здійснення практичних дій з побудови громадянського суспільства свідчить ряд статей Конституції України обох редакцій, 1996 і 2010 років, особливо її 3, 5, 36 статті, які можуть бути інтерпретовані саме як правова основа для реалізації цих дій.

Слід також зазначити, що певні формальні ознаки громадянського суспільства в Україні відображені у прийнятому в березні 2012 року Законі України «Про громадські об'єднання» та запропонованому С.Кириленком проекті Закону України «Про громадський контроль». Наступним кроком може стати прийняття Верховною

Радою Закону «Про громадянське суспільство в Україні», але з врахуванням останніх морально-політичних подій у країні.

Відмітимо також, що в Києві з 1997 року працює Інститут громадянського суспільства, який проводить професійну, перевірену часом, незаангажовану діяльність у таких сферах, як: а) правові дослідження та правова просвіта; б) політологічні та економічні дослідження; в) місцеве самоврядування та тренінги для депутатів; г) розроблення проектів нормативних актів та їх просування в органах державної влади і місцевого самоврядування; д) видавнича діяльність; е) моніторинг діяльності органів державної влади у сфері місцевого самоврядування, громадських організацій та місцевого розвитку. Не можна не помітити значної підтримки з боку Інституту громадянського суспільства реформи децентралізації влади та формування об'єднаних територіальних громад у державі [2; 3; 4].

Існує чимало наукових праць з різноманітних аспектів побудови і функціонування громадянського суспільства [1; 5].

Загальні філософські та правові засади створення громадянського суспільства, як вважають спеціалісти, визначені ще «Декларацією прав людини і громадянина» (26 серпня 1789 р.) і представлені наступними її положеннями про:

а) свободу в її позитивному («для») та негативному («від») значенні, в таких позиціях, як: усі люди вільні від народження; ніхто не має право відчужувати їхні природні права. Разом з тим, свобода не може бути абсолютною, оскільки остання обмежує права та свободи інших людей, певні принципи моралі, а також інтереси загального добробуту, тобто свобода є відносною;

б) рівність у правах та гідності усіх громадян, при цьому держава має забезпечити однакові для всіх фундаментальні права та свободи без утискання чи обмеження на будь-якій підставі;

в) про приватну власність;

г) про націю як джерело верховенства права;

д) конституційні закони як засіб обмеження державної влади на користь громадянського суспільства;

е) принцип демократичності, тобто народовладдя як режиму влади народу та вияву народного суверенітету, що реалізується як форма індивідуальної свободи, як спосіб управління справами держави, як показник соціальної активності;

ж) право, за яким суспільство має вимагати звіту кожної посадової особи та ін. [1, с. 88–91].

Пріоритетними цінностями громадянського суспільства визнаються **плюралізм, самообмеження та самоосмислення**. З позицій плюралізму ніхто не може володіти монополією на остаточну, вищу істину. Природним станом будь-якого демократичного суспільства є вільна боротьба ідей та інтересів. Жодна організація не може претендувати на все суспільство, нав'язувати йому свої погляди, переконання, волю.

Вищою цінністю громадянського суспільства є **особистість, її права та свободи**. Розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив і водночас — гарантує її вільну самореалізацію. До цінностей громадянського суспільства відносяться **громадянські, політичні та соціально-політичні права**. В останньому випадку це цінності **родини, суспільних та релігійних рухів, недержавних засобів масової інформації, органів громадського самоврядування**, що утворюють механізм формування та вияву суспільної думки, розв'язання суспільних конфліктів тощо.

Метою громадянського суспільства має стати людина як найвища цінність, особистість усіх громадян України, щасливих у рідній країні, яка захищає їх, забезпечує мирний розвиток їх сімей, благополуччя, гарантує високу якість життя за такими ознаками, як здоров'я, тривалість самого життя, економічний розвиток, благополуччя, духовність, освіта, професія, робота, честь і гідність, дружні стосунки з усіма державами світу і особливо — з її сусідами.

В контексті зазначеного вище слухним вважаємо видання 26 лютого 2016 року Президентом України Указу про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. В Указі затверджена Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр.

У зв'язку з цим, психологічна і педагогічна наука і, зокрема практична психологія і соціальна педагогіка, мають долучитися до розробки відповідних питань розвитку громадянського суспільства в Україні. Ці питання викладені, зокрема у розділі 4.4. Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства і полягають у завданні створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Цей стратегічний напрям спрямований на реалізацію наступних завдань:

— забезпечення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування доступу громадськості до консультацій та правової допомоги (в тому числі безоплатної) з питань порядку створення і діяльності організацій громадянського суспільства;

— запровадження обов'язкових моніторингу та оцінки розпорядниками бюджетних коштів програм і проєктів, які виконуються організаціями громадянського суспільства за рахунок бюджетних коштів;

— запровадження обов'язкової звітності організацій громадянського суспільства, які отримують державну фінансову підтримку, публічного доступу до такої звітності, а також до результатів обов'язкового моніторингу, оцінки та експертизи результатів державної фінансової підтримки організацій громадянського суспільства;

— сприяння міжсекторальній співпраці у запобіганні і протидії шахрайству та іншим зловживанням у сфері надання благодійної допомоги, посилення юридичної відповідальності за нецільове використання благодійної допомоги;

— стимулювання волонтерської діяльності, у тому числі опрацювання питання щодо участі України в Європейській конвенції про дострокову волонтерську службу;

— запровадження механізму здійснення благодійної діяльності шляхом надсилання благодійних телекомунікаційних повідомлень;

— розширення сфер застосування державно-приватного партнерства за участю організацій громадянського суспільства;

— включення до навчальних програм загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладів курсів і тем з питань розвитку громадянського суспільства;

— запровадження підготовки в системі вищої та післядипломної освіти фахівців з менеджменту неурядових організацій;

— забезпечення надання методичної, консультативної та організаційної допомоги органам державної влади, органам місцевого самоврядування з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

— проведення просвітницьких заходів та соціальної реклами з питань взаємодії з організаціями громадянського суспільства, розвитку громадянського суспільства;

— стимулювання наукових досліджень, публікацій та просвітницьких заходів у сфері розвитку громадянського суспільства і міжсекторальної співпраці (див. п. 4.4. Стратегії) [5].

2 листопада 2016 року вийшло розпорядження № 802-р Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2016 рік з реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки», в якому передбачені зокрема наступні заходи: створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського

суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці. Серед намічених на 2016 рік 13 заходів відмітимо лише три, такі як:

1. Забезпечити супроводження у Верховній Раді України проекту Закону України «Про органи самоорганізації населення» (реєстраційний номер 2466). Мінрегіон, Мін'юст. До прийняття Закону;...

7. Забезпечити розроблення щорічної доповіді про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень (за згодою). Листопад;

9. Забезпечити супроводження у Верховній Раді України проєктів Законів України:

Про місцевий референдум (реєстраційний номер 2145а-2). Мін'юст. До прийняття Закону;

Про гарантії свободи мирних зібрань (реєстраційний номер 3587). Мін'юст. До прийняття Закону;

Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання (реєстраційний номер 2467). Мін'юст. До прийняття Закону.

2 травня 2017 року вийшло розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2017 рік щодо реалізації Національної Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки.

Серед намічених на 2017 рік 18 заходів відмітимо лише 6, такі як:

5. Розробити та подати Кабінетові Міністрів України проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державної реєстрації та діяльності громадських об'єднань» щодо унормування діяльності та державної реєстрації всеукраїнських громадських об'єднань. Мін'юст. Серпень...

7. Розробити пропозиції щодо удосконалення механізму формування та організації діяльності громадських рад при органах виконавчої влади. Мін'юст. Жовтень...

13. Провести за участю представників інститутів громадянського суспільства, міжнародних організацій, навчальних закладів аналіз проєктів, спрямованих на розвиток громадянської освіти населення, що реалізуються в Україні, та визначити заходи з налагодження міжсекторальної співпраці у цьому напрямі. МОН. Червень...

16. Розробити та подати Кабінетові Міністрів України проект Концепції розвитку громадянської освіти та виховання в Україні. МОН. Вересень.

17. Розробити та оприлюднити щорічну доповідь про стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень (за згодою). Вересень.

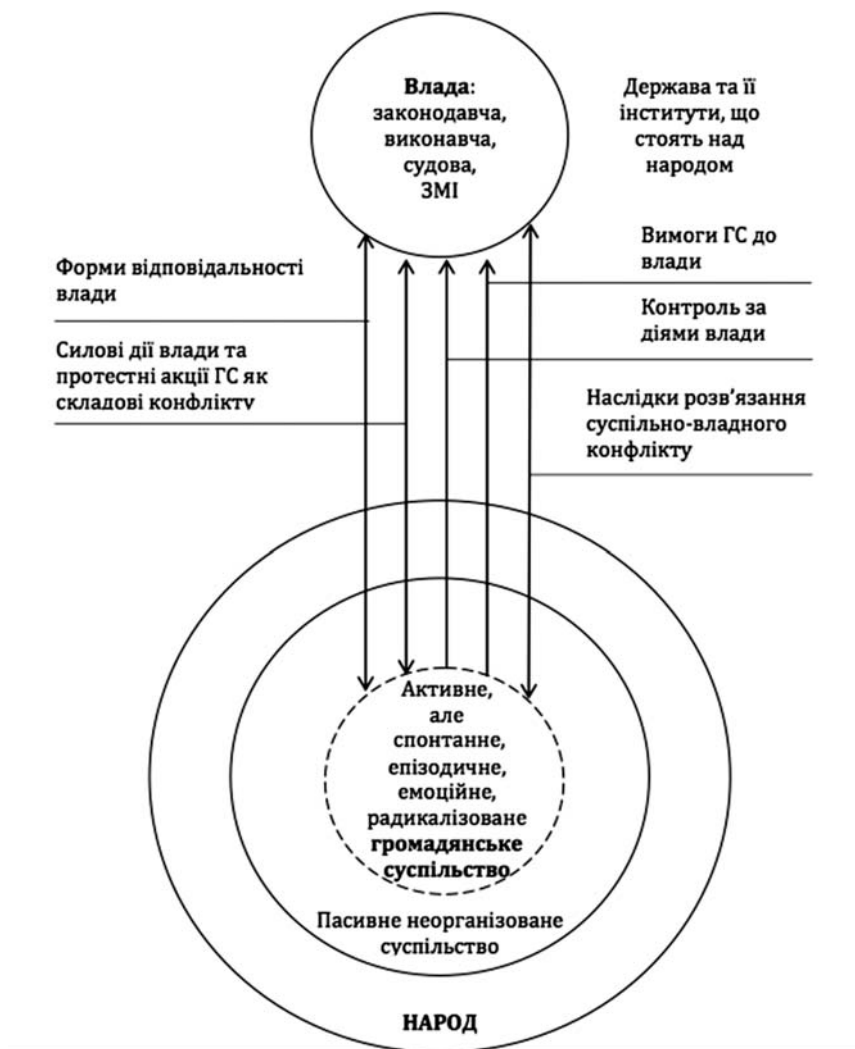
18. Забезпечити реалізацію проєктів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення. МОН. Протягом року.

Вважаємо, що початок конкретної роботи зі створення в Україні не уявного і декларативного, а реального та діючого громадянського суспільства призведе до більшої чіткості і системності конкретних завдань і, зокрема визначення ролі психологічної та педагогічної науки в реалізації Указів Президента України та її Кабміна.

В цьому зв'язку відмітимо особливості розуміння та вживання терміну «громадянське суспільство». Можна виділити щонайменше два протилежні випадки, два значення цього терміну.

В першому значенні воно розуміється часто в умовному сенсі, коли про громадянське суспільство говорять як про вже існуюче, але при цьому немає ніяких фактичних ознак його діяльності та ефективного впливу на покращення життя українського народу. Немає жодних помітних наслідків його систематичного успішного функціонування в Україні. При цьому бажане видається за дійсне, а суспільна ситуація в країні вже десятиліттями не змінюється на краще.

У другому значенні слід говорити про активне, дієве громадянське суспільство — на зразок того, що успішно функціонує тривалий час у Швейцарії, Німеччині, інших демократичних країнах Європи, Євросоюзі, США. При цьому слід усвідомлювати ту дистанцію, яку слід пройти українському суспільству саме як громадянському, починаючи від уявної, спонтанної, групової, слабо організованої, епізодично діючої, фактично пасивної її форми, обмеженої за кількістю втягнутого у громадський процес населення і майже фатально безплідного у протистоянні з владою. Зародки такого громадянського суспільства виникають як правило майже випадково, у ситуаціях загострення морально-політичної ситуації в країні, вони діють переважно формально, емоційно, є слабо організованими, легко піддаються радикалізації і навіть мілітаризації у протистоянні з владою, є революційними, а тому, як правило, — неефективними. Українське суспільство має дійти до своєї розумно організованої, масової, мирної, систематично діючої, еволюційної форми ефективного громадянського суспільства. Можна умовно зобразити це у вигляді двох схем, які наведені далі на рис. 1 і 2.

Рис. 1. Взаємодія влади, відірваної від народу, суспільства та громадянського суспільства (ГС) в період загострення протистояння, кризи

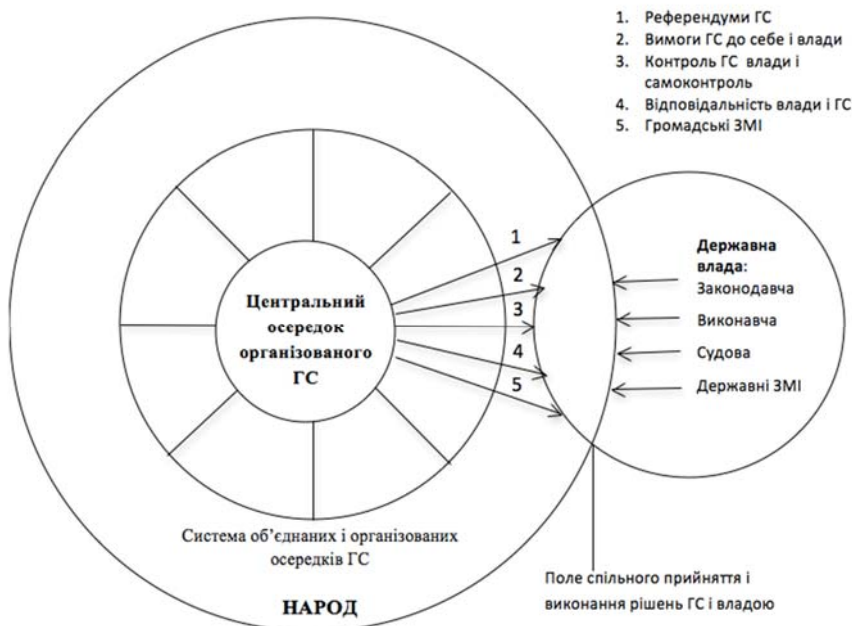
На рис. 1 схематично зображений так званий «майданний» тип громадянського суспільства, який, на жаль, вже двічі не давав очікуваного народом ефекту, а у 2013–2014 рр. навіть призвів до негативних

наслідків — конфлікту, втрати територіальної цілісності країни, стагнації її економіки, підвищення ступеня корупційності у владних структурах, зниження рівня життя більшості громадян, падіння чисельності населення, погіршення здоров'я людей тощо, хоча на початку Євромайдану були щирі сподівання на те, що його наслідком стане створення громадянського суспільства й утвердження справедливості, дійсного народовладдя. Автор цих рекомендацій добре пам'ятає одну з барикад Євромайдану в грудні 2013 року, на якій зверху розташувалися студенти, а внизу висів на усю ширину барикади плакат «Ми — громадянське суспільство». Тоді, вірячи у ці сподівання молоді, ми написали і розтиражували свою першу статтю про громадянське суспільство і почали її розповсюджувати на майдані. Проте, пізніше там з'явилися і почали діяти інші тенденції, які призвели до протилежних наслідків... Тому зараз більшість населення і самої молоді вже не вірить у «майданну» форму боротьби за покращення життя і не підтримуватиме її в разі чергової появи. Виникає, на наше переконання, потреба в іншій організації українського суспільства — саме як систематично діючого мирного гуманістично спрямованого громадянського суспільства. Але це вимагає налагодження іншої, вже спільної роботи суспільства і влади. Схематично це позначено на рис. 2.

Наважимося стисло викласти попередні погляди на громадянське суспільство як на антитезу громадянського протистояння, як на предмет діалогу та мирних перемовин різних сторін з цього непростого питання. В ході творчого переговорного процесу на всіх рівнях суспільства доцільно, на наш погляд, поступово домовлятися про наступні інституціональні, структурні та функціональні моменти побудови вказаного суспільства.

Громадянське суспільство має складатися з рівних між собою позадержавних і позаринкових об'єднань українських громадян, організованих як у вже існуючі спілки, творчі союзи, товариства, громади, що вже функціонують, так і нових їх територіальних та галузевих осередків, які мають представляти усі сфери суспільного життя. У такому суспільстві мають знайти своє місце й такі історично виправдані утворення, як народне віче, комуни, майдани тощо. Але вищим органом громадянського суспільства має стати **З'їзд**, який збирається не менше одного разу на рік, вирішуючи нагальні проблеми країни. У проміжках часу між ними мають працювати **Всеукраїнська координаційна рада громадянського суспільства**, регіональні координаційні ради, конференції, семінари, круглі столи та інші форми роботи такого суспільства. В нинішній складній і драма-

тичній ситуації конче необхідним і терміновим є проведення **Установчого з'їзду** громадянського суспільства всієї України!

Рис. 2. Партнерська взаємодія організованого і дієвого ГС з державною владою за умов їх консолідації та ефективної взаємодії

Функціонування громадянського суспільства повинно здійснюватися на засадах спеціально затвердженого **Кодексу честі та гідності членів громадянського суспільства**, розробленому на принципах гуманізму, духовності, демократизму, чесності, справедливості, правової рівності, пропорційного територіального, національного і гендерного представництва, ієрархічної організації, дієвого взаємозв'язку, ротації за результатами реальної і ефективної громадянської поведінки обраних представників і координаторів, відпрацювання дієвих форм обговорення проблем і прийняття спільних життєво важливих рішень на основі голосування і проведення референдумів, формування громадянських проектів, розробку планів їх реалізації на державному і громадському рівнях, контролю та відповідальності за виконання проектів, удосконалення законодавчого забезпечення діяльності громадянського суспільства тощо.

Особливу увагу слід приділити усуненню важко усвідомлюваних фактів неповаги, приниження одними територіальними, культурними, релігійними, галузевими тощо осередками (або їх безвідповідальними представниками) влади і суспільства інших, що призводить до важких і кінець кінцем трагічних наслідків, які спостерігаються, зокрема зараз в Україні. При цьому в нагоді можуть стати відповідні наукові розробки соціальних і політичних психологів, фахівців з юридичної психології, конфліктології, посередництва, психології особистості, управління, праці, творчості, практичної психології тощо. Суспільство має контролювати відданість своїх лідерів зазначеним вище позитивним духовним цінностям і чітко відмежовуватися від тих, хто відкрито чи приховано сповідує негативні духовні цінності! *Лідери громадянського суспільства і представники влади мають бути справжніми патріотами України, любити свою країну та її громадян, а не владу та можливості її корупційного використання!*

Громадянське суспільство має будуватись як «зверху», так і «знизу», а також у «вертикальному» та «горизонтальному» вимірах — зусиллями всіх організованих суспільних груп народу.

Всеукраїнське громадянське суспільство в сучасних умовах має представляти максимально усіх громадян. Для цього воно може бути організоване на основі вже створюваних об'єднаних територіальних громад сіл, селищ і міст, але диференціюватися, структуруватися по «вертикалі» та «горизонталі» на більш дрібні первинні осередки громадянського суспільства і на більш масштабні регіональні та всеукраїнські об'єднання аж до обласного та центрального рівня. При цьому можуть здійснюватися як різні у часі збори окремих об'єднаних територіальних громад і осередків, так і одночасні збори на базі громадянського телебачення, сучасних інформаційних онлайн технологій тощо. Технічно це можливо реалізувати на базі інтернету, використовуючи з цієї метою існуючі соціальні мережі. Відмітимо, що деякі телевізійні шоу-передачі, особливо ті, на які завчасно збираються представники населення з усієї України, можуть здійснюватися в режимі одночасного (або одночасно-поетапного) функціонування (за певним сценарієм) столичного, обласних і районних центрів об'єднаних територіальних громад як секторів громадянського суспільства. В такому разі пряма народна демократія перевершить за рівнем свого представництва будь-які державні органи представницької влади.

Таким чином **українське громадянське суспільство** може випередити існуючі зарубіжні форми роботи такого суспільства і виправдати сподівання наших зарубіжних колег і власного народу!

На даному етапі побудову та діяльність громадянського суспільства, можливо, мають очолити **в якості лідерів** авторитетні представники різних регіонів країни, їх активісти як організатори здорових сил українського суспільства. При цьому мають бути усунуті прояви індивідуального, групового чи регіонального егоїзму, а як головне завдання виступити збереження єдиної України, дотримання миру, створення нормальних умов для життєдіяльності громадян засобами соціального співробітництва, партнерства, співтворчості, організації спільної продуктивної та інноваційної праці людей, виховання, навчання і підготовки до дорослого життя дітей, самоактуалізації молоді тощо. І сучасна українська наука, зокрема філософія, соціологія, культурологія, гуманістична психологія і педагогіка — можуть зіграти свою конструктивну роль у побудові громадянського суспільства та зміцненні української держави.

Одухотворення та онаучування лідерів громадянського суспільства має стати обов'язковою умовою їх вибору на керівництво цим суспільством. Згадаємо в цьому плані вислови видатного політика ХХ століття У.Черчилля: «Наука стоїть наготові, щоб дати мільйонам і десяткам мільйонів людей багатство, якого вони ще не знали».

Громадянське суспільство має забезпечити своєчасне і випереджаюче **розв'язання різноманітних проблем і завдань** забезпечення нормальної життєдіяльності громадян країни, приділяючи, передусім, особливу увагу вирішенню таких пріоритетних проблем і відповідних до них проектів, як:

а) розробка національної і регіональної демократичної ідеології, філософії, концепції інтеграції громадянського життя, стратегій, які б сприяли сталому розвитку держави, самого громадянського суспільства, кожного громадянина, всіх сімей України;

б) неперервна підготовка й оновлення демократичних кадрів управлінців, лідерів, економістів, вчених, працівників ЗМІ, владних структур, виявлення патріотичної, морально розвинutoї обдарованої молоді і кваліфікованих талановитих професіоналів, їх висування у структури громадянського суспільства і державної влади шляхом створення ефективних «соціальних ліфтів» і «горизонтальних кар'єр» та при необхідності — їх рішуча кадрова ротація за результатами громадянської і професійної діяльності;

в) розробка форвардних стратегічних проектів розвитку нації, розгортання і підтримка масової соціальної, наукової, технічної, економічної, мистецької тощо творчості та ефективної інноваційної діяльності з впровадження перспективних ідей такої творчості у життя,

економіку, бізнес, в тому числі і шляхом створення всеукраїнської «Кремнієвої долини» та регіональних інноваційних центрів з розвинутою інноваційною інфраструктурою, експериментальним виробництвом, з виходом на масове виробництво конкурентоспроможних товарів на основі нових технологій і неперервного підвищення продуктивності праці;

г) розвиток освіти, науки і виробництва як єдиного розвивального комплексу, підтримка освітньо-науково-технологічних авторських шкіл, підвищення конкурентоздатності української економіки, поширення авангардного вітчизняного та світового комерційного і бізнесового досвіду;

д) наполегливе вирішення проблеми бідності, підвищення заробітної плати, збільшення тривалості життя, забезпечення житлом, зміцнення здоров'я, виробництва екологічно чистого харчування тощо — на основі заохочення найкращих зразків, а якщо потрібно — «оперативної адміністративної і кримінальної відповідальності» за недотримання відповідних вимог, включаючи обов'язкові вимоги духовного, морального плану тощо.

Пріоритетні завдання, проблеми та шляхи їх вирішення мають неперервно визначатися на регіональних конференціях та опитуваннях і всеукраїнських з'їздах та референдумах, ставитися громадянським суспільством перед державною владою й вирішуватися економікою країни в інтересах усього народу, а не окремих і вузьких його прошарків.

Мають бути визначені і побудовані доцільні форми об'єктивного, неупередженого і чесного *громадянсько-суспільного інформування (громадські ЗМІ, організовані комп'ютерні мережі, громадянські інформаційні центри тощо)* про реальний стан життя народу, суспільства і держави. Важливо налагодити продуктивне і зважене обговорення першочергових проблем (життєдіяльності громадян, політичних, історичних, культурних, моральних, наукових, освітніх, інноваційних, економічних, міжнародних тощо) на різних рівнях українського громадянського суспільства і прийняття взаємно узгоджених компромісних рішень (наприклад, на регіональних і всеукраїнських конференціях, громадянських зборах, нарадах, опитуваннях, плебісцитах, референдумах, зокрема із використанням нових інформаційних технологій, залученням волонтерів, активістів тощо). Особливо важливим є проведення хоча б **щорічних референдумів**, як це прийнято, у Швейцарії. Безпрецедентним і антидемократичним слід визнати той факт, що за двадцять вісім років незалежності

України було проведено лише один референдум!? Посилання на економію коштів на референдум як на дієвий засіб прийняття загальнонаціональних рішень не витримує жодної критики, враховуючи гігантські корупційні втрати, неефективну економіку, руйнацію економічної інфраструктури внаслідок військових дій тощо.

При функціонуванні громадянського суспільства наявні культурні, історичні, суспільні, освітні, трудові, професійні традиції і цінності різних груп українського народу мають презентуватися на загальнонаціональному рівні з найкращого боку, завдяки чому вони і зайняли своє місце в пам'яті та житті тієї чи іншої громади. Слід зрозуміти, що саме при такій позитивній, плюралістичній, конструктивній презентації в масштабах всієї країни вони можуть дійсно збагачувати українську культуру й економіку!

Хай перших рішень молодого громадянського суспільства на початку його організованого існування буде небагато, але вони мають бути життєво важливими, гуманістично орієнтованими, толерантними, принциповими, прозорими, справедливими, дійсно спільними і формуючими спільність, загальноукраїнськими, що мають бути обов'язковими для виконання усіма членами суспільства і владними структурами.

Ці рішення повинні узгоджуватися з усіма гілками влади на засадах правової рівності, партнерства, паритетності усіх сторін. При цьому слід утримуватися від категоричних оцінок, упереджень, звинувачення сторін і надавати перевагу конвергентним, об'єднуючим, інтеграційним рішенням, націленим на спільне майбутнє. Громадянське суспільство повинно мати право законодавчої, виконавчої і судової ініціативи і бути представлене в усіх гілках влади.

Ворожі, руйнівні, конфліктогенні дії та публічні висловлювання з будь-якого боку мають бути заборонені, а встановлений, як правило, соціальний, гуманістичний, громадянський плюралізм думок. При цьому доцільно використовувати відомі методи спілкування, діалогу, дебатів, посередництва, компромісу, техніки творчого, інноваційного вирішення проблем з використанням добре організованого і морально відповідального Інтернету, ТБ, ЗМІ, преси тощо.

Доцільно відшукувати і використовувати адекватні й прийнятні форми громадянського контролю і самоконтролю, поступової паритетної взаємодії влади і суспільства — на засадах обов'язкового виконання його обґрунтованих вимог. Важливою функцією громадянського суспільства має виступати самоконтроль, в межах його самоорганізації, й неперервний і безпосередній громадянський

контроль дій усіх гілок влади та чиновників. Громадянське суспільство в особі своїх найбільш чесних і принципових представників повинно безпосередньо і тотально контролювати владу всіх рівнів і видів!

Мають бути відпрацьовані реальні форми накладання відповідальності влади і членів самого громадянського суспільства за невиконання, фальсифікацію чи гальмування виконання загальноприйнятих рішень громадян. Особливої і неперервної уваги потребує моніторинг духовних, моральних, особистісних, громадянських, творчих, інноваційних, професійних якостей службовців, тобто представників влади і керівників громадянського суспільства, які мають втілювати у життя волю народу, служити йому, чесно виконувати службові обов'язки. Слід усвідомлювати, що корупція — це не тільки українська біда, з нею бореться весь світ, тому треба систематично контролювати і рішучо замінювати при потребі представників влади і керівників громадянського суспільства — завжди й усюди! При цьому слід враховувати ту обставину, що специфіка влади та нездоланні егоїстичні інстинкти, сама людська психологія з її індивідуалістичними проявами, утворюють постійно діючі чинники розбещування людини владою, чому може протидіяти лише духовно, морально розвинута особистість громадянина при підтримці та контролі громадянського суспільства. Треба відмовитися, як це відбулося у Швейцарії, від культу влади, а замінити його повагою до честі і гідності кожного громадянина, кожної особистості!

Враховуючи наявність у суспільстві численної **обдарованої молоді і талановитих зрілих, дорослих громадян**, слід встановити доцільний режим вікової ротації лідерів громадянського суспільства і представників влади, реалізувати форми наступності між різними поколіннями лідерів суспільства, вони повинні бути сумірними до темпів зміни поколінь, що усуне ще один вид несправедливості, зокрема пов'язаний із невідповідною представленістю різних поколінь у владі! Кадровий склад влади, враховуючи відповідальний характер його праці, має систематично проходити спеціальне тестування — патріотичне, моральне, мотиваційне, характерологічне, інтелектуальне, творче, продуктивності, психофізіологічне, медичне тощо.

Слід зазначити, що громадянське суспільство в сучасних умовах має помітний виконавчий потенціал, який притаманний різноманітним **волонтерським організаціям**, з якими доцільно укладати угоди про спільне виконання деяких суспільних проектів і які можна утворювати як інститут самого суспільства.

Ми обмежуємося тут лише базовими, в плані побудови громадянського суспільства, положеннями Основного закону України та існуючих правових документів і висловленими щодо їх реалізації стислими міркуваннями — з надією, що вони привернуть увагу спеціалістів і громадян і можуть бути конструктивно обговорені, уточнені і доповнені саме як основа мирного врегулювання гострої морально-політичної кризи в Україні та подальшого демократичного і соціально-економічного розвитку країни. З часом, вивірені і виправдані принципи роботи створюваного й успішно діючого громадянського суспільства мають бути безпосередньо представлені у Конституції України, в окремому її розділі «Про громадянське суспільство». Для цього статті даного розділу мають бути обговорені і враховані членами Конституційної Асамблеї при підготовці нової редакції Основного Закону України. А зараз має бути терміново розроблений (чи принципово перероблений, доповнений) і прийнятий **Закон України «Про громадянське суспільство України»**, в якому був би закріплений і легітимізований досвід народовладдя молодого громадянського суспільства єдиної України. Слід, вірогідно, створити спеціальну соціально-психологічну службу забезпечення ефективної діяльності громадянського суспільства і влади всіх рівнів.

Доцільно розглянути можливість створення на перевірених життєм основі — успішній діяльності організованого дієвого громадянського суспільства, з його ефективно функціонуючими центральним, регіональними, територіальними, галузевими осередками, що пройшли іспит на вірність моральним, духовним критеріям служіння суспільству — **громадянської партії**, яка б мала право участі у представницькій владі і була б підзвітна громадянському суспільству. При цьому має бути встановлений граничний термін — не більше двох строків перебування на урядових посадах (3–6 років), враховуючи вимоги солідарності поколінь і ентропію, розпусту будь-якої особистості владою. Найкращі представники влади із громадянського суспільства мають дбати про виховання нових поколінь представників влади і лідерів суспільства, передавати їм свої повноваження і допомагати їм в якості радників, консультантів, наставників.

Виходячи із зацікавленості в мирі і процвітанні рідної країни, слід утримуватися від односторонніх категоричних поглядів на нинішню непросту ситуацію, свідомо прийняти до відома думки опонентів, позбутися крайніх емоційних оцінок і зайвих амбіцій (в гідності ми всі рівні!!!), а де треба — простити одне одному, піти

назустріч через компроміс, знайти краще спільне у своїх позиціях на основі наукового, зокрема гуманістичного, системного, конвергентного мислення і народної, громадської мудрості, відклавши на наступний час вирішення не вирішуваних поки що проблем, заради великої мети — збереження єдиної України як умови нашого спільного благополуччя! Ми маємо створити сучасне Громадянське суспільство в рідній Україні заради її стабільності, прогресу і процвітання!

Для засвоєння наведеного у даному розділі матеріалу доцільно використовувати демократичні методи, ігри, тренінги, які розроблені спеціалістами, зокрема Київського інституту громадянського суспільства, а також ті, що наведені в науковій літературі та Вікіпедії, адаптуючи їх до своїх індивідуальних, гендерних, вікових особливостей. Можна запропонувати читачам продумати свою роль і можливості у побудові первинного осередку громадянського суспільства у найближчому соціальному оточенні. Для кращого засвоєння та інтерпретації навчального матеріалу можна рекомендувати проблемний метод у поєднанні з методом проектів.

Метод проблемного навчання визнається одним із найбільш ефективних у педагогіці та психології, що ґрунтується на залученні у навчання закономірностей творчого мислення. Він організує пошукову діяльність людини і передбачає постановку питань, перехід від них до проблеми, проблемних завдань як мети в певних умовах, визначення кінцевої та проміжних цілей та задач, віднайдення способів вирішення низки завдань і проблеми в цілому, в якості якої постає проблема побудови громадянського суспільства як форми прямої демократії. Важливим у проблемному навчанні є усвідомлення суперечностей між наявним та бажаним, між умовами та вимогами завдання, мотивація і воля до постановки і розв'язання проблемної суперечності, націленість на досягнення нового когнітивного результату при опорі на наявні й адекватно актуалізовані знання, уміння та навички (за С.У.Гончаренком). В процесі проблемного навчання можна використовувати рисунки 1 і 2, і відповідно до них розробляти таксономію цілей (бажаного результату) і задач (цілей в соціальних умовах їх досягнення) як певної їх ієрархії, пов'язуючи процес вирішення задач з принципами, процедурами, умовами та планами розвитку демократії в країні та у найближчому соціальному середовищі як зоні найближчого розвитку суспільства.

Доречним і логічним може стати перехід від проблемного навчання до методу проектів. На основі описаної проблемної схеми можна побудувати проект створення громадянського суспільства, що включає такі складові, як: формулювання назви проекту, визначення його мети і таксономії проміжних цілей, в яких докладно описуються параметри бажаного результату, тобто громадянського суспільства з визначеними характеристиками, конкретні соціальні умови досягнення, застосовувані джерела, ресурси (наукові, технологічні, інформаційні, економічні, соціальні, психологічні), засоби і технології, виконавці та співвиконавці, план і графік реалізації проекту, структурні та функціональні параметри функціонування громадянського суспільства та його розвитку, оформлення і законодавче забезпечення тощо. Важливим може стати «проецювання» розроблюваного проекту на реальну соціальну, економічну, політичну, психологічну ситуацію в країні.

Література

1. Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл. / Н.Г.Джинчарадзе, М.А.Ожеван, А.В.Толстоухов та ін. — К.: Знання України, 2006. — 232 с.
2. Ткачук А.Ф. Децентралізація для всіх: від загальної інформації до конкретних порад / Анатолій Ткачук. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 52 с.
3. Ткачук А.Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 80 с.
4. Ткачук А.Ф. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук, Василь Кашевський, Петро Мавко. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 96 с.
5. Указ Президента України №68/2016: «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 26 лютого 2016 року. «Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні». Офіційне інтернет-представництво Президента України. <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.

6. ЯК ПРАЦЮЄ ДЕМОКРАТИЧНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ШВЕЙЦАРІЇ ТА ЯК ВИГЛЯДАЄ УЗАГАЛЬНЕНИЙ АЛГОРИТМ ЙОГО РОБОТИ?

Проблема соціально-економічного прогресу країн слушно пов'язується спеціалістами з розвитком реального народовладдя, з поширенням демократичних тенденцій у суспільстві, зі сполученням форм представницької демократії з розширеною прямою демократією у вигляді громадянського суспільства, з більш глибоким впровадженням у життя суспільства демократичних принципів і процедур тощо. Прикладом країн з успішно функціонуючим громадянським суспільством є Швейцарія, Німеччина, інші країни Євросоюзу, куди прямує Україна. Так, за показниками якості життя, тобто передусім добробуту та тривалості життя людини, лідерські позиції у світі постійно займає така країна з розвинутим громадянським суспільством, як Швейцарія. В ній середня заробітна плата становила у 2018 році за даними Міжнародної організації праці 5426 доларів США (порівн. в Україні — 194 долари, тобто у 27 разів менше), а середня тривалість життя її громадян у 2015 році сягала 83 років (в Україні — 70 років). Такі ж лідерські позиції займає ця країна з діючим впродовж більше ста років громадянським суспільством за рівнем розвитку науки і освіти. У XX столітті в Швейцарії, на відміну від сусідніх країн, не було жодної війни та революції. Немає в ній страйків. Всі прогресивні зміни в країні відбувалися еволюційним шляхом в процесі неперервної продуктивної роботи її громадянського суспільства і обслуговуючої його влади. Приклад Швейцарії як певного «демократичного дива світу» та інших європейських країн може бути повчальним для можновладців, політиків, науковців і громадян України, адже в ній демократичні тенденції лише народжуються і мають бути підтримані її наукою та освітою. Слід нарешті прислухатися до порад М.П. Драгоманова і звернути увагу на політичний устрій Швейцарії і США, які були висловлені ним ще в кінці XIX століття! Тому стисло розглянемо соціально-педагогічні і психологічні особливості розвитку громадянського суспільства саме в Швейцарії [3, с. 386–390; 5].

Ця країна характеризується як така, що має розвинуту та історично перевірену систему громадянської консолідації та прямої демократії. Адже сучасний устрій Швейцарії складався впродовж майже п'яти останніх віків, а нинішній його варіант, модернізується, успішно діє впродовж XX і XXI століття. Політична та сус-

пільна ланки цього устрою вражають своєю максимально можливою і при цьому врівноваженою диференціацією та інтеграцією. В країні налічується 26 кантонів і напівкантонів, в кожному з яких існують по декілька десятків (до 40) громад. Кантони і громади співіснують у формі міцного суспільно-політичного союзу, що зафіксовано у Конституції — з її принципами верховенства права, прямої демократії, федералізму, гарантії та захисту основних прав людини, наявності чотирьох державних мов тощо. Така диференціація та інтеграція дозволяє враховувати своєрідність кожної громади та її внесок у єдиний «етнічно-політичний сплав».

Потреби громад і кантонів враховуються через систематично діючі референдуми — на запит або більше 50 тисяч громадян, або більшості кантонів. Федеральний референдум проводиться регулярно — 3–4 рази на рік, що сприяє участі у прийнятті рішень всіх громадян країни. На кантональному та муніципальному рівні відбуваються щорічно декілька сотен опитувань і плебісцитів. Цікаво, що й дотепер існують як історично виправдані, «реліктові» форми народного самовиявлення, так і нові, модернізовані форми. До перших відносяться народні зібрання, на яких громадяни висуюють і обговорюють у формі дебатів пропозиції з покращення усіх сфер народного життя. Прикладом цього є народні збори в гірському кантоні Гларус, на яких кожний громадянин може висунути та обговорити свої та інших громадян пропозиції, прийняти чи відхилити їх голосуванням через підняття рук... В Україні подібними до них видами волевиявлення були народні віча, козацькі ради та майдани, які однаке працювали епізодично й спонтанно, у ситуаціях виникнення гострих проблем. У Швейцарії цей процес поставлений на регулярну основу і виступає проявом неперервно діючої демократії. До другого, більш сучасного виду прямої демократії відносяться вже згадувані референдуми, яких налічується три види: мандатний (обов'язковий), факультативний (необов'язковий) і з народної ініціативи, які охоплюють три територіальні рівні держави — федеральний, кантональний і муніципальний. Голосування в них технічно відбувається через виборчі урни, пошту або, як в останній час, — через інтернет.

Ще однією особливістю Швейцарії є органічний синтез політичної та суспільної складових демократії, що забезпечується розподілом повноважень між парламентом — Національною радою і Радою кантонів — завдяки чому більшість прийнятих на референдумах рішень виконується відповідно до конституційно визначених повноважень федерального центру, кантонів і громад.

Можна погодитися з думкою про те, що «пряма демократія в цій альпійській державі, що має більш ніж столітню традицію, є невід’ємною складовою політичної системи, ефективним засобом контролю за владою, кінець кінцем, елементом громадянської ідентичності і предметом гордості» [5].

Цікавими виявляються питання, що виносяться на референдуми. Так, на федеральному рівні вони стосуються, зокрема швидкості руху машин по дорогах, закупівлі нових літаків для армії, статусу імпортованого вина, охорони Альп, обсягу податків, зменшення кількості атомних електростанцій, використання золотовалютних резервів Національного банку, відміни банківської таємниці, долі іноземців серед населення, приєднання до ООН, вступу до Євро-союзу, будівництва мінаретів на мечетях, введення ліміту на спорудження нових будиночків для відпочинку у горах тощо. На кантональному і муніципальному рівнях висувуються більш заземлені пропозиції, приміром, щодо будівництва нових шкіл, доріг і лікарень, податків на собак, фінансування нового музею, розподілу бюджетних коштів тощо. В Швейцарії при вирішенні того чи іншого питання необхідно отримати широку згоду населення, тобто більшості голосів на референдумі. Треба відмітити, що громадяни мають право вето на певні законодавчі рішення парламенту, для чого достатньо зібрати 50 000 підписів (1% електорату) впродовж трьох місяців з дати прийняття закону [3; 4; 5]. Існує інструмент врівноваження прямої демократії та представницької демократії, що призводить до появи так званої консенсусної демократії.

Важливе значення в реалізації прямої демократії має народна ініціатива, котра стосується майже усіх питань життя держави, але не має права піддавати сумніву її міжнародні обов’язки. Для ініціювання референдуму знизу необхідно зібрати 100000 підписів впродовж 18 місяців, а його успіх повинен забезпечуватися подвійною більшістю серед виборців і кантонів. «Федеральний парламент зобов’язаний обговорити народну ініціативу, рекомендувати чи відхилити її, запропонувавши замість неї власну контрпропозицію, інакше воля народу в цьому випадку є визначальною. Навіть тоді, коли ініціатива потерпає невдачу, влада бере її до уваги. Звичайно, що далеко не кожний в Швейцарії може зібрати бажану кількість підписів і провести успішну кампанію. В основному це під силу структурованим політичним партіям, неурядовим організаціям, асоціаціям або профсоюзам ... з їх арміями волонтерів і фінансовими ресурсами.

Хоча в цій системі є певні недоліки, пов'язані зокрема з тим, що не всі проблеми держави можуть бути винесені на референдум або іноді відбувається надто тривале проходження деяких рішень через законодавчі, виконавчі, а іноді і судові інстанції, все ж таки вона забезпечує постійний діалог між владою та суспільством, а рішення, прийняті на плебісцитах, визнаються, як правило, обов'язковими для виконання з боку влади. Проте, не всі прийняті на референдумах рішення приймаються владою і виконуються. Так за період з 1848 року, коли була утворена Швейцарська конфедерація, до 2013 року було проведено 215 федеральних референдумів, а вдалими серед них виявилися 160, тобто 74,4%... Побічним наслідком цієї системи прямої демократії в Швейцарії є відносно невисокий, у порівнянні з іншими країнами, статус державних діячів. Їх нерідко побачиш на вулицях, у магазинах, ресторанах або у громадському транспорті. Політику тут не вважають спеціальністю, і всі народні обранці мають, крім публічної діяльності, 50% свого робочого часу присвячувати звичайним професіям» [3; 4; 5].

Фактично таким чином забезпечується продуктивний союз народів і передумови до їх соціального, економічного, фінансового благополуччя, через що Швейцарія вже майже 500 років не знає війн і має, зокрема, репутацію надійного «світового банку». Останнє визначається сформованим у зазначених «суспільно-громадянських» умовах психологічно виваженим менталітетом населення, який відповідає високим критеріям чесності, довіри, надійності. Можна стверджувати, що у політичному устрої Швейцарії враховані різноманітні наукові ідеї, зокрема ідеї Гегеля, приміром, його переконання в тому, що справжня демократія можлива лише у невеликих державах, які ж до того розумно, закономірно ієрархізовані, диференційовані та інтегровані — політично, соціально, культурно, економічно і, додамо, — психологічно, тобто духовно, на основі позитивної духовності менталітету, про що теж говорив Гегель у своїх працях [1].

Багато цікавих даних про успішно діюче швейцарське громадянське суспільство автор дізнався в ході дискусії в Київському Національному університеті імені Тараса Шевченка 8 жовтня 2018 року, на якій виступила Президент Національної ради Швейцарії у 2016 році (президент обирається в цій країні лише на один рік!), Криста Марквальдер, короткий звіт про яку наведено у Додатку 3, а склад учасників представлений на фото, зробленому в конференц-залі Вченої ради університету.

Узагальнюючи дані щодо діяльності громадянського суспільства в Швейцарії, можемо запропонувати орієнтовний алгоритм його роботи на рівні первинних осередків, який складається з п'яти етапів.

1. Збір членів громади, самоорганізація та правова підготовка громадянського суспільства.

2. Висування членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій, ресурсів щодо їх розв'язання та затвердження їх пріоритетності шляхом голосування.

3. Формування громадянським суспільством проектів вирішення пріоритетних проблем та їх прийняття референдумом як необхідних та обов'язкових для виконання.

4. Мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання прийнятих проектів, контроль та відповідальність виконавців.

5. Втілення результатів виконання проектів у життя, забезпечення досконалості, наступності та неперервності роботи громадянського суспільства.

У наступних розділах цей алгоритм буде розглянутий більш докладно.

При опануванні змісту даного розділу доцільно використовувати так званий асоціативно-стратегіальний метод навчання, що базується на переробці навчального матеріалу спочатку

шляхом актуалізації читачем вільних асоціацій — тотожності, контрасту, сполучення, випадкових асоціацій, причиново-наслідкових асоціацій (що супроводжують процес читання і осмислення тексту), які в подальшому можуть перерости у свідомі стратегії творчої діяльності з такими їх видами, як аналогізування, реконструювання, комбінування, спонтанна та універсальна стратегії, й реалізуючі їх тактики і операції (див. КАРУС у В.О.Моляко [2]).

Література

1. Гегель Г.В.Ф. Гражданское общество / Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. В двух томах. Т.2. Философская пропедевтика. — М.: Мысль, 1973. — С. 7–212, С.43–54.
2. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены). — К.: Освіта України, 2007. — 388 с.
3. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Авт. колектив: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарчук та ін.; За заг. ред. А.Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. — Вид. 2-ге, стереотипне. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. — 668 с.
4. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.
5. <http://newsland.com/user/4297709718/content/kak-rabotaet-grazhdanskoe-obshchestvo-v-shveitsarii/4478161/>.

7. ЯКІ ОЗНАКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У США ТА ДЕЛІБЕРАЦІЇ ЯК СВОБОДНОГО ДЕМОКРАТИЧНОГО РАЦІОНАЛЬНОГО ОБГОВОРЕННЯ ГРОМАДЯНАМИ НАГАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ І ГЕНЕРУВАННЯ ПРОПОЗИЦІЙ ТА ПРОЕКТІВ ЇХ ВИРІШЕННЯ?

Про громадянське суспільство у США докладно написав американський посол в Росії Майкл Макфол у своїй статті в «Независимой газете» [5]. Він стверджує, що американські організації громадянського суспільства існують вже давно — фактично вони виникли ще до того, як з'явився уряд Сполучених Штатів. Так, ще у XVII столітті приїжджі переселенці-пілігрими займалися самоорганізацією і створювали неурядові організації. Вони з'явилися задовго до того, як Сполучені Штати отримали незалежність. З того часу кількість суспільних утворень постійно зростає і зараз у Сполучених Штатах існує близько 1,5 мільйона громадських організацій. Ці незалежні добровільні союзи людей допомагають затвердити індивідуальну свободу, підтримуючи при цьому стійкий громадський порядок. Американці називають це «громадянським суспільством», але цей термін не передає усього розмаїття організацій, всієї динаміки та енергії громадян, котрі об'єднуються, щоб вирішити якусь соціальну проблему або задовольнити нагальну потребу [там же].

Громадський рух до спільної мети починають спочатку незнайомі один одному люди, які часто виявляються в одній місцевості, одній церкві, профспілці, діловому партнерстві або молодіжній групі. Вони взаємодіють один з одним, ведуть переговори, розв'язують розбіжності, борються за загальну справу і намагаються переконати суспільство і уряд у своїй правоті — і все це без будь-якого контролю з боку держави. Таким чином, констатує Майкл Макфол, громадянське суспільство через активну діяльність громадян виховує їх єдність і солідарність. Через неурядові організації американці об'єднуються для вирішення місцевих проблем, таких як безпека дітей на дорогах, зниження рівня злочинності, покращення роботи шкіл (у США питаннями освіти займаються місцеві органи влади), збільшення прозорості в роботі місцевої адміністрації тощо. Громадські організації займаються і загальнонаціональними питаннями, такими як реформа охорони здоров'я або реформа іміграційного законодавства. Деякі американські громадські організації

намагаються вирішувати глобальні питання, наприклад, такі організації, як Асоціація за контролем над озброєннями або Глобальний жіночий фонд. Різноманітність стратегій і форм діяльності американських громадських організацій є просто дивним [5].

Багато громадських організацій в Америці надають соціальні послуги та гуманітарну допомогу американським громадянам. Так, американський промисловець XIX століття Ендрю Карнегі заснував фонд для відкриття публічних бібліотек по всій території США. Через 100 років цю традицію продовжив Білл Гейтс, який заснував Фонд Гейтса з метою оснащення тисяч публічних бібліотек комп'ютерами та доступом до Інтернету, що зробило сучасні інтернет-технології доступними для мільйонів американців.

Інші громадські організації, такі як американський Червоний Хрест і Армія порятунку, спрямовують свої зусилля на усунення наслідків стихійних лих і надання гуманітарної допомоги. Такі організації часто підтримуються різними церковними організаціями по всій Америці. Надаючи жертвам домашнього насильства різноманітні послуги і притулок, Національна гаряча лінія для жертв домашнього насильства є ще одним прикладом організації, яка надає допомогу безпосередньо громадянам [там же].

Ряд громадських організацій бачить свою місію у проведенні експертного аналізу з основних питань державної політики. Існують різні громадські організації та мозкові центри, що займаються найрізноманітнішими проблемами, включаючи зовнішню політику і систему управління життям суспільства. Аналіз, проведений американськими мозковими центрами, зачіпає весь спектр політичних проблем. Наприклад, поруч з Фондом Карнегі у Вашингтоні розташовується Інститут Брукінгса, який вже майже 100 років займається аналізом питань державної політики.

Завдання Інституту американського підприємництва — «розширення свободи особистості, особистих перспектив і зміцнення вільного підприємництва». Інститут втілює в життя ці незмінні ідеали за допомогою розвитку незалежного мислення, відкритої дискусії, аргументованих доводів, аналізу фактів і найвищих стандартів досліджень і опису їх результатів» [там же].

Інститут Катона «відстоює принципи особистої свободи, обмеження державної влади, вільної торгівлі й світу». Фонд Heritage бачить свою мету в проведенні консервативної державної політики, заснованої на принципах вільного підприємництва, обмеження державної влади, свободи особи, традиційних американських цінностей,

а також у забезпеченні сильної національної оборони. Раніше кількість мозкових центрів була невеликою, проте за останні три десятиліття вона зросла в геометричній прогресії.

Також працюють громадські організації для збереження того, що вони вважають конституційними правами американців. Наприклад, Національна стрілецька асоціація була створена в 1871 році з метою захисту права на володіння зброєю, а також організації стрілецької підготовки поліцейських і курсів самооборони, підвищення безпеки вогнепальної зброї, поліпшення техніки стрільби та розвитку мисливського промислу в США. Сьогодні Національна стрілецька асоціація більше відома як одна з основних політичних сил, які виступають за скорочення обмежень для власників зброї та на захист прав, передбачених другою поправкою до Конституції США [там же].

З іншого боку, як зауважує американський посол, діяльність Центру Брейді щодо запобігання насильства із застосуванням зброї спрямована на прийняття і застосування федеральних законів, законів штатів, нормативних актів і проведення державної політики, які забезпечили б більш жорсткий контроль за застосуванням та володінням зброєю. Обидві ці організації поряд із тисячами інших громадських організацій відіграють важливу роль у дебатах про контроль над зброєю, які зараз ведуться у США після трагедії, що трапилася в початковій школі «Сенді-Хук» в місті Ньютаун (штат Коннектикут) у кінці минулого 2017 року.

Багато організацій громадянського суспільства, особливо ті, які виступають на захист громадянських свобод, приділяють велику увагу критиці влади, яскравим прикладом чого може служити Американський союз громадянських свобод. Мета цієї організації — захист і збереження прав і свобод особистості, закріплених у Конституції США і в американських законах. Представники Американського союзу цивільних свобод щодня працюють у судах, законодавчих органах, а також з населенням, щоб захистити і зберегти права і свободи особистості.

Чимало громадських організацій в США здійснюють контроль над проведенням виборів і виконанням передвиборних обіцянок, проводять розслідування і викривають факти корупції, а також активно виступають від імені національних меншин. Одна з функцій громадських організацій — моніторинг в судах, де громадяни США стежать за прийняттям рішень. Наприклад, громадська організація з Міннесоти WATCH має своєю метою підвищення ефективності та оперативності судової системи у випадках прояву насильства щодо жінок і дітей. Ця організація — член Національної асоціації про-

грам судового моніторингу, яка забезпечує відповідну підготовку та надає матеріали організаціям у різних штатах. Оскільки американська Конституція гарантує відкритість судів перед громадськістю, члени громадських організацій, контролюючих суди, не відчують труднощів при отриманні доступу до суду і при спостереженні за подіями в рамках судової справи [5].

Посол вказує також на той факт, що ще одним звичайним для громадських організацій видом діяльності є захист інтересів населення своїх виборчих округів в установах, законодавчих та виборчих органах на всіх рівнях влади. Великі громадські організації використовують свої можливості з мобілізації виборців і збору коштів для впливу на політику. Наприклад, Американська асоціація пенсіонерів — некомерційна недержавна організація для осіб пенсійного віку, яка складається з 37 млн. членів (!). Асоціація інформує своїх членів з питань законодавства, що впливає на умови їх життя на пенсії, такі як охорона здоров'я, соціальне забезпечення і закони про пенсії. Організація також захищає інтереси своїх членів у відносинах із сервісними компаніями, допомагаючи їм отримувати знижки в залежності від їх обмежених пенсійних бюджетів, а також надає такі послуги, як складання планів пенсійного забезпечення. Вона також лобіює в органах влади штатів і на національному рівні ті питання, які найбільше турбують її членів, наприклад закони про охорону здоров'я та про медичне страхування.

Згідно з річним звітом асоціації за 2011 рік, організація закликала своїх членів до того, щоб вони зверталися до своїх представників у Конгресі в період проведення там бюджетних дебатів про скорочення дефіциту. Понад 8 млн. членів асоціації (!) відправили листи та електронні повідомлення, зателефонували і підписали клопотання, вимагаючи від Конгресу не скорочувати окремі соціальні допомоги в остаточній редакції державного бюджету. Таким чином, громадські організації здатні впливати на політику шляхом проведення громадської дискусії з цікавих для громадськості питань [там же].

Громадські організації можуть перевірити, чи чують обрані лідери їхні голоси і думки їх виборчих округів. Громадська організація здатна надати цю важливу послугу тим своїм членам, які живуть у різних куточках країни і не мають можливості прийти до Конгресу особисто.

У США існує багато різних видів громадських організацій, включаючи благодійні, організації соціального забезпечення, профспілки, союзи підприємців та політичні організації. Некомерційні організації, що направляють свої ресурси на благодійні, релігійні

або просвітницькі цілі, мають право вимагати звільнення від оподаткування на підставі статті 501 (С) (3) Податкового кодексу США. Ці організації можуть займатися широким колом питань щодо захисту інтересів, однак вони обмежені в лобюванні і їм заборонено займатися будь-якою політичною діяльністю незалежно від імені кандидата на державну посаду або проти нього [5].

Бюджети громадських організацій, як стверджує Майкл Макфол, можуть вимірюватися тисячами доларів, а можуть і мільярдами доларів — залежно від їх розмірів та сфери діяльності. Більшість громадських організацій формує свої бюджети шляхом збору коштів. Фінансування громадських організацій надходить з низки джерел: приватних пожертвувань, членських внесків, продажу товарів та послуг і грантів від міжнародних установ або органів влади.

Типовим прикладом є Фонд Йеллоустонського парку, який є НУО, що виступає в якості офіційного партнера зі збору коштів для Йеллоустонського національного парку на американському Заході. Фонду щороку жертвують кошти понад 16 тисяч фізичних осіб, корпорацій і фондів. Мета фонду — фінансування програм з охорони, збереження і примноження природних і культурних ресурсів і ознайомлення відвідувачів з Йеллоустонським парком. Фонд отримує 52% надходжень від фізичних осіб, 21% — в якості подарунків від корпорацій, 21% — подарунків у натуральному вираженні і 6% — з інших джерел (гранти від держави і фондів, доходи від інвестицій). Пожертвування не обов'язково повинні бути великими — багато громадських організацій в США звертаються до громадян з проханням пожертвувати всього 10, 25 або 50 доларів [там же].

Різні рівні влади також надають фінансування громадським організаціям, особливо зайнятим наданням послуг. Наприклад, влада в США фінансує надання різноманітних послуг жертвам домашнього насильства, таких як надання тимчасового житла, консультування та гаряча лінія з питань домашнього насильства.

Пожертви громадським організаціям, зареєстрованим відповідно до розділу 501 (С) (3) Податкового кодексу США, звільняються від оподаткування. Така податкова політика стимулює американців підтримувати громадські організації.

Іноземні організації громадянського суспільства, що працюють в США, представлені в діапазоні від німецького Інституту Гете, який сприяє вивченню за кордоном німецької мови та культури Німеччини і заохочує міжнародні культурні обміни, до мережі інститутів Конфуція, які надають інформацію про освіту, культуру, економіку

та суспільство Китаю. Іншим прикладом може служити Фонд Хітачі, що базується в Японії і зосереджений на зміцненні японських громад у США через здійснення таких програм, як «Бізнес і робота», націлених на поліпшення життя незабезпечених американців. З 2007 року Європейський інструмент демократії та прав людини (EIDHR) підтримує ключові акції лобіювання на користь скасування смертної кари в штатах Іллінойс і Меріленд. Європейська комісія виступає одним із найбільших донорів проектів розвитку у світі, і десятки американських громадських організацій представляють в Єврокомісії пропозиції проектів для отримання фінансування. Усі партійні інститути Німеччини також працюють на території США.

Міжнародні правозахисні організації, такі як Human Rights Watch з п'ятьма офісами на території США і Amnesty International з шістьма офісами на території США, публікують звіти про ситуацію з правами людини в США.

Фізичній особі не обов'язково бути американським громадянином для реєстрації громадської організації в США. Реєстраційні вимоги відрізняються від штату до штату, але ніякого державного дозволу для реєстрації ІГС не потрібно. У організацій, що фінансуються з-за кордону, немає спеціальних обмежень щодо їх діяльності. Вони можуть проводити зустрічі і публікувати матеріали у вільній формі. Вони не повинні звітувати перед федеральними органами влади, якщо справно платять податки. НУО вправі отримувати фінансування з-за кордону і працювати з іноземними урядами для досягнення своїх цілей. NGO не зобов'язані звітувати про інформаційно-роз'яснювальну роботу, найм та склад співробітників перед органами влади, а органи влади не прагнуть впливати на представництва НУО, фінансовані з-за кордону. Однак іноземні громадяни не можуть фінансувати політичні кампанії чи партії, якщо ці громадяни не є «законними постійними резидентами» [5].

Деякі громадяни та організації, якщо вони є представниками іноземної структури, повинні зареєструватися в Міністерстві юстиції та надавати інформацію про програми та фінансову документацію в рамках закону США про реєстрацію іноземних агентів (скорочено FARA). Термін «агент» є ключовим у цьому законі — він означає, що організація або громадянин ведуть свою діяльність за інструкцією і від імені іноземної структури. Просто отримання коштів не кваліфікує сторону як іноземного агента. Іноземними структурами можуть бути іноземні уряди, іноземні політичні партії, окремі громадяни або закордонні організації (виключаючи громадян США),

або організації, що діють в рамках законів іноземної держави або ведуть свою основну діяльність в іноземній державі [5].

Отже, громадянське суспільство США має розгалужену систему інститутів, законодавче і фінансове забезпечення, що гарантує його ефективне функціонування.

В останні десятиліття в США набули масштабного поширення дієві демократичні механізми роботи громадянського суспільства. Про це докладно пише український спеціаліст з цих питань Я.М.Пилинський [49; 50]. Він зазначає у своїх працях, що в США, Канаді, Австралії, Євросоюзі «...одним із головних інструментів громадянського суспільства, який забезпечує його здатність контролювати владу, є постійна участь більшості його членів у громадських справах, які започатковуються в результаті широкого обговорення громадськістю усіх важливих суспільних проблем. Досвід цих країн свідчить, що сьогодні громадські обговорення безумовно є невід'ємною складовою суспільних процесів. У сучасній американській та західно-європейській політичній культурі вони позначаються словом деліберация [2, с. 4]. Це слово використовувалося ще у XVIII столітті «...у британських та американських судах для означення процесу вдумливого і всебічного обговорення присяжними суті справи з метою прийняття найбільш виваженого рішення. Згодом, вже у XX-му столітті у США, під час великої депресії, коли стало зрозумілим, що без залучення до боротьби з економічною кризою якомога більшої кількості громадян її навряд чи вдасться здолати, термін деліберация увійшов у політичний лексикон. Уряд допомагав організовувати наради громадян, під час яких вони мали всі разом шукати відповіді на найбільш складні питання, що турбували їхні громади і націю загалом. У цей складний час по суті відбулося відродження демократії на новому етапі суспільного розвитку. Як і в античні часи, громадяни почали безпосередньо брати участь у поліпшенні свого власного життя, разом обговорюючи проблеми, шукаючи шляхи її вирішення для того, щоб потім разом впроваджувати їх у життя. Таким чином демократія, яка на той час була переважно конкурентною чи змагальною, коли шляхом виборів і голосування виборці визначалися, кому віддати право приймати політичні та економічні рішення у найближчі кілька років, набула ознак деліберативності, стала дорадчою і перетворилася на щоденну практичну роботу. А процес вирішення проблем суспільства із змагання, що завжди врешті-решт розділяло його на переможців і переможених, перетворився спочатку на обговорення, а потім і на спільне вирішення громадянами усіх суспільно важливих проблем.

Основою деліберативної наради, її суттю та її метою є залучення якомога більшою кількістю громадян до обговорення та вирішення суспільних проблем як загальнодержавних, так і місцевих. Особливо це стосується проблем, які мають значний ціннісний компонент, коли громадяни приймають рішення, орієнтуючись на свої внутрішні цінності» [2, с. 5].

Поряд з цим, як підкреслює Я.М.Пилинський, «необхідно мати активне громадянське суспільство. Оскільки жодна державна структура не може сама забезпечувати власну законослухняність, тому суспільство повинно володіти достатньою здатністю контролювати владу і протидіяти їй у разі зловживань. А для цього потрібні організації, які в змозі робити щось реальне для людей (таким чином скорочуючи кількість приводів для держави втручатися у повсякденне життя громадян). Саме у таких організаціях, необ'язково формально облаштованих, громадяни привчаються до самоврядування, а також до участі в конструктивних групах і до згуртування для відсічі будь-яким зазіханням з боку держави, корпорацій, рекетирів чи олігархів.

І нарешті... — необхідне володіння відповідною культурою. Громадяни — не всі звичайно, але принаймні їх кількість — достатня, щоб бути вирішальною, — повинні бути відповідальними, усвідомлювати, що вони мають певні обов'язки і права їх виконувати. Громадяни мають бути реалістами, а не фаталістами або утопістами; бути сміливими і відвертими, але при цьому здатними до компромісу; бути готовими створювати групи, складові громадянського суспільства, і бути терпимими до людей, що мають інші уявлення чи інтереси.

...На думку сучасних дослідників, саме культура громадян у своїй сукупності й індивідуальній окремішності має вирішальне значення для успішності суспільства, або є головною причиною його стагнації та занепаду» [2, с. 30–31].

В США ці чинники становлення громадянського суспільства формуються завдяки стійким демократичним традиціям американської освіти, які склалися в останні століття. Згадаємо лише наукові праці відомого філософа і педагога Дж.Дьюї «Школа і суспільство» (1899 рік) та «Демократія та освіта» (1916 р.), які справили величезний вплив на освіту не тільки Нового, але і Старого Світу, навіть на педагогічні пошуки в СРСР у 1920–1930-ті роки (2).

В сучасній американській освіті дорослих розробляються спеціальні програми для підвищення рівня компетентності громадян при обговоренні різноманітних суспільних проблем. Так, Управління «Освітні програми з обговорень» розробило та поширило кілька

мільйонів примірників посібників для обговорень на різні теми. За статистичними підрахунками, понад три мільйони чоловіків та жінок із сільської місцевості брали участь у таких групових обговореннях. Крім того, 60 тисяч лідерів групових обговорень пройшли спеціальну підготовку, а десятки тисяч працівників та очільників сільських громад відвідали понад 150 філософських шкіл» (2, с. 66).

Всі ці та інші заходи «допомогли утвердити думку, що наради та дискусії є важливим джерелом поповнення знань, містять вагомий виховний потенціал, відіграють визначну роль у формуванні громадянського суспільства. Дорадчо-демократична політика та освіта дорослих, яку здійснював Державний департамент сільського господарства, засвідчили важливу роль вищої освіти в об'єднанні демократичного народу шляхом обговорення, порозуміння та вирішення складних соціальних проблем.

Історичний експурс у розвиток дорадчої освіти у США має допомогти сьогодні українцям, зацікавленим у розвитку демократії в державі, зрозуміти, що дорадча педагогіка, яка використовує групові обговорення (деліберацию — РВ) в освітній та громадській діяльності як навчальні майданчики для розбудови демократії, справді є ефективним інструментом зміцнення громадянського суспільства» [3, с. 67].

Звичайно, що деліберативна освіта базується на певних методах і технологіях, серед яких Я.М.Пилинський виділяє власне метод деліберативної освіти — як доречне поєднання лекційного методу, сюжетної розповіді, стислого повідомлення, опису, пояснення, роздумів, що має на меті об'єднання учнів чи громадян навколо визначення, обговорення і вирішення проблеми, що постала перед учнівською, студентською чи місцевою громадою [3, с. 69–71]. Деліберативне навчання як різновид інтерактивного, діалогового, проблемного методу, що реалізується на основі використання стратегії взаємодії партнерів, передбачає об'єднання людей у малі (3–6 осіб), середні (7–10 осіб) та великі групи (20–30 осіб), в яких ставиться і називається проблема, з'ясовується її суть і природа та відшуковуються і обговорюються можливі варіанти її вирішення [3, с. 73–74].

При цьому вказані групи розглядаються саме як групи деліберативного навчання, в яких використовуються кооперативні технології, зокрема такі, як: робота у парах (діалогова за своєю природою); «снігова лавина» (два–чотири–всі разом); подвійне коло («карусель», в якій внутрішнє коло нерухоме, а зовнішнє — рухливе); потрібне коло («ротаційні трійки») — коли деліберация здійснюється між трійками людей — з партнерів в нерухомому середньому колі, та партне-

рів, що рухаються внутрішнім (приміром, за часовою стрілкою) та зовнішнім (проти часові стрілки) колом, але зупиняються одне проти одного на час обговорення; команда (робота в малих групах, що мають певну структуру і включають голову, секретаря, доповідача, відповідального за підготовку матеріалів тощо); «акваріум», коли одна група в центрі обговорює проблему, а інша група спостерігає за нею і підключається, коли потрібна допомога тощо [3, с. 74–76].

В роботі означених груп використовуються методи організації творчої діяльності, такі як «мозковий штурм»; «мікрофон» (що дозволяє швидко висловити кожному учаснику свої думки); «броунівський рух»; «мозаїка»; «дерево рішень» тощо [3, с. 76–77]; технології деліберативного моделювання (рольові ігри, спільний аналіз обставин, прогнозування наслідків знайдених рішень, розумовий експеримент тощо); технології опрацювання дискусійних питань (метод «прес» — підхід до проблеми за схемою «я вважаю, що...», «тому, що...», «наприклад...», «отже, таким чином...», «завершити речення...» тощо; метод «визначити точку зору» метод «змінити точку зору»; метод спільної «дискусії»; метод дебатів, тобто переконання аудиторії чи опонента у правильності власної позиції з підсиленням її виграшних сторін і послабленням сумнівних; власне метод «деліберації», в якому об'єднуються усі попередні методи [3, с. 76–78].

Для того, щоб деліберативні обговорення були корисними, вони мають відповідати певним вимогам: їх тематика повинна бути актуальною, обґрунтованою, відповідати практичним проблемам і завданням.

Проведення деліберативного обговорення відповідає певній логіці і складається з таких етапів як:

- пошуковий (пошук та формулювання проблеми, висування гіпотез, визначення мети, зіставлення її з можливими способами вирішення проблеми);

- аналітичний (аналіз вхідної інформації, поетапне планування роботи, підготовка до деліберації тощо);

- виконавчий (реалізація запланованих заходів, регулярне обговорення проміжних результатів);

- презентаційний (публічне обговорення);

- бюрократичний (оформлення результатів обговорення, рефлексивне обговорення «обговорення» проведеної дорадчої наради);

- контрольний (аналіз результатів деліберизації на відповідність меті, коригування їх, оцінка якості кінцевого результату);

- практичний (виконання прийнятих рішень та реальне вирішення проблеми).

На основі прийнятого результату обговорення проблеми слід продумати тему відповідного проекту його інноваційного впровадження на основі таких критеріїв, як:

- значущість обраної проблеми та отриманого при її вирішення результату;

- прогностична теоретична та практична значущість отриманих результатів та наслідків від їх впровадження у життя.

При цьому значущість таких проектів має бути зіставлена з їх важливістю для:

- суспільства в цілому, громади, навчального закладу;

- для місцевої громади та громадських організацій;

- для покращення сучасного життя учасників обговорення та їх рідних, близьких і друзів, яких вони представляють у деліберативному обговоренні.

Під час підготовки та проведення деліберативного обговорення її ініціаторам та організаторам необхідно дотримуватися визначених етичних правил поведінки і норм громадянської поведінки.

Після деліберативного обговорення організатори мають скласти стислий звіт, в якому слід підсумувати проведену роботу та намітити перспективи її продовження. Ми опускаємо тут інші численні аспекти деліберативної освіти як демократичного інструменту діяльності громадянського суспільства. Вони докладно описані у зазначених працях Я.М.Пилинського [2; 3].

Отже, наведені в цьому нарисі дані свідчать про становлення у розвинутих країнах світу (а їх перелік можна продовжити) ефективної демократичної системи вирішення проблем народів, яка має тенденцію до розширення на усі континенти планети Земля і перспективу розростання через вже існуючі соціальні мережі у всесвітнє громадянське суспільство. Чи не про таке суспільство мріяв у свій час В.І.Вернадський, говорячи про ноосферу як сферу розуму людства? Саме про таке всесвітнє громадянське суспільство говорив Г.А.Алмонд. Разом з існуючими міждержавними утвореннями — ООН, ЮНЕСКО, СОТ тощо — світове громадянське товариство утворює певний соціальний «мультиплікатор» можливостей людства, своєрідний суспільний мега-комп'ютер, який працює на добробут, здоров'я і щастя народів і кожної людини.

Для засвоєння змісту цього розділу звичайно необхідне його уважне і зацікавлене прочитання й осмислене перечитування з формулюванням кожного разу все більш точних висновків. Корисним для цього може стати застосування контекстного підходу в осві-

ті, що розвивається академіком А.О.Вербицьким [1]. Цей підхід передбачає засвоєння навчального матеріалу у більш масштабному контексті, ніж це робиться у традиційному навчанні. Контексна освіта здійснюється через суттєве кількісне та якісне розширення міждисциплінарних зв'язків навчального матеріалу та занурення у його суть. Методологічно мова йде про трансцендентальний вихід особистості за межі звичайних обмежених ситуацій навчання у більш широкий життєвий світ та освіту учня, передусім вихід у новий семантичний, етичний, естетичний, філософський, глобальний, просторовий та часовий контекст життя людства.

Мова йде про свідоме розширення і поглиблення простору і часу життя від локального тексту «тут і тепер» (до якого доцентрово тягне особистість звужена повсякденним досвідом свідомість людини) до глобального контексту «усюди і завжди». Наприклад, якщо говорити про контекстуальне структурування та поліфункціоналізацію діяльності, то відповідно до принципів контексної освіти доцільно в ідеалі розширювати простір до макрокосмічних та мікрокосмічних масштабів, а час — до минулого, теперішнього та майбутнього, тобто від миттєвого, біографічного, історичного до вічного тощо. В цьому контексті слід, зокрема розглядати демократію та її інститути, передусім громадянське суспільство, як світовий феномен і вічну категорію. Тоді будуть більш зрозумілими такі особливості американської демократії, як її експансія у глобальному масштабі.

Література

1. Психология и педагогика контекстного образования: Коллективная монография / под. науч. ред. А.А.Вербицкого. — М.; СПб.: Нестор-История, 2018. — 416 с.
2. Пилинський Я.М. Від нації мігрантів до нації громадян. Як американська освіта створила американську націю: наукове видання / наук. ред. Н.Г.Ничкало. — К.: СтилоС, 2016. — 324 с.
3. Пилинський Я.М. Деліберативна освіта в умовах децентралізації. Посібник з організації дорадчого навчання громадян. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. — К.: «СтилоС», 2018. — 173 с.
4. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.
5. <http://www.kuluar.com.ua/2013/05/22/hromadyanske-suspilstvo-ssha/>(стаття Майкла Макфола в «Независимой газете») Comment

8. ЯКИМ ЧИНОМ РОЗВИВАТИ СВОЮ ОСОБИСТІСТЬ ЯК ЧЛЕНА ДЕМОКРАТИЧНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА?

Події в Україні останніх років засвідчили факт гострого дефіциту яскравих творчих, демократично розвинутих особистостей, які б визнавалися незаперечними моральними лідерами країни і могли б очолити складний народний рух до справжньої демократії, до громадянського суспільства незалежної держави. Сцена української історії була зайнята здебільшого посередними індивідами, а ще більше — примітивними організмами, навіть люмпенами, які переповнили цю сцену емоціями, переважно агресивними та егоїстичними, що не завжди були доречними. В той час народу були потрібні саме талановиті особистості, їх конструктивна інтелектуальна громадянська ініціатива і дії. Але вони або не були допущені на цю сцену, або ж самі не вважали можливим перебувати на ній...

Нагадаємо, що у своїй відомій книзі «Людські якості» член Римського клубу Ауреліо Печчеї наголошував, що «при всій тій важливій ролі, яку відіграють у житті сучасного суспільства питання його соціальної організації, його інститути, законодавство і договори, при всій могутності створеної людиною техніки, не вони в кінцевому рахунку визначають долю людства... Проблема у підсумку зводиться до людських якостей і шляхів їх удосконалення. Бо лише через розвиток людських якостей і людських здібностей можна досягти зміни усієї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації і використати увесь її величезний потенціал для благих цілей». А.Печчеї неодноразово підкреслює, що в умовах неперервної і тривалої дії глобальних і регіональних криз «...єдиний шлях до порятунку лежить через те, що я називаю людською революцією — через новий гуманізм, що веде до розвитку вищих людських якостей...» [3].

Громадянське суспільство має формуватися із кращих у духовному, моральному, інтелектуальному, професійному плані (адже криза в Україні носить очевидний морально-політичний, зокрема корупційний характер) громадян, авторитетних творчих особистостей, досвідчених лідерів, представників і висуванців усіх територіальних, національних, професійних, вікових тощо громад України як організаторів нового успішного суспільства. Відмітимо, що таких громадян у країні достатньо, особливо серед обдарованої і талановитої молоді, яка чекає свого часу і, не отримуючи можливості допомогти рідній країні, відвертає свої погляди і сподівання до зарубіжжя... Потрібна тільки воля

до загального благополуччя, до подолання власного егоїзму на користь громади, здатність до відповідної активності з пошуку більш корисних для суспільства особистостей і висування їх до керівництва з відповідним контролем і відповідальністю перед громадою!

Чому саме духовно зріла, розвинута особистість має перш за все стати членом і лідером громадянського суспільства? Тому, що саме в ній у процесі історичного розвитку концентрується унікальний соціальний, культурний, цивілізаційний, творчий, гуманістичний потенціал! Сутність особистості виявляється в її наукових визначеннях, в яких узагальнюються її суттєві ознаки, тобто атрибути. Наведемо для прикладу декілька визначень особистості, які належать відомим вітчизняним філософам, психологам і педагогам [6; 7].

Г.С.Костюк (1899–1982): «Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю у міру того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним брати участь в житті суспільства, виконувати ті чи інші суспільні функції. Від рівня розвитку цих властивостей залежить ступінь його можливої участі у створенні необхідних для суспільства матеріальних і духовних цінностей».

О.М.Леонтьєв (1903–1979): «Дослідження процесу породження і трансформації особистості людини в її діяльності, здійснюваній у конкретних соціальних умовах, і є ключем до її дійсно наукового психологічного розуміння».

Б.Г.Ананьєв (1907–1972): «...Особистість є об'єкт і суб'єкт історичного процесу, об'єкт і суб'єкт суспільних відносин, суб'єкт і об'єкт спілкування, нарешті, що особливо важливо, суб'єкт суспільної поведінки — носій моральної свідомості».

Г.О.Балл (1936–2016): «Особистість — це здатність людини ... бути автономним носієм культури... З огляду на активність... соціальних спільнот і особистостей в культурному просторі, вони постають не просто носіями, а й суб'єктами культури».

В.О.Моляко (1937): «Творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах, ...самостійно вибирає свої дії і рішення, досягає істотного рівня розумового розвитку та професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством».

І.А.Зязюн (1938–2014): «Суб'єктом культури може бути суспільство в цілому як виразник певним чином певної культури; особа як носій специфічних уявлень, свого «особистісного» культурного

досвіду; група як сукупність особистостей з подібними культурними характеристиками».

О.М.Ткаченко (1939–1985): «Особистість — це «вершинний» рівень в ієрархічній структурі психіки людини... якісно новий спосіб організації поведінки... високий рівень взаємодії людини зі світом».

В.Ф.Моргун (1947): «Особистість — це людина, яка активно освоює і свідомо перетворює природу, суспільство і саму себе, яка має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребнісно-вольових переживань, змістовних устремлінь, рівнів оволодіння і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їх (включаючи і непередбачувані) наслідки перед природою, суспільством і власною совістю».

В.Г.Кремень (1947): «У новій філософії освіти особистість виступає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається разом із оточуючою її соціокультурною системою... Особистість — це неповторна — не тільки в межах обмеженого цілого, а й взагалі, в принципі — людська істота, унікальний мікрокосм, ... суб'єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей... Особливе значення має особистісне самоствердження», завданням якого є утворення, «побудова»... цього «унікального людського мікрокосму».

В.В.Рибалка (1947): «Особистість — це людина із соціально, психологічно, індивідуально зумовленою системою вищих психічних властивостей, яка визначається залученням людини до оволодіння і створення громадських, культурних, історичних, життєвих цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування і життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв'язків із культурним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість — це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших — матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей. Цінність і самоцінність особистості визначають її честь і гідність».

Т.М.Титаренко (1950): «...Особистість — відкрита, не застигла цілісність, яка постійно змінюється, самовизначаючись в соціокультурному просторі та індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою і життям, власним май-

бутнім. Існування особистості полягає в постійному перетворенні засвоєної культури в живій індивідуальній життєтворчості... ».

О.І.Власова (1960): «Особистість — соціальна форма існування людської психіки, яка формується в умовах соціального життя як її особлива інтегральна властивість, що дозволяє людині продуктивно функціонувати в суспільстві, забезпечуючи її соціальне відтворення і розвиток, а також самореалізацію і подальший розвиток особистості».

Цікаво було б мати якесь одне узагальнене визначення особистості, щоб уникнути певного суб'єктивізму окремих авторів. Тому нами був проведений контентно-частотний аналіз (узагальнення) наявних у нашому розпорядженні визначень, що входять до складу 48 вітчизняних теорій особистості. Результат такого узагальнення представлений у наступній контентно-частотній «атрибутивній формулі» [5]. Остання утворюється ієрархією низки головних атрибутів особистості, тобто понять, якими характеризуються її фундаментальні якості, у 48 визначеннях особистості (у дужках наводиться число, що вказує на кількість вживань певного атрибуту в цих визначеннях), таких як:

1.Соціальність (37). — 2.Самосвідомість, «Я-концепція» (28). — 3.Творчість (25). — 4.Духовність (24). — 5.Гуманізм (21). — 6.Життєвість (20). — 7.Цінність і самоцінність, честь та гідність (18). — 8.Культурність (16). — 9.Розвинутість (16). — 10.Діяльність (14). — 11.Наявність сукупності, структури специфічних властивостей (14). — 12.Індивідуальність (12). — 13.Динамічність, мінливість (11). — 14.Поведінка, здатність до вчинку (10). — 15.Психологічність (10). — 16.Суб'єктність (9). — 17.Відносність (наявність відносин) (9). — 18.Формальність (8). — 19.Системність, інтегративність (8). — 20.Здатність до оволодіння, засвоєння світу (8). — 21.Вершинність (7). — 22.Свідомість (7). — 23.Якісність (6). — 24.Історичність (6). — 25.Організованість (6). — 26.Унікальність (5). — 27.Об'єктивність (5). — 28.Здатність до вирішення проблем на основі інтелекту, мислення, інтуїції (5). — 29.Колективність (5). — 30.Комунікабельність (5). — 31.Продуктивність, результативність (4). — 32.Світогляд (наявність поглядів, принципів, переконань) (4). — 33.Відповідальність (3). — 34.Наявність внутрішнього світу (3). — 35.Ідеальність (3). — 36.Матеріальність (3). — 37.Трансцендентальність (2). — 38.Антиномічність (2). — 39.Гармонійність (1) ...

Звернемо увагу на ту обставину, що на першому місці в наведеному вище рейтинговому списку атрибутивних властивостей особис-

тості стоїть «соціальність» (вона вживається 37 разів у 48 визначеннях!), що визначає головну фундаментальну й найбільш цінну ознаку людини, особистості. Відмітимо, що це співпадає з характеристикою людини в Конституції України, де в статті 3, підкреслюється, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1, с. 4].

При ознайомленні з визначеннями особистості можна помітити наявність в більшості з них психологічно протилежних атрибутів, тобто їх явної або неявної антиномічності. В цих визначеннях, так само, як і в «живій» особистості, співіснують полярні, амбівалентні атрибути з наявними або знятими протиріччями, що важливо як для теоретичної, так і для практичної психології, педагогіки, соціології. Нагадаємо, що в антиномії (з грецької — протиріччя в законі) висвітлюються «протиріччя між двома судженнями, кожне з яких вважається в рівній мірі обґрунтованим в межах певної системи, ...в антиномії протилежні висловлювання співіснують, але не виводяться одна з одної» [5, с. 24].

Мислення особистості про світ і про себе по своїй суті антиномічне, оскільки допускає одночасне існування протилежних, полярних, суперечливих, діалектичних, тією чи іншою мірою знятих або не знятих, зрозумілих чи незрозумілих характеристик. Тобто власності особистості характеризують її діалектично, як природного діалектика, що ставиться до світу діалектично!

Слід зауважити, що в деяких визначеннях особистості представлені не тільки парні антиномії, а й послідовні антиномічні ланцюги, якими охоплюється складна і часто суперечлива сутність особистості та її уявлень про оточуючий світ. На наш погляд, доцільно об'єднати ці антиномії в цілісний комплекс, щоб побачити ще один сукупний, тепер уже антиномічно суперечливий портрет особистості. Вищесказане дозволяє розробити ще одну сукупну, тепер уже контентно-частотну антиномічну формулу особистості. Для цього логічно повернутися до контентно-частотної атрибутивної формули і представити її в антиномічному вигляді. При цьому перші члени антиномій в такій формулі ми будемо вибирати згідно з їх рейтинговим порядком наведення в контентно-частотній атрибутивній формулі, а другі альтернативні члени — виявляти в цій же формулі або в загальному атрибутивному списку визначень (в тій їх частині, яка не увійшла до контентно-частотної атрибутивної формули), або в тексті самих теорій особистості. Відповідний аналіз і синтез наявних даних дозволив розробити наступну контентно-частотну ан-

тиномічну, діалектичну (!) формулу особистості, в якій у квадратних дужках сумативно (через знак +) представлені впорядковані антиномічні пари (із зазначенням у дужках після кожного атрибуту частоти його приведення у визначеннях або теоріях особистості):

- [1.Соціальність (37) — 12.Індивідуальність (12)] +
- [2.Самосвідомість, «Я-концепція» (28) — 22.Свідомість (7)] +
- [3.Творчоскість (25) — Нормативність (1)] +
- [4.Духовність (24) — 36.Матеріальність (3)] +
- [5.Гуманізм (21) — Варварство (1)] +
- [6.Життєвість (20) — 18.Формальність (8)] +
- [7.Цінність і самоцінність, честь та гідність (18) — Індиферентність (1)] +
- [8.Культурність (16) — Природність (1)] +
- [9.Розвинутість (16) — Вродженість (1)] +
- [10.Діяльність, продуктивна здатність (14) — Поведінка, здатність до вчинку (10)] +
- [11.Наявність сукупності, структури специфічних властивостей (14) — Випадковий набір ознак (1)] +
- [13.Динамічність, мінливість (11) — Стабільність, стійкість (1)] +
- [15.Психологічність (10) — Біологічність (1)] +
- [16.Суб'єктність (9) — 27.Об'єктність (5)] +
- [17.Відносність (наявність відносин) (9) — Абсолютність (1)] +
- [19.Системність, інтегративність (8) — Сумативність, диференційованість (1)] +
- [20.Здатність до оволодіння, засвоєння світу (8) — 34.Наявність внутрішнього світу (3)] +
- [21.Вершинність (7) — Глибинність (1)] +
- [22.Якісність (6) — Кількісні характеристики (1)] +
- [24.Історичність (6) — Еволюційність (1)] +
- [25.Організованість (6) — Спонтанність (1)] +
- [26.Унікальність (5) — Звичайність (1)] +
- [28.Здатність до вирішення проблем на основі інтелекту, мислення (5) — Інтуїція (1)] +
- [29.Продуктивність діяльності (4) — Результативність поведінки (1)] +
- [29.Колективність (5) — Автономність (1)] +
- [30.Комунікабельність (5) — Аутичність (1)] +
- [32.Світоглядність (наявність поглядів, принципів, переконань) (4) — Обмеженість, поверховість сприйняття і розуміння світу (1)] +

**[33.Відповідальність (3) — Безвітність (1)] +
[35.Ідеальність (3) — Реальність (1)] +
[38.Антиномічність, багатополарність (діалектичність) (2) —
Мономірність, однополарність (метафізичність) (1)]...**

Слід ще раз підкреслити, що в антиномічній контентно-частотній формулі втілюється діалектичний підхід до розуміння особистості з його законами єдності та боротьби (врівноваження) протилежностей, заперечення заперечення та переходу кількісних змін у якісні. Можна виділити також і метафізичний підхід, в якому втілюються принципи феноменального якісно-кількісного, вершинного та глибинного, опису та прояву сутнісних сил особистості. Якщо особливості прояву і дії в особистості законів першого підходу очевидні, то характер і вплив вершинних та глибинних властивостей особистості можна відмітити у таких антиноміях, як «соціальність-індивідуальність», «історичність-еволюційність», «вершинність-глибинність», «ідеальність-реальність» тощо. Інакше кажучи, таким чином складається діалектико-метафізична характеристика особистості!

Як видно із порівняльного аналізу представлених вище атрибутивної та антиномічної контентно-частотних формул особистості, останні переплітаються між собою, збагачують один одного й утворюють певну концептуальну призму, через яку можна краще зрозуміти сутність особистості та практично використовувати це розуміння як певний еталон, ідеал, спільну мету психолого-педагогічної роботи по розвитку особистості в процесі соціалізації, життєвого і професійного її самовизначення тощо.

Саме на розвиток цих духовних, етичних, естетичних, інтелектуальних якостей в особистості спрямована українська система освіти, вони покладені в основу так званого особистісного підходу до навчання, виховання, в цілому — «соціалізації» молоді і персоналізації, тобто особистісного зміцнення суспільства, перетворення його на громадянське суспільство!

Вже у наведених прикладах щодо формул особистості з усією очевидністю виступає взаємозв'язок особистості і суспільства, що утворює певну закономірність, про яку говорили у свій час видатні мислителі. Так, академік В.М.Бехтерев стверджував, що, з одного боку, «особистість уявляє собою ту основу, на якій ґрунтується сучасне суспільне життя», а з іншого — широка, правильно організована на засадах самоврядування і вільно обраного представництва суспільна діяльність, за умов вільного змагання, вільного обміну думок, гласної критики, суспільного контролю, є найкращою школою виховання,

розвитку, розквіту особистості, розгортання її моці, творення народного характеру. Але це може бути результатом тривалої і наполегливої праці всього суспільства та його членів [див. в 6 на стор. 58–59]. Чи не говорить В.М.Вернадський про особистість громадянина та демократичне громадянське суспільство в термінах свого учення?

Близькими до цих поглядів є закони Л.С.Виготського, сформульовані в межах розробленої ним теорії культурно-історичного розвитку вищих психічних функцій особистості. Мова йде про п'ять законів, які ми подаємо у діалектично представлений формі (що було зроблено пізніше його послідовниками). Це закони соціалізації-індивідуалізації, інтеріоризації-екстеріоризації, опосередкування-розопосередкування, соціально та індивідуально визначеної ситуації розвитку особистості, зони найближчого та перспективного розвитку особистості.

В цьому ж плані слід розглядати соціально-педагогічну систему розвитку особистості дитини як культурно діючого громадянина і робітника у колективі, комуні А.С.Макаренка, яку спеціалісти в останній час визнають прототипом сучасного громадянського суспільства. Вказану закономірність, повторимо це, щодо взаємозв'язку особистості вченого та суспільства можна помітити також у поглядах В.І.Вернадського на соборну особистість, понадособистість, що розвивається і діє в ноосфері.

Додамо до цього також відповідні філософсько-психологічні погляди автора теорії стресу Г.Сельє, який сформулював принцип альтруїстичного егоїзму або егоїстичного альтруїзму, а також Г.Айзенка, котрий запропонував єдність таких альтернативних властивостей особистості, як інтраверсія-екстраверсія, нейротизм та емоційна стабільність тощо.

Можно продовжити цей перелік аргументів на користь формулювання певного діалектичного закону єдності і взаємозв'язку особистості і суспільства, за яким суспільство залежить від особистості і навпаки, особистість — від суспільства, а разом вони утворюють певну цілісність «особистість-суспільство», що визначає прогресивний поступ людської цивілізації.

Цей закон фактично ілюструється твердженнями фахівців, в яких наголошується, що «принциповим моментом у громадянському суспільстві» визнається «конкретна особистість з її потягом до самореалізації, з її інтересами та потребами: громадянське суспільство — це сфера реалізації потреб, цілей та інтересів людей» та «для демократичних держав, яким притаманне розвинуте демократичне су-

пільство, найголовнішу цінність становить особа, права людини, особистісна самореалізація, політичні свободи тощо» [2, с. 137].

Тому громадянське суспільство часто визначається спеціалістами саме через комплекс особистісних ознак громадян: «по-перше, це суспільство патріотів, людей, об'єднаних певною національною ідеологією; по-друге, це суспільство матеріально забезпечених людей, які спроможні у своєму існуванні відійти від так званої «продовольчої проблеми»; по-третє, це суспільство соціально активних громадян, які добре знають свої права (якими користуються) та свої обов'язки (які виконують); по-четверте, це суспільство громадян, які мають розвинену політичну та правову культуру. Неодмінною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є високий рівень соціального, інтелектуального і психологічного розвитку особи, її внутрішньої свободи та бажання самореалізації через включення до того чи того інституту громадянського суспільства» [2, с. 138].

Відмітимо ще раз, що до такого висновку приходять саме філософи, соціологи, політологи, юристи, які підкреслюють, що «основною передумовою становлення громадянського суспільства слід вважати формування людини нового типу, визначальними характеристиками якої є такі духовно-ціннісні орієнтації, як свідомість, чесність, толерантність, людяність, дисциплінованість, здатність до духовно-патріотичних переживань тощо. На думку науковців, саме такі якості особи покликані створити фундаментальні засади громадянського суспільства. Лише за наявності цих якостей у громадян суспільства буде вільно розвиватися асоціативне життя, матиме місце децентралізація державної влади, будуть безконфліктно роз'язуватися суспільно-політичні проблеми, вирішення яких є головним у програмі розбудови та функціонування громадянського суспільства. Взаємозв'язок стану громадянського суспільства країни та рівня розвитку особистості має діалектичний характер: з одного боку, розвиток особистості як специфічної категорії має місце лише в умовах громадянського суспільства (оскільки саме в такому суспільстві людина, особистість є вищою соціальною цінністю); з іншого боку, становлення та розвиток громадянського суспільства стає можливим лише за умов, коли в суспільстві створюються відповідні сприятливі умови для всебічного активного розвитку людини. Розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив. Як демонструють кращі зразки сучасних західних демократій, громадянське суспільство передбачає досягнення високого рівня

самореалізації особистості, реально діючого механізму захисту прав людини, її вільного самовизначення, а також захист демократичних прав і свобод. Все залежить головним чином від особи, а держава у цьому процесі виконує тільки допоміжні функції» [2, с. 138–139].

Серед цілого ряду проблем, з якими зіткнулася Україна під час формування та становлення громадянського суспільства, спеціалісти виділяють передусім «проблему майже цілковитої байдужості, з якою громадяни сприймають події у внутрішній та зовнішній сферах політики, дії владних установ. Основним підґрунтям формування громадянського суспільства в Україні повинно стати подолання всіх форм відчуження народу від влади, переконання кожної особи в її здатності впливати та визначати шляхи політичного процесу в Україні. Громадянське суспільство може стати реальністю в Україні лише в тому випадку, якщо демократично перетвориться на суспільство, у якому індивід, його розвиток і щастя є метою та сенсом державної влади, і в якому індивідом не маніпулюватиме жодна зовнішня сила, чи то держава, чи то економіка» [2, с. 139].

У цьому місці слід зауважити, що розвиток особистості громадянина може забезпечити особистісно орієнтована освіта, зокрема розвиток юної особистості в умовах освітянських осередків громадянського суспільства, які створюються у навчальних закладах різного рівня. Саме таке стратегічне завдання має виконуватися і фактично виконується Національною академією педагогічних наук України і Міністерством освіти і науки України останні десятиліття.

Постає питання про наявність таких особистісних орієнтирів — що вони уявляють собою. Наш досвід роботи в цьому напрямку свідчить про те, що роль такого орієнтира спроможна виконувати психологічна структура особистості. Наведемо як приклад розроблену нами тривимірну, поетапно конкретизовану психологічну структуру особистості на перших трьох етапах її конкретизації-узагальнення.

Перший вимір (I) — соціально-психолого-індивідуальний, «вертикальний», з притаманними йому подструктурами властивостей особистості як її базових особистісних здібностей (1.А — 1.Л).

Другий вимір (II) — діяльнісний, «горизонтальний», який диференціюється на відповідні компоненти, діяльнісні здібності, засоби діяльності та поведінки (2.1–2.5).

Третій вимір (III) — розвивальний або генетичний, часовий, віковий, що характеризує рівень розвитку вказаних у перших двох вимірах властивостей особистості — від рівня задатків і здібностей до рівня обдарувань, талантів, геніальності, екстраздібностей (3.1–3.6).

В межах цього виміру концентруються певні генетичні здатності особистості, її розвивальні, часові, вікові здібності, що забезпечують успішність діяльності та поведінки на основі їх розвитку в ході виховання і самовиховання, навчання і самонавчання, розвитку і саморозвитку на різних вікових етапах життєвого шляху особистості.

Рис. 3. Тривимірна психологічна структура особистості на 1–3 етапах конкретизації відповідних категорій і понять наукової психології (Рибалка В.В., 2018)

Вказані три виміри доцільно розглядати як єдину систему базових категоріальних параметрів цілісної психологічної структури особистості. Засобом їх поєднання у систему взаємопов'язаних параметрів особистості доцільно вважати ортогональний принцип, згідно з яким у фізиці і математиці цілісно співвідносяться між собою три виміри простору. Однак, у психологічній структурі особистості він використовується не у строго математичному сенсі, а як певний спосіб встановлення і презентації внутрішніх системних зв'язків між базовими елементами моделі особистості. За цим принципом, кожен елемент психологічної структури особистості відчуває системні впливи та системно поєднує в собі функції як мінімум трьох основних типів — соціально-психолого-індивідуального, діяльнісного та розвивального (генетичного, часового, вікового), що відповідають трьом базовим вимірам особистості. Разом вони утворюють єдиний психологічний простір особистості.

Представлена у вигляді малюнка тривимірна психологічна структура особистості може бути конкретизована також на четвертому етапі у вигляді певної таблиці-матриці для зрілого віку людини (тобто в ній розвивальний вимір опускається, а залишаються два виміри — соціально-психолого-індивідуальний та діяльнісний).

Дана таблиця-матриця свідчить про те, що мета особистісно орієнтованої освіти є доволі складним утворенням і її реалізація потребує значних зусиль як з боку самої особистості, так і системи особистісно орієнтованої освіти.

Підкреслимо, що духовно розвинута особистість, з її відданістю позитивним духовним цінностям гуманістичного Світогляду, Життя, Людини, Віри, Надії, Любові, Добра, Краси, Істини, має розглядатися усіма людьми як головний закономірний (а не випадковий) чинник досягнення успіху у будь-якій діяльності, у професійному та життєвому самовизначенні, у творчій праці та громадянській діяльності, в кар'єрі та хобі, на всіх етапах життя та в усіх її колізіях, головним фактором здійснення життєвої долі людини та суспільства, в цілому — української держави.

Сказане вище про особистість утворює загальну психологічну характеристику її властивостей, котрі психологічно визначають і реалізують діяльність та поведінку людини в конкретних суспільних умовах — відповідно до її прав та обов'язків як певних специфічних вимог. Якщо говорити про поведінку особистості громадянина, то вона має відповідати передусім визначеним конституційним правам, свободам та обов'язкам — громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних, екологічних тощо — як конкретних соціальних вимог, що модифікують загальні психологічні властивості особистості. Перерахуємо їх ще раз відповідно до конкретних статей Конституції України [1].

Так, до системи конституційних громадянських прав і свобод людини, на думку спеціалістів, належать такі, як: право на життя (стаття 27), на повагу до його гідності (стаття 28), права на свободу й особистісну недоторканість (стаття 29), право на недоторканість житла (стаття 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31), право на невтручання в його особисте та сімейне життя (стаття 32), право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання (стаття 33), право на свободу думки та слова, а також вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34), право на свободу світогляду та віросповідання (стаття 35). Зазначеними правами та свободами користуються всі фізичні особи, які перебувають на території України [1].

Таблиця 1

Загальнопсихологічна структура (матриця) якостей, функцій, властивостей, здібностей особистості на 4-му етапі конкретизації

Компоненти діяльнісного виміру	Д	Потребнісно-мотиваційний компонент. Мотив.	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації). Предмет.	Цілеутворювальний компонент (прийняття рішення). Мета.	Операційно-результативний компонент: (виконання рішення, вироблення <i>духовного продукту діяльності з певною якістю</i>). Метод.	Емоційно-почуттєвий компонент. Емотив.
Підструктури С-П-І виміру	1	2	3	4	5	6
	Духовність (духовні цінності)	Життя	Світогляд Віра	Людина Надія	Добро Істина	Любов Краса
	Психосоціальність	Соціальні потреби, мотиви, установки, очікування	Соціальне пізнання, атрибуція, ідентифікація	Соціальні орієнтації, відношення, домагання, прогнозування, цілеутворення, планування, наміри	Соціальні досягнення: <i>статус, громадянська позиція, ролі, професія, посада</i>	Соціальні емоції, почуття, переживання справедливості, солідарності, згуртованості, спільності, довіри
	Здатність до спілкування	Потреби і мотиви спілкування (афіліація)	Обмін інформацією (комунікація)	Розуміння партнера по спілкуванню (перцепція)	Міжособистісна взаємодія (інтеракція):	Емоційно-почуттєві складові спілкування:

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6
				<i>різнома- нітні спіль- ноти — партнер- ські, друж- ні, групові, суспільні</i>	симпатія (атракція), антипатія, емпатія, апатія
Спрямова- ність	Основні бажання і мотиви по- ведінки	Головні пізна- вальні ін- тереси	Ідеали, пе- реконання, цілі	Прагнення і воля у до- сягненні мети: <i>установки, сенси, ідеа- ли, плани, проекти</i>	Емоційно- почуттєва основа спрямова- ності
Характер	Мотива- ційні риси характеру	Інформа- ційно-пі- знавальні риси ха- рактеру	Риси ці- леспрямо- ваності ха- рактеру	Риси про- дуктивності характеру: <i>відношен- ня, став- лення</i>	Емоційно- почуттєві риси ха- рактеру
Самосвідо- мість	Потреба у самоусві- домленні власної особист- ості	Самопіз- нання та самооцін- ка осо- бистості	Саморегу- ляція та самокон- троль на основі мети	Самореалі- зація та са- моудоскона- лення: <i>внутрішній світ осо- бистості</i>	Емоційно- почуттєві компо- ненти са- мосвідо- мості
Досвід	Мотива- ційний до- свід	Система знань, картина світу	Система вмінь	Система на- вичок: <i>осві- ченість, досвід, муд- рість, компетент- ність, сві- тогляд</i>	Емоційно- почуттєвий досвід

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6
Інтелект	Атенційні настановлення	Обсяг і переключення уваги	Спрямованість і концентрація уваги	Розподіл уваги: організованість інтелектуальних дій у просторі	Атенційні емоції (здивування)
	Інтелектуальні настановлення	Сенсорно-перцептивні процеси	Мислительні та імажинативні процеси прогнозування	Уявлення: образи, ідеї, поняття, візуальні концепти, теорії	Інтелектуальні емоції та почуття (сумнів, натхнення)
	Мнемічні настановлення	Образна і понятійно-логічна пам'ять	Пам'ять у футурогенній функції	Рухова пам'ять: організованість інтелектуальних дій у часі	Емоційна пам'ять
Психофізіологія	Психофізіологічні настановлення	Сензитивність, ергічність нервової системи	Рухомість, темп, пластичність нервової системи	Працездатність нервової системи: продуктивність, оперативність, ефективність праці	Емоційність, почуттєвість нервової системи
Психосомастика	Установчі потребово-мотиваційні психосоматичні диспозиції органів та усього тіла (постави, пози і рухи	Орієнтовні інформаційно-пізнавальні стани та рухи органів чуття та усього організму	Ціле-спрямовані позиції органів тіла та усього організму («Мислитель» Родена),	Продуктивні перетворюючі сенсо-моторні, перцептивно-дійові, інтелектуально-діяльнісні рухи органів тіла та	Експресивні, пластичні емоційно-почуттєві вирази обличчя (міміка), окремих органів та усього тіла

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6
	тіла, вирази обличчя)		програ- муючі рухи	усього організму, оснащені певними знаряддями: матеріальні, матеріалізо- вані та іде- альні, духовні продукти	(пантомі- міка), що особливо виявля- ються у ак- торів теат- ру, балету, кіно, цирку тощо
Психогенетика: вроджені властивості, безумовні рефлекс, інстинкти	Інстинкти як спонуки до самозбереження, виживання, самозбереження, безпеки, агресії, продовження роду, розмноження і т.д.	Рефлекси ретикулярної формації, інстинкти когнітивної поведінки: орієнтувально-дослідницький рефлекс «що таке?», рефлекс установки аналізаторів та ін.	Рефлекс мети	Інстинкт прийняття рішення на основі рефлексу мети в мінливій ситуації вибору варіантів поведінки, в тому числі і тих, що визначаються дихотомічністю, парністю, полярністю, асиметрією мозкових, тілесних структур і функцій організму людини	Рефлекси природжених афективних реакцій: емоційного стресу (дистресу, еустресу), тривоги та задоволення тощо

Політичними правами та свободами наділені виключно громадяни України. До політичних прав належать: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (стаття 36), право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади й органів місцевого самоврядування (статті 38, 70). Економічними, соціальними, культурними, екологічними правами та свободами є права: на володіння, користування та розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 41), на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (стаття 42), на працю (стаття 43), на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44), на відпочинок (стаття 45), на соціальний захист (стаття 46), на безпечне для життя та здоров'я довкілля й на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (стаття 50), на освіту (стаття 53) [1].

До конституційних обов'язків людини і громадянина України належать: захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (стаття 65), запобігання шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих ним збитків (стаття 66), сплата податків і зборів у порядку та розмірах, встановлених законом (стаття 67), неухильне дотримання Конституції України та законів України, непосагання на права та свободи, честь і гідність інших людей (стаття 68) [1].

Таким чином, у Конституції України закріплюються права, свободи і обов'язки людини та громадянина, які свідчать про існування необхідних правових передумов для побудови і функціонування громадянського суспільства в Україні як «зверху», з боку держави», так і «знизу», з боку особистості, людини, громадянина [1].

Фахівці відмічають, що виконання людиною громадянських прав, свобод та обов'язків має спиратися на наявність у громадянина «свідомості, характерними рисами якої є здатність поважати існуючі у суспільстві норми й імперативи, дотримуватись їх, визнавати та шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, які покладені на нього громадою», виявляти «громадянську культуру, визначальною рисою якої є законослухняність» [8, с. 175].

Як методи демократичного розвитку і саморозвитку особистості доцільно використовувати різного роду соціально-психологічні тренінги, вправи самоучіння, самовиховання, розвитку особистості у колективі (за А.С.Макаренком), метод зборів (за

Глассером) тощо. Так, метод самовиховання базується передусім на виборі ідеалу особистості як цілісного зразку для наслідування або окремих рис, в нашому випадку — демократично розвинутої особистості. В якості такого ідеалу можна обрати, приміром, особистість Президента США Бенджаміна Франкліна, одного з авторів американської Конституції, видатного українського демократа М.П.Драгоманова, академіка В.І.Вернадського, який дотримувався демократичних цінностей у своїй науковій та громадській діяльності, і звичайно — видатного педагога А.С.Макаренка, який втілював демократичні цінності у своїй соціально-педагогічній системі та ін.

В процесі демократичного самовиховання доцільно використовувати систему таких засобів, як самопізнання, самоінформування, самомотивування, самопрограмування, самопереконання, самозобов'язання, самонаказ, самовплив, самооцінка, самоконтроль, самозвіт тощо [4, с. 170].

Література

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-ІУ. — Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. — 48 с.
2. Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл. / Н.Г.Джингардзе, М.А.Ожеван, А.В.Толстоухов та ін. — К.: Знання України, 2006. — 232 с.
3. Печчеи Аурелио. Человеческие качества. — М.: Прогресс, 1980. — 302 с.
4. Психологія: Підручник / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова. — 6-те вид., стереотип. — К.: Либідь, 2008. — 560 с.
5. Рибалка В.В.Методологічні проблеми наукової психології: посібник / Рибалка Валентин Васильович. — К.: Талком, 2017. — 245 с.
6. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. — Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. — 575 с.
7. Рыбалка В.В.Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. — Житомир; Изд-во ЖГУ им. И.Франка, 2015. — 872 с.
8. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.

9. ЩО ТАКЕ ОБ'ЄДНАНІ ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ ТА МОЖЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НА ЇХ ОСНОВІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК ІНСТИТУТУ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ?

Створення добровільних об'єднань громад вважається першим і необхідним етапом реформи децентралізації влади, що активно здійснюється з 2014 року [2; 3; 4]. Після Революції Гідності Кабінетом Міністрів України 1 квітня 2014 року схвалено розпорядженням №333 Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, відповідно до якої визначаються напрямки, механізми, строки формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад. Ця робота спирається на Закони України «Про співробітництво територіальних громад», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та на «Бюджетну революцію», за якою принципово змінилися підходи до фінансування місцевого самоврядування [2; 3; 4].

В цих умовах, в центрі уваги постає так звана спроможна територіальна громада, «утворена на основі територіальних громад сіл (селищ, міст), що добровільно об'єднується, здатна самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту та житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці [4, с. 10–11].

Для забезпечення роботи об'єднаної територіальної громади (ОТГ) слід вирішити низку питань, зокрема створення адміністративного центру громади, формування Перспективного плану утворення ОТГ, врахування рекомендацій щодо складення Паспорту місцевої громади тощо.

По кожній із ОТГ готується аналітична записка, в якій викладається:

- 1) історичне обґрунтування утворення ОТГ;

- 2) вплив об'єднання на умови життя населення;
- 3) місцева ідентичність населення;
- 4) вплив на якість та доступність надання публічних послуг;
- 5) вплив на ефективність управління територією;
- 6) демографічна ситуація;
- 7) вплив на зміну транспортної доступності та комунікації;
- 8) вплив на підприємництво;
- 9) вплив на стан освіти та охорони здоров'я.

На кожному ОТГ має бути сформовано Паспорт громади, тобто мінімальна інформація про: її назву; назву адміністративного центру; кількість населення громади; площу території громади; перелік поселень, що входять до громади з кількістю населення в кожному з них; інформацію про поселення, що є адміністративним центром; наявність та характеристику бюджетних установ, що надають послуги для громади; основна бюджетна інформація — про прогнозовані видатки на виконання повноважень громади тощо; перелік існуючих підрозділів територіальних органів виконавчої влади, функціонуючих на території громади; наявність приміщень для розміщення підрозділів територіальних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування рівня громади тощо [4, с. 14].

Отже, можна констатувати, що в ході реформи децентралізації влади державою створюються умови для функціонування об'єднаних територіальних громад по всій країні, і це можна вважати важливим кроком до формування всеукраїнського громадянського суспільства.

При вивченні правових та інструктивних матеріалів з децентралізації та формування об'єднаних територіальних громад слід використовувати техніки свідомого смислового засвоєння відповідних законів, постанов, посібників, конспектування найголовніших положень, їх заучування з орієнтацією на практичне використання. Київським Інститутом громадянського суспільства розроблені методичні рекомендації та спеціальні тренінги для вивчення відповідних законів та інструкцій для активістів на місцях. Існують також численні соціально-психологічні тренінги для розвитку умінь і навичок спілкування, сприймання соціальних ситуацій, розв'язання суспільних проблем, менеджменту, кооперування, взаємодії в малих групах тощо, які можуть бути в нагоді для вирішення проблем створення і функціонування об'єднаних територіальних громад [1; 2; 3; 4].

Література

1. Гольштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам / Пер. з англ. В.Хомика. — К.: Либідь, 2003. — 520 с.
2. Ткачук А.Ф. Децентралізація для всіх: від загальної інформації до конкретних порад / Анатолій Ткачук. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 52 с.
3. Ткачук А.Ф. Місцеве самоврядування та децентралізація. Законодавство (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 80 с.
4. Ткачук А.Ф. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук, Василь Кашевський, Петро Мавко. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 96 с.

10. ЯКИМИ Є ДЕМОКРАТИЧНІ УМОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗБОРІВ ГРОМАДЯН?

Демократичні принципи і процедури реалізуються **в умовах проведення зборів, зібрань, конференцій громадянського суспільства**, що передбачає вирішення ряду організаційних і технічних питань, спрямованих на: встановлення місця та часу зібрання; формування порядку денного; визначення доповідачів по кожному пункту порядку денного та регламенту їх роботи й обговорення їх доповідей; попереднього інформування учасників зборів; визначення через вибори ведучих збору та протоколу, редакційної комісії; віднайдення та приготування приміщення та його обладнання — столів, стільців, трибуни, мікрофонів, гучномовців, мультимедійної системи для візуальної презентації матеріалів, комп'ютеру, підготовка обслуговуючого персоналу тощо; слід завчасно зробити запас паперу, олівців, фломастерів, підготувати стенди для літератури; приготувати воду, чай, кофе, цукор, печиво для фуршета; заготувати таблички з прізвищами доповідачів та членів президії і все це зробити за 15 хвилин до початку зібрання, щоб дати присутнім познайомитися одне з одним та програмою засідання.

Самі збори мають починатися без запізнення, ведучий повинен запропонувати головуючого, секретаря та редакційну комісію, за яких слід проголосувати. Головуючий має оголосити порядок денний та затвердити його голосуванням, а в ході засідання дотримуватися його та слідкувати за дотриманням регламенту і за нормальним перебігом обговорення доповідей, зокрема надавати можливість задавати запитання і робити відповіді на них, підтримувати дискусію на високому рівні. За кожним пунктом порядку денного має бути сформульоване рішення, яке приймається шляхом голосування.

Секретар має вести протокол — повний або стислий, за яким було б ясно, що слухали та постановили. Все, що відбувається на зібранні, доцільно записувати на магнітофон чи на відео.

Редакційна колегія редагує рішення і виносить його на голосування або презентує його вже після зібрання.

Вибори можуть бути трьох видів: а) «знизу», коли спочатку формується список певного виконавчого органу і виборці голосують за список цілковито, вписуючи або викреслюючи з нього кандидатів, а пізніше орган обирає зі свого складу лідера; б) «зверху», якщо одноосібно обирається лідер, котрий формує виконавчий орган, підбираючи його склад, консультуючись із зацікавленими сторонами;

в) «паралельно», коли і склад виконавчого органу і його лідер обираються безпосередньо виборцями або представницьким органом.

При цьому вибори проходять за певними правилами:

а) формується комісія, що займається організацією виборів: визначається і затверджується голосуванням рахункова комісія та особисто її склад; визначається порядок її роботи — як будуть організовані її засідання, які питання їй треба вирішувати;

б) визначаються умови висування кандидатів: хто має право висуватися; яким чином відбувається висування (від первинних колективів, від ініціативних груп, самовисуванням); в якій формі подається заява, які відомості має повідомити про себе кандидат; права і обов'язки кандидатів (наприклад, звертатися зі скаргами та побажаннями);

в) умови проведення передвиборної агітації: в яких формах вона проводиться (плакати, листівки, радіо, агітаційні виступи тощо); терміни агітації (зокрема чи можна агітувати в день виборів);

г) порядок проведення виборів: термін виборів; тип виборів: прямі (голосують всі) або ступеневі (попередньо обирається команда «виборців» — делегатів від первинних колективів); рівні (у кожного виборця один голос) або нерівні (певні категорії виборців мають більшу кількість голосів або право вето); загальні (голосують всі) або ні (голосують тільки люди певного стану, віку, з визначеним стажем членства у суспільстві тощо); можливість присутності на виборах спостерігачів або самих кандидатів; форма голосування: відкрите (на зібранні) чи таємне (бюлетенями); порядок реєстрації проголосованих виборців; порядок підрахунку голосів;

д) порядок заверження результатів виборів: чи потрібний якийсь документ (акт, протокол); якщо да, то в якій формі і хто його підписує;

е) порядок оголошення результатів виборів: форма; термін (в день виборів чи на наступний день);

ж) чи отримують обранці якийсь документ (мандат, посвідчення);

з) чи можливе застосування сучасних технологій: комп'ютерне голосування; «праймерис» — попередні «тренувальні» вибори за участю частини виборців зі спеціальної вибірки з метою прогнозування результатів виборів; «екзитпол» — опитування тих, хто виходить з виборчих дільниць про те, як вони проголосували, щоб спрогнозувати кінцеві результати виборів.

Формування робочих груп и прес-центру зібрання: роз'яснення їх задач і комплектування складу; діяльність робочих груп за певними напрямками (спорт, культура, досуг, навчання, господарство, шефство тощо); по кожному напрямку група готує пропозиції

до плану роботи: список заходів і видів діяльності); кожна група доповідає про свої пропозиції, проекти зібранню (конференції). Прес-центр фіксує всі пропозиції, приміром, на дошці, на екрані тощо).

Зібрання обговорює, вносить уточнення і затверджує пропозиції або проекти робочих груп.

Створюються групи для реалізації пропозицій або проектів, визначаються конкретні строки, форми контролю, відповідальності тощо або ця робота доручається постійно діючому виконавчому органу.

Перераховані вище демократичні принципи, процедури і умови роботи носять загальний характер, вони свідчать передусім про те, що демократична робота громадянського суспільства потребує своєї спеціалізації і визначених інтелектуальних, організаційних та матеріальних зусиль. Проте соціальний, духовний та матеріальний ефект від такої демократичної роботи, судячи з досвіду передових країн світу, де таке суспільство побудоване, говорить сам за себе. Мова, підкреслюємо це, йде тут про загальні засади, тоді як у конкретних історичних, соціальних та політичних умовах вони набувають специфічних ознак, які можуть бути певним чином завуальовані і не одразу зрозумілими. Таку специфіку демонструє, на наш погляд, демократична за своєю сутністю соціально-педагогічна система А.С.Макаренка, яка була здійснена ним в умовах дії тоталітарного режиму в СРСР у 1920–1930 рр.

Засвоєння матеріалу цього розділу передбачає практичне здійснення і відпрацювання відповідних кроків в умовах проведення звичайних зборів, зборів об'єднаних територіальних громад або засідання осередків громадянського суспільства.

Література

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-ІУ. — Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. — 48 с.

2. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Авт. колектив: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарчук та ін.; За заг. ред. А.Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. — Вид. 2-ге, стереотипне. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. — 668 с.

3. https://studopedia.ru/2_22072_printsipi-i-osnovnie-kriterii-demokratii.html

4. <http://dedovkgu.narod.ru/org/org11.htm> (демократические процедуры в...)

5. <http://www.elitarium.ru> (Як організувати та успішно провести збори.

О.С.Огнев, доктор психологічних наук)

11. ЧИ ТРЕБА ВЧИТИСЯ І ВЧИТИ ДЕМОКРАТІЇ — ЯК ЦЕ ФАКТИЧНО ВЛАСТИВО ВИХОВНІЙ СИСТЕМІ А.С.МАКАРЕНКА, ПЕДАГОГІЦІ ЗБОРІВ У.ГЛАССЕРА І ЯК ЦЕ РОБИТЬСЯ В СУЧАСНІЙ ЄВРОПІ, ЗОКРЕМА У ШВЕЦІЇ, З ЇЇ ДЕМОКРАТИЗОВАНИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ПЛАНАМИ ДЛЯ ДОШКІЛЬНЯТ, ШКОЛЯРІВ І ДОРΟΣЛИХ?

**Соціально-педагогічна система А. С. Макаренка як освітянська
модель розвитку і діяльності громадянського суспільства та
особистості громадянина на демократичних засадах**

Аналіз соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка в контексті реалій сьогодення призводить до думки, що його теорія і практика виховання особистості у колективі має пряме відношення до проблеми розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина. Про це свідчать вже його слова: «Я був просто народним вчителем», — що виکارбовані на фронтоні музею його імені в Куряжі під Харковом, де розташовувалася відома на весь світ комуна великого педагога. До такого висновку в останні роки приходять різні науковці. Так, Л.І.Гриценко у своїй статті «Педагогіка А.С.Макаренка: виховання, спрямоване у майбутнє», надрукованій 2014 року у збірнику Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка «Витоки педагогічної майстерності», стверджує, що «відношення, які функціонують у закладах педагога-новатора, ...створили, по суті, прообраз моделі майбутнього громадянського суспільства» [7].

Ми вважаємо, що А.С.Макаренко творчо втілював у свою соціально-педагогічну систему демократичні ідеї побудови освіти і громадянського суспільства, які у попередні століття і десятиліття висловлювали Монтеск'є, Руссо, Гегель, Д'юї, з якими він безумовно був знайомий і які поєднав з відомим йому досвідом народної педагогіки. На наше переконання, великий педагог створив саме демократичну освітянську модель розвитку громадянського суспільства і особистості громадянина, яка продемонструвала свою незаперечну ефективність. Про це ми фактично писали у розділі «Теорія і практика виховання особистості у колективі колонії та комуни А.С.Макаренка» в монографії «Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці», що вийшла 2009 року [4].

Зараз ми можемо стверджувати, що в соціально-педагогічній системі нашого видатного педагога майстерно втілені демократичні тенденції, властиві українській народній педагогіці, і демократичні засади розвитку світової освіти, представлені зокрема в демократичній концепції освіти американського філософа і педагога Дж.Д'юї [8]. В цьому плані цікаво розглянути систему А.С.Макаренка саме в контексті сутнісного розуміння громадянського суспільства як форми прямої і розширеної демократії, а також властивих для його функціонування демократичних принципів і процедур. Порівняємо охарактеризовані вище демократичні засади функціонування громадянського суспільства з тими, що були реально втілені у соціально-педагогічній системі великого педагога. Для цього наведемо в даному місці ще раз деякі положення про громадянське суспільство і демократичні засади його функціонування.

Так, під громадянським суспільством сучасними спеціалістами розуміється «...недержавна частина суспільства, яка базується на автономії індивідів (сім'я, школа, добровільні організації та союзи, духовним виразником інтересів яких є суспільна думка). Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її самоствердження та самореалізації у громадському житті.

Зріле громадянське суспільство характеризується високим рівнем самоврядування, у ньому концентрується творчий потенціал соціальності. Суспільні зв'язки, інтереси та цінності виявляються в різноманітних суспільних рухах, об'єднаннях та асоціаціях, творчих спілках. Порівняна незалежність громадянського суспільства від держави в управлінні окремими соціальними процесами характеризує пластичність суспільного життя, його здатність до саморегулювання, відкриває простір творчим зусиллям громадян» [1, с. 38].

Основні засади громадянського суспільства, принципи його взаємовідносин із державою, характеристика базових інституцій громадянського суспільства накреслені у «Декларації прав людини і громадянина», що була проголошена ще 26 серпня 1789 року під час Французької революції. Мова йде про такі засади, як свобода, рівність у правах; приватна власність; нація як джерело верховенства влади; закон як засіб обмеження державної влади на користь громадянського суспільства; право, за яким суспільство може вимагати звіту кожної посадової особи та ін. [1, с. 88].

Громадянське суспільство керується у своїй діяльності такими цінностями, як плюралізм, самообмеження, самоосмислення, особистість, громадянин, наділений чітко визначеним у законодавстві комплексом прав, свобод і обов'язків.

Для функціонування громадянського суспільства характерні соціально-політичні принципи та норми політичного життя, такі як існування в державі реального пріоритету прав людини та громадянина в державно-правовій системі, а також чітко налагоджені механізми й юридичні процедури захисту прав людини, забезпечення соціального захисту громадян, їхніх прав на гідне життя та розвиток тощо» [1, с. 220].

Цінності громадянського суспільства у соціальній сфері становлять: «родина, суспільні та релігійні організації та рухи, недержавні засоби масової інформації, органи громадянського самоврядування тощо. Це механізм формування та вияву суспільної думки, а також розв'язання соціальних конфліктів, усе це складає практику інституційованого оформлення інтересів громадян та їх спільнот» [1, с. 220–221].

До функцій громадянського суспільства відносяться:

1. Соціалізація індивідів, тобто процес засвоєння індивідом певної системи політичних знань, норм і цінностей, тобто розвиток політичної культури.

2. Самоорганізація та самоврядування у сфері приватних інтересів.

3. Стимулювання правової нормотворчості, шляхом висування вимог юридичної фіксації тих громадянських і політичних прав і свобод, усвідомлення яких визріває у громадянському суспільстві.

4. Інтеграція суспільства через систему горизонтальних зв'язків і каналів інформації.

5. Утворення базових форм громадянської солідарності, заснованої на спільних чи особистих інтересах, вироблення механізму узгодження різнопланових інтересів і врегулювання конфліктів, а також досягнення стабільності.

6. Захист прав і свобод окремих громадян та їх спільнот від неправомірного втручання з боку держави, влади [1, с. 208–211].

Зазначені вище засади, цінності і функції реалізуються через перевірені часом демократичні процедури, такі як:

- а) здійснення громадянської поведінки у суспільстві на основі правових засад демократії, що містяться передусім в Основному законі країни, її Конституції, та інших законах;

б) організація зборів, зібрань, з'їздів громадян, виборів керівних органів таких зборів, визначення повноважень обраних осіб та утворень, встановлення порядку їх роботи;

в) обговорення та узагальнення актуальних інтересів громадян та їх спілок, нагальних питань і проблем життя громадян та їх об'єднань, формулювання пропозицій щодо покращення життя народу, прийняття підсумкових рішень (резолуцій) шляхом голосування, референдуму та їх затвердження більшістю голосів;

г) розробка планів, проектів здійснення рішень зборів як обов'язкових для виконання компетентними інстанціями держави, владою, самою громадою;

д) здійснення контролю за виконанням прийнятих рішень, планів, проектів;

е) звітування виконавців перед громадою за виконання рішень, здійснення відповідних планів і проектів та визначення форм їх оцінки і міри відповідальності.

З точки зору зазначених вище демократичних засад, цінностей, функцій, процедур роботи громадянського суспільства та зіставлення з ними основних засад побудови соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка можна визнати її саме як демократичну за своєю сутністю! До такого твердження призводить розуміння педагогом основних принципів створення і функціонування у колонії та комуні колективу, які складають своєрідну **педагогічну конституцію** [4, с. 83–106]:

1. Колектив об'єднує людей не тільки спільною метою і спільною працею, але і загальною організацією останньої.

2. Колектив виступає частиною усього суспільства і пов'язаний з усіма його іншими колективами, тому через даний колектив кожний його член включається у суспільство.

3. Оскільки колектив є соціальний організм, то він володіє органами управління і координації, які уповноважені представляти інтереси колективу і суспільства, забезпечувати досягнення цілей колективу, здійснювати спільну працю, презентувати обов'язок і честь колективу. Досвід колективного життя включає в себе дуже складні колективні рухи, що базуються на функціях розпорядження, обговорення, підпорядкування меншості більшості, товариша товаришу, відповідальності і узгодженості.

4. Шкільний колектив має враховувати і більш широкий цивілізаційний та історичний контекст, у який включається його країна.

Важливим вихідним пунктом цієї конституції є спрямованість педагогічної системи на досягнення виховного ідеалу, в якості

якого А.С.Макаренко вбачав особистість «культурного працівника» і громадянина. Досягнення цього ідеалу можливе тільки у колективі — як соціальному організмі у здоровому людському суспільстві; як вільній групі трудівників, що об'єднані єдиною метою, дією, організована, оснащена органами управління, дисципліни і відповідальності; як цілеспрямований комплекс особистостей, що володіють органами організації колективу. В організації колективу повинні діяти відношення уповноваженості довірених осіб колективу, відповідальної залежності між його членами. І що принципово важливо — педагогічний колектив має не готуватися до майбутнього життя, а жити ним! Інакше кажучи, особистість, людину виховує саме суспільне життя у всій його багатогранності і складності. І призначення вихователя полягає в організації цього складного, багатостороннього явища, ім'я якого — життя. Життя індивідуального в соціальному, індивідуального в колективному, суспільному, народному житті. В контексті проблематики розвитку громадянського суспільства — це життя особистості громадянина, що включається, розвивається, здійснюється і включає, розвиває, здійснює складне суспільне, громадське життя як вищу форму буття людини.

А.С.Макаренко розумів особистість як органічну складову суспільства і виховував її на основі певного культурного проекту у колективі. Головним для здійснення проекту виховання громадянина і працівника є впевненість педагога в тому, що здоров'я, благополуччя, щастя окремої особистості можливі лише за умови їх наявності у мільйонів інших людей. Інакше кажучи, виховання молоді має носити альтруїстичний, колективний, демократичний характер. Дії ж егоїста завжди призводять до горя. Тому треба думати про колектив, про особистість у колективі, про роботу з колективом особистостей у здоровому людському суспільстві. В цьому **«демократична тасмниця»** педагогічної системи великого вченого і практика, за якою стоїть величезна виховна й екзистенційна ефективність виховання і життя юної особистості як громадянина у колективі як освітянському осередку громадянському суспільстві, що є формою прямої розширеної демократії, народовладдя — вона у А.С.Макаренка набуває величезної виховної та життєвої сили!

В системі А.С.Макаренка втілюється ще одне, дуже важливе філософсько-психологічне положення, що постає як головний «нерв» його педагогічної системи: «Захищаючи колектив в усіх точках зіткнення з егоїзмом особистості, колектив тим самим **захищає** і кожен особистість і забезпечує для неї найбільш сприятливі умови

розвитку. Вимоги колективу є виховуючими головним чином по відношенню до тих, хто бере участь у вимаганні. Тут особистість виступає у новій позиції вихованця — вона не об'єкт виховного впливу, а його носій — суб'єкт, але суб'єктом вона стає, тільки виражаючи інтереси всього колективу» [4, с. 76], тільки вмючи «виявити безкомпромісні вимоги до особистості дитини, що має певні зобов'язання перед суспільством і відповідає за свої вчинки» [4, с. 79]. З цим пов'язане й таке відоме конституююче положення А.С.Макаренка, що визначає його ставлення до вихованця: «Максимальна вимогливість до учня і максимальна повага до нього!»

Відповідно до зазначених принципових положень здійснюється **організація** шкільного колективу як розвиваючої юну особистість життєтворчої соціально-педагогічної демократичної системи.

Видатний педагог вважав, що процес виховання у своїх безпосередніх формах, спрямованих на юну особу, не є ефективним, оскільки при цьому залишається поза увагою соціальна форма існування особистості, тобто колектив. Більш ефективними є опосередковані дії педагога на особистість через колектив, «як колыску особистості», в якій особистість утворюється і взаємодіє з іншими особистостями, підсилюючи свої життєві можливості існування.

Тому розвиток особистості неможливий без членства у різноманітних соціальних об'єднаннях. Вже у момент свого народження немовля стає членом сім'ї, роду, нації, держави і це відбувається без її відома і бажання — на основі природного і державного права. У різних формах об'єднань зустрічаються ознаки добровільного чи примусового, тією чи тією мірою, входження особистості в ті чи ті групи. В цьому місці слід зазначити схожість поглядів А.С.Макаренка, М.П.Драгоманова, Дж.Д'юї, В.М.Бехтерева і Л.С.Виготського.

Так, можливо, через знайомство педагога із соціально-політичними ідеями М.П.Драгоманова щодо громади, народне самоврядування, його закликами краще зрозуміти особливості суспільної організації розвинутих держав, таких, як... США і Швейцарії, А.С.Макаренко прийшов до усвідомлення ролі демократичних засад в своїй системі.

Це твердження базується на тому вірогідному припущенні, що А.С.Макаренко не міг не знати про демократичну концепцію освіти Дж.Д'юї, що була викладена в його працях «Школа і суспільство», опублікованій в США у 1899 році, і «Демократія та освіта», що вийшла там само у 1916 році. Нагадаємо, що ці книги у 1921–1925 роках були перекладені і декілька разів перевидавалися в СРСР, а сам

великий американський філософ і педагог був навіть запрошений 1928 року Наркомпросом в якості радника з питань побудови нової радянської школи... [6]. Слід також додати, що педагогічна система А.С.Макаренка повністю відповідає висловленим ще на початку XX століття поглядам на особистість та умови її розвитку і здоров'я у суспільстві іншого видатного вченого, академіка В.М.Бехтерева, який у своїй колективній рефлексології стверджував, що розвинута особистість може з'явитися тільки у розвинутому суспільстві і навпаки [4]. Саме таким і є громадянське суспільство.

Л.С.Виготський в цей же час стверджував, що новонароджена дитина вже в перші дні свого життя характеризується саме максимальною соціальністю, без якої не зможе прожити жодного дня [4]. Закони соціалізації, опосередкування, інтеріоризації, соціальної ситуації та зони найближчого розвитку особистості були сформульовані і висловлені великим психологом саме в цей час. До речі, у харківський період роботи А.С.Макаренка, тобто в куряжській комуні, Л.С.Виготський неодноразово бував у Харкові і, вірогідно, що між ними міг бути встановлений як мінімум опосередкований контакт. Про близькість їх наукових позицій переконливо говорить також український психолог В.Ф.Моргун.

Відповідно до вказаних вище наукових поглядів видатних зарубіжних і вітчизняних мислителів, А.С.Макаренко визначає засади своєї соціально-педагогічної системи, зокрема наступні принципи своєї «педагогічної техніки».

По-перше, об'єктом виховання вважається не окрема особистість, а цілий колектив, на який спрямовується «організаційний педагогічний вплив». При цьому реальною формою роботи з особистістю має стати утримання особистості в колективі, за якого б вона вважала, що знаходиться у колективі добровільно, а колектив добровільно вміщав би у собі особистість.

По-друге, виступаючи у своїй виховній функції, колектив має незаперечну перевагу перед педагогами у своєму виховному впливі на окрему особистість. «Педагог в комуні остільки може впливати на окрему особистість, оскільки він сам є член колективу...» [4, с. 72].

По-третє, педагоги не можуть залишатись осторонь цих процесів, а, навпаки, як керівники колективу, мусять «кожну хвилину мобілізувати нашу думку і досвід, наш такт і волю, щоб розібратись у різноманітних виявах, бажаннях, прагненнях колективу і допомогти йому порадою, впливом, поглядом, а іноді навіть і нашою волею. Це дуже складний комплекс робочих напружень».

Все це визначає демократичні засади організації, побудови колективу як розвиваючого януса особистість соціального педагогічного організму. Головною умовою його організації А.С.Макаренко вважає наявність педагогічного виховного центру колективу. На його думку, «активізація суспільних начал шкільного колективу і поєднання виховних заходів і системи стягнення вимагає обов'язкового посилення ролі виховного центру в школі. Таким центром може бути лише директор, як саме відповідальна у школі особа, як уповноважений державою керівник... Директор має передусім бути одноосібним і правомочним вихователем школи. Усі інші шкільні працівники мають діяти за його безпосереднього керівництва і за його прямою вказівкою.

...Педагогічна майстерність директора школи... саме в тому і полягає, щоб, зберігаючи жорстке співвідпорядкування, відповідальність, дати широкий простір суспільним силам школи, суспільній думці, педагогічному колективу, шкільній пресі, ініціативі окремих осіб і розгорнутій системі шкільного самоврядування» [4, с. 82].

Виділяючи в школі особливий центр, яким є директор навчального закладу, А.С.Макаренко розглядає його як посередника життєвих процесів, як кваліфікованого організатора життя особистості в організованому житті колективу, суспільства! І багато чого залежить від здатності директора і вихователя до здійснення такого опосередкування найвищого демократичного рівня!

Отже, організація і керівництво органами шкільного самоврядування має складати головну турботу директора як педагогічного, виховного і господарчого центру шкільного колективу. Як підкреслював А.С.Макаренко, «якщо є єдине керівництво, скоріше за все може бути і єдиний колектив» [4, с. 83]. Працюючи 16 років керівником колонії імені О.М.Горького та комуни імені Ф.Е.Дзержинського, він головні свої сили витрачав на розв'язання саме питань побудови єдиного колективу, його органів, системи повноважень і відповідальності. І будував він такий колектив, свідомо чи несвідомо, на зразок громадянського суспільства!

І, головне, з чого слід починати цю роботу — це ставити загальну колективну мету, формулювати план її досягнення, але не перед окремим класом, а обов'язково перед цілою школою, як єдиним колективом. «...Для цього потрібні єдині шкільні інтереси, єдина шкільна норма роботи, єдине шкільне самоврядування і, нарешті, спілкування, зіткнення (членів) цього колективу...» [4, с. 85]. Мова йде фактично про загальношкільний проект, що об'єднує весь

колектив. А.С.Макаренко реалізував у своїй системі проекти за-втрашньої радості, середньої і дальньої перспективи.

Першим же практичним кроком на шляху побудови єдиного шкільного колективу має стати створення первинного колективу, адже безпосереднього переходу від цілого колективу до особистості немає, проте є тільки перехід через первинний колектив, соціально організований з педагогічною метою» [4, с. 85].

Під первинним колективом великий педагог і соціальний психолог розуміє «такий колектив, в якому окремі його члени опиняються у постійному діловому, дружньому, побутовому й ідеологічному об'єднанні». При цьому А.С.Макаренко йде нетрадиційним шляхом і розглядає як первинний колектив не клас або виробничу бригаду, для яких властивий або фактичний ухід від інтересів цілого шкільного колективу, або поглинання цих інтересів — через замикання дітей у зайвий дружності або родинності, а загін, в який входять учні різних класів й школяри — працівники різних виробничих бригад. Такий загін має різновікову характеристику і складається із самих старших, найдосвідченіших, розвинутіших і грамотніших школярів і самих маленьких комунарів, включаючи й середніх підлітків. Такий різновіковий первинний колектив, у складі 10–15 дітей, як свідчить досвід комуни, приносить найбільший виховний та життєвий ефект, адже, за наявності різнотипових захоплень, організувати його значно важче, він вимагає значно серйозніших вимог і знань. Такий первинний колектив А.С.Макаренко пропонував організовувати за принципом «хто з ким хоче», як найбільш природний, здоровий і вільний. Відмітимо тут, що за цим стоїть феномен дитячої дружби, який природно підсилює дію педагогічного впливу.

Отже, повторимо це, окреслені вище вимоги, правила і норми побудови колективу й утворюють «неписану конституцію», що визначає увесь уклад і перебіг життя у колонії та комуні.

На чолі зазначеного первинного колективу, загону, має стояти єдиначальник, одна особа, котра уповноважена цим колективом. «Тривалість діяльності такого колективу могла сягати 7–8 років при складі 10–15 чоловік, що змінювався не більше як на 25%. Спочатку в якості командира загону обиралася найсильніша особистість, здатна до командування. Пізніше командиром ставав черговий старший, що не відрізнявся від усякого іншого, здатного тримати загін у руках, керувати, наполягати, досягати поставленої мети. Кінець кінцем, впродовж 16 років роботи, А.С.Макаренко дійшов такого рівня «педагогічного щастя, що міг будь-якого комунара в будь-

якому колективі призначити старшим і міг бути впевненим, що він буде блискуче керувати...» [4, с. 92].

Головним органом самоврядування є **загальні збори членів усього колективу**, які збираються в період організації і проривів у роботі установи, але не рідше одного разу на тиждень, а в інші часи не рідше двох разів на місяць. Тобто загальні збори виступали засобом неперервної соціальної, демократичної роботи вихованців!

На початку півріччя загальні збори обирають такі органи самоврядування, як рада колективу (рада командирів), санкомісія, госпкомісія тощо. Особовий склад цих органів попередньо визначається навчально-виховною частиною і комсомольською організацією у вигляді списку кандидатів. З їх числа і обираються найбільш гідні лідери загонів, які входять у раду командирів.

Усі органи самоврядування цілого колективу працюють точно **за перспективним планом**, окрім центрального органу, ради колективу, котрий розв'язує безліч поточних справ, які не можна передбачити планом. Вирішальним для успішної діяльності усіх органів самоврядування є регулярність роботи, інакше вони втрачають власний авторитет. Тому для підвищення ролі і авторитету органів самоврядування необхідно дотримуватися ряду вимог [4, с. 93]:

а) адміністрація педагогічного закладу ні в якому разі не повинна підміняти органи колективного самоврядування, навіть якщо рішення шкільного керівництва здавалися б правильнішими і скорішими;

б) кожне прийняте органами колективного самоврядування рішення має бути обов'язково виконане без відстрочки і зволікання;

в) якщо адміністрація вважає за неможливе виконати помилкове рішення того чи іншого органу самоврядування, то вона мусить не просто відмінити рішення, а порадитись із загальними зборами колективу;

г) основним методом роботи адміністрації має бути вплив, що базується на авторитеті в самих органах самоврядування, інакше педагог не придатний до роботи в навчальному закладі;

д) робота вихованців в органах самоврядування не повинна віднімати в них багато часу, перетворювати їх на «чиновників»;

е) органи самоврядування не треба завантажувати дрібними справами, котрі можуть бути розв'язані адміністративно в поточному порядку;

є) має бути налагоджений точний облік роботи всіх органів самоврядування, всі рішення мають бути записані секретарем

ради колективу. Функція перевірки, контролю виконання рішень органів самоврядування може бути довірена всім первинним колективам почергово і тривати протягом одного місяця.

Отже, центральним органом учнівського самоврядування у соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка є **рада командирів**, яка проводить усю поточну роботу у навчальному закладі. Рада командирів складається різними способами — залежно від структури і специфіки закладу, відсутності або наявності виробництва, його специфіки, від активу і віку.

Збори ради командирів з обговорення поведінки колоніста. Картина з музею А.С.Макаренка в селі Ковалівка під Полтавою, де у 20-роках минулого століття діяла колонія імені М.Горького

Рада командирів складається переважно із комсомольців, її рішення узгоджуються з бюро комсомольської організації і за її наявності включає в себе всіх командирів загонів, голів усіх комісій, керівника навчального закладу, помічників з навчально-виховної роботи, лікаря, секретарів комсомольського бюро і вожатого піонерської організації. Працездатність ради підвищується, якщо до її

складу входять уповноважені первинних колективів, класів і виробничо-побутових загонів. **Вибори членів ради** відбуваються на загальних зборах шляхом **голосування** персонально по кожному кандидату.

Рада командирів бере на себе функцію **органу уповноважених усього колективу**, є провідником усіх прийнятих нею рішень у колектив, ефективність чого забезпечується наступними умовами [4, с. 96–97]:

а) рада командирів дійсно є представником інтересів усього колективу в цілому та усіх його первинних загонів, що наближує її до вихованців і характеризує її як демократичне (!) утворення;

б) у раді дуже легко і швидко **розв'язуються усі питання**, що стосуються як окремих первинних колективів, так і окремих осіб, оскільки в ній завжди є можливість отримати необхідну інформацію і сформувати відзив у вигляді **оперативного прийняття рішень** відповідальними особами колективу — командирами;

в) рішення ради негайно стають відомими в усіх загонах безпосередньо від їх командирів, які за необхідності пояснюють ці рішення членам своїх загонів;

г) кожний командир відчуває себе уповноваженим загону, оскільки мусить негайно інформувати свій загін про прийняті радою рішення, за виконання яких він відповідає перед радою командирів;

д) сформована таким чином рада стає гнучким органом, здатним до швидкого маневрування цілого колективу, до швидкого виконання абияких рішень у найкоротший строк;

е) цьому сприяє та обставина, що самі члени ради, командири, є учасниками виробництва, побутового господарства, ділового життя загону й усього закладу;

є) оскільки командири презентують виробництво по усім його наявним видам, цехам і відділам, то на раді можна ставити і вирішувати усі питання виробничої і господарчої діяльності навчального закладу.

Засідання ради відбуваються, як вже вказувалося, не рідше одного разу на тиждень, але можуть скликатись і в екстреному порядку, якщо в цьому виникає потреба. Фактично рада може скликатися кожної хвилини — для цього розроблені конкретні форми оповіщення та спеціальні сигнали.

Цікавим є перелік питань, що входили до компетентності ради командирів колонії і комуни й обговорювалися на засіданнях ради командирів — мова фактично йде про різноманітні **поточні і перспективні плани і проекти**, про які в той час писав як про метод

навчання земляк А.С.Макаренка по Полтаві Г.І.Вашенко, професор Полтавського інституту народної освіти [4, с. 97–98]:

1. Керівництво роботою усіх інших органів самоврядування і постійне спостереження за їх діяльністю.

2. Підготовка всіх питань до загальних зборів.

3. Вирішення усіх поточних справ основного виробництва, побутової, клубної роботи, спортивної роботи, постачання, матеріального забезпечення вихованців, дисципліни.

4. Питання розподілу справ із прибирання приміщень і території, додаткових робіт, організації суботників тощо.

5. Усі поточні розпорядження по колективу залежно від обставин.

6. Виконання усіх постанов загальних зборів.

7. Проведення усіх кампаній і заходів у закладі.

8. Організація культпоходів, свят, екскурсій і літньої відпустки вихованців.

9. Розподіл і перерозподіл приміщень установи.

10. Переміщення вихованців з одного загону до іншого.

11. Спостереження за бюджетом вихованців і регулювання витрат ними власних грошей.

12. Керівництво змаганням між загонами вихованців і регулярне преміювання найкращих загонів.

13. Керівництво веденням робочого дня в установі через свого уповноваженого — чергового командира закладу.

14. Загальне спостереження за виконанням кошторису витрат колективу і прийняття заходів з економії і скорочення зайвих витрат.

15. Забезпечення допомоги випускникам закладу і керівництво фондом ради для допомоги колишнім вихованцям.

16. Прийняття рішучих заходів з ліквідації окремих негативних угруповань, тенденцій і явищ у колективі.

17. Попередня проробка пропозицій з питань звільнення і випуску вихованців навчального закладу тощо.

Головою — секретарем ради командирів на загальних зборах обирається окрема особа, вихованець, на термін не менше півріччя (може і на декілька місяців). Він звільняється від інших обов'язків і навіть від виробничої роботи, але за наявності нормальних показників успішності навчання.

Повноваження ради командирів з ділових міркувань і при позитивній роботі можуть бути продовжені на наступний повний або неповний термін. І навпаки, якщо рада не виявляє успішної активності і не відповідає новим завданням колективу, то вона може бути

переобрана достроково або у повному складі, або частково. При цьому функції **контролю і відповідальності** органічно вплетені у діяльність колективу, в якому успіх або невдача відбувається на очах комунарів. Відповідно до цього, керівництво закладу у випадках незадовільної роботи ставить питання про **переобрання через голосування** ради. За відсутності міцної суспільної думки у колективі, склад ради командирів може призначатися керівництвом закладу і поступово доповнюватися новими членами шляхом кооптації. Але усяке рішення щодо змін у складі ради командирів має бути обов'язково доведене до відома загальних зборів. Особливий склад ради командирів після обрання оголошується наказом керівника установи. Рада командирів звітується за свою діяльність перед загальними зборами колективу [4, с. 98–99].

В додаток до ради командирів, в колонії і комуні у кожний момент життя існував так званий **шкільний центр** — звичайно, у кабінеті завідувача, який ніколи не залишався без відповідальної особи. Як зазначає А.С.Макаренко, кожний комунар знав, «що у мою відсутність на моєму місці сидить особа, яка відповідає за установу, усі мої комунари знали, що є центр, який не зупиняє роботу, і що завжди є кого покликати, до кого звернутись. А від цього центра йдуть уповноважені особи. Як такою уповноваженою особою в мене у комуні був черговий командир. Це хлопчик, самий звичайний, який чергує два рази в місяць. Взагалі він не має ніяких прав, але коли він одягає пов'язку, він отримує дуже великі права, ... тоді ваш черговий командир робить велику справу. Це особа, що відповідає за робочий день, за кожний випадок впродовж робочого дня... Серед вихованців або школярів цей хлопчина уміє провести власну владу як владу колективу, не поступившись цією владою, не образивши її, не дозволивши її нікому зневажати... Такий хлопчик у комуні мав право наказу, і наказу безапеляційного... Повноваження цього хлопчика були настільки почесними, що загальні збори ухвалили: рапорт чергового командира перевіряти не можна, повна довіра його рапорту» [4, с. 99–100].

Поряд зі структурою, колектив характеризується також **системою взаємодій та взаємозалежностей**. Особистість вихованця має узгоджувати свої особисті прагнення з прагненнями інших. Це стоїть їй досить складних взаємозалежностей як у великому цілому колективі, так і у своєму первинному колективі, найближчій групі. Це узгодження має виключати антагонізм між особистими і загальними колективними цілями, навпаки — загальні цілі мають визначати й особисті цілі.

Однак на практиці на кожному кроці виникає протиставлення особистих і колективних цілей та їх узгодження, гармонізація з-поміж собою. Пов'язані з цим численні питання можуть бути розв'язані лише буденною практикою суспільного життя кожного окремого комунара і кожного окремого колективу. А.С.Макаренко називає цю практику стилем роботи. «В нашій педагогіці можна говорити про виховання товариша, про відношення членів одного колективу до членів іншого колективу, котрі не вільні, котрі не обертаються у пустому просторі, але котрі пов'язані своїми обов'язками чи відношеннями з колективом, своїм обов'язком щодо колективу, своєю честю щодо колективу, своїми рухами щодо колективу. Це організоване відношення членів одного колективу до членів іншого колективу має бути вирішальним у постановці виховання... Особливо цікавим є відношення... тих товаришів, де залежність не однакова, де один товариш підпорядкований іншому товаришу. В цьому... найбільша трудність — створити відношення підпорядкування, а не рівностояння... Товариш повинен уміти підпорядковуватися товаришу, не просто підпорядковуватись, а уміти підпорядковуватись... І товариш має вміти наказувати товаришу, тобто доручати йому і вимагати від нього певних функцій і обов'язків» [4, с. 103–104].

На думку А.С.Макаренка, таке уміння підпорядковуватись і наказувати товаришу як рівноправному члену колектива — надзвичайно важке завдання як для дитячого, так і для дорослого суспільства. Адже це той вид взаємозалежності, що базується не на підпорядкуванні багатству або силі, а на стосунках колективної доцільності. Дитина лише тоді може наказати товаришу або підпорядкуватися йому, спонукати його до дії і відповідальності за її наслідки, коли сама може відчувати відповідальність перед колективом за виконання волі колективу у власній підпорядкованій їй дії.

А.С.Макаренко йшов далі в цьому плані і намагався якомога більше переплести взаємозалежності, взаємодії членів колективу. Він будував систему первинних колективів, причому на правах єдиноначальства, котрі надавав їх командирам. Він намагався подрібнювати колектив на загони по 10 чоловік, щоб число уповноважених було якомога більше, створювати якомога більше різних комісій, а в останній час роботи в комуні дійшов до форми доручення окремій особистості. І діти йшли назустріч своєму вихователю, отримуючи від цього задоволення, вбачаючи, що в комуні є центр, який керує ними, організовує і відповідає за них. Як це було не важко, не запізно в часі, він ніколи не втрачав нагоди вислухати звіти уповноважених і командирів, ви-

знати роботу задовільною, доброю або незадовільною, підтримуючи, підсилюючи таким чином додатково систему точності, дисциплінованості, відповідальності, по-справжньому організованої та ефективної **демократичної роботи**, з чого власне і складався **демократичний стиль** діяльності колективу [4, с. 105–106].

Підсумовуючи, слід підкреслити основне положення соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка про те, що «правильне ... виховання має бути організоване шляхом створення єдиних, сильних, впливових колективів. Школа повинна бути єдиним колективом, в якому організовані усі виховні процеси, і окремий член цього колективу має відчувати свою залежність від нього — від колективу, має бути відданий інтересам колективу, відстоювати ці інтереси і в першу чергу дорожити цими інтересами. Такий же стан, коли кожному окремому члену надається вибір шукати собі більш зручних і більш корисних людей, не користуючись для цього силами і засобами свого колективу, — такий стан я вважаю неправильним... Я є прибічник такого колективу, в якому весь виховний процес повинен організовуватися... Це все стосується самої сітки колективу. Я... схильний наполягати, що єдиним дитячим колективом, що керує вихованням дітей, повинна стати школа. Й усі інші заклади мають бути підпорядковані школі» [4, с. 107–108].

Таким чином, педагогічна робота у шкільному колективі є не просто виховною, навчальною, а організаційною, управлінською, екзистенційною, демократичною — вона за своєю суттю постає своєрідним життєстворюючим демократичним педагогічним менеджментом. На жаль, сучасні розробки проблеми менеджменту у системі освіти значною мірою обминають цей важливий аспект виховного процесу, зміщуючи акцент на інші сторони функціонування школи. А через це втрачається ефективність суспільного навчально-виховного процесу як чинника розвитку особистості учня. Школа перестає бути демократичним організатором життєдіяльності, життєтворчості дітей. На відміну від цього, А.С.Макаренко показав, що особливий демократичний тип організації шкільного дитячого колективу може виступати ефективним механізмом, певною суспільною, демократичною за своєю суттю, матрицею, чинником розвитку сутнісних людських якостей, соціальним геномом, організмом, завдяки чому репродукуються, створюються особистості із суто людськими характеристиками, що випускаються у доросле суспільство як повноцінні громадяни.

Отже, у соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка передбачені і діють конкретні психолого-педагогічні принципи, методи

і технології, демократичні за своєю суттю ефективні процедури розвитку особистості від рівня неповнолітнього правопорушника до статусу комунара, громадянина, трудівника як суб'єкта громадянського суспільства і культурного працівника. Згадаємо лише методи мотиваційно-сміслового перетворення юної особистості (виховний «вибух»), техніку цілепокладання через формування перспектив (завтрашньої радості, середньої і дальньої) життя особистості у колективі та суспільстві, інформаційно-пізнавальні методи систематичного вивчення особистості вихованця у колективі, конституційно-організаційні методи паралельної дії та психолого-педагогічного впливу на розвиток особистості у колективі, естетично-стверджуючі методи створення позитивного емоційного тону (мажору), краси колективної дії, громадянської поведінки та трудової діяльності особистості, методи організації системи колективних, суспільних діяльностей дітей та юнацтва на засадах громадсько-господарського самоврядування як засобу становлення і самовиявлення здорової, щасливої особистості

Як наслідок відданості учительського таланту А.С.Макаренка національним і загальнолюдським, демократичним цінностям, самовіддана творча праця народного Педагога стала чинником його перемоги над авторитарною посередністю чиновників. По відношенню до останньої вона виступала як **суто демократична система**. Оцінюючи в даному контексті цю систему А.С.Макаренка з позицій початку ХХІ століття, треба переглянути деякі стереотипи, що вже встигли скластися як у її прибічників, так і у критиків, особливо тих, хто оцінював її здебільшого формально.

У зв'язку з цим, слід одразу ж зазначити, що неупереджений аналіз засвідчує, що розроблена і блискуче втілена великим педагогом у життя система менш за все за своєю сутністю відповідає ... авторитарним канонам комуністичного виховання, яке панувало у Радянському Союзі, до якого її штучно прив'язували його апологети у 50–80-ті роки минулого століття і за що її зараз піддають критиці з позицій сучасної демократії. Зазначимо той відомий факт, що система великого педагога у моменти свого найвищого розвитку неодноразово відкидалася, піддавалася репресіям з боку ортодоксальної більшовицької освіти («наркомпросу»). Як інакше можна оцінювати факт зняття А.С.Макаренка з посади завідувача колонії імені О.М.Горького у 1928 році. До речі, це відбулося на наступний день після від'їзду російського письменника з колонії, де він перебував у гостях три дні влітку. Про це засвідчує також усунення

А.С.Макаренка з посади завідувача комуни ім. Ф.Е.Дзержинського у 1935 році. Про це свідчить також передчасна смерть педагога у 1939 році і ліквідація комуни в той же час.

Цілком очевидно, що суть створеної великим педагогом гуманістичної, демократичної системи виховання і життя молоді різко суперечила реальному стану справ в авторитарній країні. За ступенем вірності національним, загальнолюдським ідеалам, ідеям народної демократії А.С.Макаренко був набагато вище офіційних носіїв комуністичної ідеології, які популістськи використовували принципи «демократичного централізму» для обману народу, а насправді зверталися до варварських, людиноненавистницьких дій. Це і є справжньою причиною зміни відношення влади до педагога, що кінець кінцем стало причиною його смерті і припинення педагогічного експерименту. Власне, фактичний бік стислого у часі існування і ліквідації соціально-педагогічної системи та її творця повною мірою відповідає трагічній долі мільйонів чесних, порядних, відданих ідеалам гуманізму людей, що були репресовані в ті лиховісні часи.

Сам педагог і мислитель щиро вірив у силу здорового суспільства, колективу, дієву силу ідей гуманізму, демократії, коли стверджував: «...Ідея солідарності захоплює усі сфери життя: життя є боротьба за кожний завтрашній день, боротьба з природою, з темрявою, невіглаством, із зоологічним атавізмом, з пережитком варварства; життя — це боротьба за освоєння невичерпних сил землі і неба» [4]. Ця віра і відданість ідеям гуманізму робить А.С.Макаренка апологетом аж ніяк не вождів «реального комунізму», а скоріше — відомого автора утопічного комунізму, англійського мислителя Томаса Мора, французьких комунарів та зарубіжних і вітчизняних демократів, до числа яких відносилися Т.Г.Шевченко, М.П.Драгоманов, І.Я.Франко, Дж.Д'юї, В.І.Вернадський та ін.

Проте, може бути висунуте ще одне припущення, за яким народний Вчитель зреалізував у своїй педагогічній системі ідеї волі, солідарності, злагоди, взаємодопомоги, організованості, народної демократії, що були властиві українському народу — особливо у буремні, надзвичайно важкі часи його існування. Саме в такий «революційний» час довелося жити і працювати А.С.Макаренку і, головне, піднятися над його жорстокістю і трагізмом — завдяки надзвичайному гуманістичному, демократичному, раціональному потенціалу його соціально-педагогічної системи. Врешті-решт це і призвело до перемоги над авторитарною посередністю тогочасного режиму, до зайняття гідного місця у культурному просторі і часі людства.

А.С.Макаренко не міг будувати свою систему, обминаючи народну мудрість, здоровий глузд життя свого етносу, найефективніші форми народної організації освіти, що виконувалися століттями і тисячоліттями боротьби за існування — звичайно оновлюючи їх відповідно до вимог сучасної освіти, критеріїв власного педагогічного досвіду, таланту і майстерності. Тому доцільно шукати витоки його педагогічної системи і у таких історичних формах народного життя, як старослов'янське віче, козацька рада Запорізької Січі, сільська громада, толстовська комуна, навіть... народна армія Н.І.Махна. При цьому нам слід сміливо відмовитися від сформованих потужним ідеологічним пресом царської Росії та більшовицького режиму стереотипів, від створюваних впродовж десятиліть фальсифікованих образів народного життя — іноді відверто ворожих, іноді карикатурних, і завжди — штучно викривлених у народній свідомості і пам'яті. Рішуча відмова від них дозволить відшукати справжні народні витоки демократичної виховної системи українського педагогічного генія.

Так, читаючи твори А.С.Макаренка, не можна аж ніяк позбутися думки, що колонія і комуна значною мірою повторювали у своїх рисах «права вольності» та організацію Запорізької Січі, особливо у таких аспектах її життя, як виборність козацької старшини, кошових і курінних отаманів, суддів, писарів, осавулів, діяльність військових, курінних і паланочних козацьких рад, організація військової, освітньої і господарчої тощо справи, сам демократичний устрій Запорізької держави на території середнього і нижнього Подніпров'я, де власне і розташовувалися колонія і комуна [4].

Парадоксальність, навіть фантастичність такого припущення значною мірою зменшуються, якщо згадати, що при формуванні устрою колонії вихованці пропонували замість терміну «командир» використовувати слово «отаман», а самого А.С.Макаренка діячі наркомпросу відверто й іронічно називали «отаманом ватаги безпритульних». Запорізький дух де не де, тією чи тією мірою, проривається, відтворюється у думках і мріях вихованців, у самому громадсько-господарчому житті колоністів і комунарів. Так, плани щодо переїзду з-під Полтави з метою подальшого розвитку, оновлення свого життя, колоністи певний час пов'язували із переміщенням саме на... Запоріжжя, а один з варіантів розташування там «юних запорожців» прямо асоціювався з островом Хортицею на Дніпрі. Від Запоріжжя колоністи відмовилися з величезним жалем. Тодішня республіканська і міська влада злякалася перспективи від-

критого відродження народних і козацьких традицій «ватагою безпритульних злодіїв» на чолі з «Дон Кіхотом Запорізьким».

Можна припустити також, що свідомі чи несвідомі спроби педагогічного втілення запорозьких традицій А.С.Макаренком і колоністами спиралися на успадковані і стимульовані революцією гасла про волю, мир, труд, щастя, на суспільні, етнічні архетипи. Цьому ж безумовно сприяли ще свіжі враження і спогади про громадянську війну і повстання селянських мас проти більшовицького свавілля, які пізніше були представлені ідеологією у вигляді жорстоких «банд», «батьків», «отаманш Марусь» тощо. Втім, народний визвольний рух у сприйнятті українського населення мав привабливий вигляд, отримував симпатію і підтримку, одним із проявів чого стало прийняття ставлення до народної армії Нестора Івановича Махна, до речі — теж вчителя, як і А.С.Макаренко.

Відмітаючи усі брехливі ідеологічні нашарування, що дуже легко зробити спотвореній громадській думці, згадаймо, як підсумував у липні 1921 року перед бійцями Револуційної Повстанської Армії наслідки свого діалогу з лідером більшовиків В.І.Ленінін останній отаман неозапорізького українського козацького війська Н.І.Махно: «Комунізм, до якого ми прагнули, передбачає: свободу особистості, рівність, самоуправління, ініціативу, творчість, достаток... Ми мали можливість і спробували будувати суспільство на ненасильницьких анархічних принципах, але більшовики не дали нам цього зробити. Вони боротьбу ідей перетворили на боротьбу людей. Ненависний народу державний апарат з його представниками, в'язницями тощо не ліквідований, а лише реорганізований. Більшовики проголосили насильство своїм правом...» [4]. Як свідчать історики, над цими словами в кінці своїх днів серйозно задумувався і сам В.І.Ульянов [там само]. І чи не збігаються ці слова народного ватажка з деякими положеннями системи А.С.Макаренка, з основними ідеями побудови громадянського суспільства?

Відмітимо, що на час проголошення Н.І.Махном цієї заяви, колонія проіснувала вже цілий рік... А якщо уявити, що вона розташовувалася під Полтавою, в самому осередку вільного народного життя і поповнювалася фактично сиротами чи дітьми батьків, серед яких були і нащадки запорозького духу, і учасники народних повстань, то висловлене вище припущення втрачає свою неправдоподібність. В цей час в Україні з'явилися також так звані толстовські трудові комуні, артілі, кооперативи, громади, які були засновані на засадах добровільної праці, рівноправ'я, самоврядування, справедливості,

правди тощо. Ця обставина теж сприяла розробці А.С.Макаренком виховної системи на засадах «здорового глузду» і новаторської демократичної педагогічної думки. І чи не була протиставлена громадянській війні в Україні педагогічна модель мирного громадянського суспільства у закладах видатного гуманіста?!

Отже, ми бачимо у геніальній, добре адаптованій до драматичної реальності і значною мірою інтелектуально, мудро захищеній А.С.Макаренком від цієї реальності, системі спробу побудови талановитим педагогом на новому витку розвитку освіти, універсальної демократичної теорії і практики відтворення людяності — від рівня людського «дна» до статусу особистості громадянина, культурного робітника, майстра. Ця теорія блискучо підтверджена практикою, є перспективною для людства, яке знову і знову стикається з проблемами дегуманізації і регуманізації молоді — у широкому діапазоні співвідношення між Злом і Добром. Запропонована і перевірена геніальним педагогом система демократичної організації колективу як суспільного вихователя особистості виступає як певна соціально-генетична матриця, соціальний геном, що здатний відтворювати людяність у повному значенні цього терміну, піднімати особистість громадянина і кваліфікованого трудівника до рівня творця людських цінностей у найкризисніших умовах життя. Можна стверджувати, що в соціально-педагогічній системі А.С.Макаренка втілено освітянську модель громадянського суспільства, демократичну парадигму розвитку освіти, що базується на реалізації певним чином засад, цінностей, функцій, процедур роботи такого типу суспільства. Здійснене ним дивним чином перегукується із сучасними даними про особистість громадянина і громадянське суспільство, про їх характеристику в таких успішних країнах, як Швейцарія, Німеччина та ін.

Цю думку тільки підсилює та обставина, що дана система виникла і показала свою ефективність в жахливих умовах відбудови Росії та СРСР, що найбільше постраждали від першої світової і громадянської війни, від революційних експериментів, де проходили найстрашніші битви і відбувалися найжахливіші масові людські трагедії. Не дивно, що соціально-педагогічна система А.С.Макаренка була створена саме в Україні, яка опинилася в цей час у самому пеклі соціальних, політичних, військових катастроф. Тільки така демократична освітянська система могла протистояти їх драматичним наслідкам і врятувати молодь.

Зрозуміло і те, чому після другої світової війни ця система була затребувана у Німеччині та Японії — в тих країнах, які розпочали

цю війну, зазнали в ній нищівної поразки і в яких найбільш гостро постала проблема ефективного відтворення економіки, добробуту народу, культури, демократії, що врешті-решт і було зроблено.

Логічно стверджувати, що соціально-педагогічна система А.С.Макаренка виступає у контексті трагічного ХХ століття як своєрідний гуманістичний, демократичний, освітянський «вибух», котрий дає змогу швидко й інтенсивно долати прірву між варварством і людяністю, між Злом і Добром, утверджувати цінність творчої, духовно розвинутої особистості громадянина і працівника. Не визиває сумніву, що і у наш час, коли проблеми занепаду і відродження культури неперервно виникають у житті як окремих країн, так і усього світу, глобальне гуманістичне значення теорії і практики А.С.Макаренка щодо розвитку особистості у колективі як складової суспільства буде неодмінно зростати. Більш того — система великого педагога має розглядатися у сучасних умовах дійсно як освітянська модель громадянського суспільства, як прояв демократичної парадигми розвитку освіти, що має величезне значення для соціального, економічного, духовного прогресу кожного народу і всього людства. Тому необхідно здійснювати практичні інноваційні кроки щодо реалізації величезного творчого потенціалу соціально-педагогічної системи А.С.Макаренка як освітянської моделі розвитку громадянського суспільства, як зразка успішного втілення демократичної парадигми у вітчизняній системі освіти. При цьому сучасні педагоги і психологи мають реалізувати «Стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», затверджену відповідним Указом Президента України від 26 лютого 2016 року [6].

До речі, про перспективність такої роботи свідчать також праці інших видатних педагогів і психологів — В.О.Сухомлинського, А.В.Петровського, І.П.Іванова, І.А.Зязюна, І.Д.Беха, О.А.Захаренка, М.П.Щетиніна та багатьох інших науковців і практиків, ідеї яких можуть бути корисними для побудови не тільки освітянської моделі, але і дієвого всезагального громадянського суспільства в Україні. Зазначені дані слід використовувати при створенні інноваційних форм їх втілення, зокрема у вигляді освітянських проєктів побудови шкіл нового демократичного типу, у розробці спеціальних тренінгів розвитку освітянського осередку громадянського суспільства тощо [2; 3; 5].

Педагогіка дискусійних зборів У.Глассера

Соціально-педагогічну систему А.С.Макаренка у головних її рисах нагадує педагогіка зборів американського педагога, професора Уільяма Глассера, лейтмотивом якої є розвиток демократичної «школи творчості», що призначена формувати в юній особистості якості суб'єкта громадянського суспільства [1, с. 7]. Вона передбачає долаання філософії відчуженості, відірваності від життя та обмеженості мислення, здійснення педагогічної терапії учнів реальністю, позбавлення школи від невдач і навчання дітей відповідальності, успіху, розвитку в них потреби у любові, самоповаги, почуття власної гідності та, в цілому, повноцінної особистості.

У.Глассер виходить з положення, що «Починаючи з дитячого садочку або з підготовчого класу, дітям формально навіюють переваги демократичного способу життя, проте основна риса демократії полягає в тому, що люди, які беруть участь у загальному починанні суспільства, спільно розробляють його закони. Ми дивуємося тому, що багато членів суспільства мають доволі смутні уявлення про демократію. А, може бути, що коріння такого нерозуміння треба шукати у школі, в недостатності демократичного досвіду саме там? Дітям має надаватися право голосу у визначенні як програми, так і статусу школи. Навчитися демократії можна тільки на практиці! В тих школах, де відповідальність за складення навчальної програми і правил поведінки лежить не тільки на вчителях, але і на дітях, молодь насправді вчиться демократії. Вони приходять до розуміння того, що у демократичній школі, як і у демократичній країні, багато проблем не мають однозначних рішень, що і на них лежить відповідальність за оптимальні альтернативні рішення важких проблем, що вони самі допомагають формулювати... Система освіти ... призначена служити одним із основних демократичних інститутів суспільства, від якого залежить його подальша доля» [1, с. 48–49, 54]. Отже, школа, за переконанням американського педагога, має стати «форумом для серйозних дискусій», щоб допомогти учням знаходити відповіді на різноманітні соціальні питання, які у майбутньому вимагатимуть від них ефективних рішень [1, с. 83–84].

Основою його «школи без невдач» постає систематичне, щоденне (щотижневе) проведення зборів учнів у гомогенних (неоднорідних) класах, починаючи вже з початкової школи, й обговорення ними актуальних питань, проблем, ситуацій життя. При цьому питання можуть задаватися педагогом і самими учнями, а їх обговорення дітьми здійснюватися спонтанно чи розумно спрямовуватися

дорослим. А.Глассер виділяє три типи дискусійних зборів: збори із соціальною проблематикою, збори без підведення підсумків та освітньо-діагностичні збори.

Так, збори із соціальною спрямованістю проводяться відповідно до наступних принципів: «усі проблеми, як індивідуальні, так і групові, можуть виноситися на обговорення: будь-який учень може розповісти про свою або чинюся проблему, але проблему може висувати і вчитель; поряд із шкільними, на обговорення можуть висуватися домашні проблеми дитини за бажанням його самого чи його батьків» [1, с. 114]. При цьому «дуже важливо, щоб учитель не нав'язував свою думку дітям. Учні висловлюють свої міркування, котрі підводять їх до позитивних рішень. Вчитель може проаналізувати позицію класу, але дуже обережно, намагаючись обминути авторитарність... Зборами завжди має керувати вчитель, а всі учні повинні сидіти тісним колом — це має принципове значення. Класні збори мають бути короткими (від 10 до 30 хвилин) у молодших класах і збільшуватися у часі (від 30 до 45 хвилин) у міру того, як діти дорослішають. Тривалість зборів не так важлива, як їх регулярність та значущість проблем, що розглядаються» [1, с. 115–116].

Ефект таких дискусійних зборів учнів виявився настільки вражаючим, що Глассер створив спеціальну педагогічну теорію і виклав її у книзі під знаковою назвою «Школи без невдач». Він закінчує її такими словами: «Я зробив ряд пропозицій, що, як я сподіваюся, допоможуть повернути освіту до визначальної мети: виховувати мислячу, творчу, емоційну, сміливу людину, котра не боїться проблем, які ставить перед нею життя. І хай не можна вирішити їх усі, можна вирішити частину. Впевнена в успіху людина подолає невдачі, а якщо успіх досягається важко, то це її не злякає. Якщо вона здатна мислити, лагодити з іншими людьми, цінувати красу, вона може відчувати себе щасливою і корисною для суспільства. Більшого освіта не може дати людині. Інше залежить від неї самої» [1, с. 174–175].

Демократизація системи освіти в Європі на прикладі Швеції

Те, що демократичний розвиток учнівської молоді має бути поставлений на планову основу, зрозуміли керівники освіти європейських країн. Тому в Європі накопичений цікавий досвід втілення демократичних цінностей безпосередньо у навчальні плани навчання і виховання учнівської молоді. Так, у Міністерстві освіти Швеції розроблені типові навчальні плани, так звані курикулуми, не тільки для учнівської молоді, але і для дорослих, що свідчать про

значний рівень демократизації освіти цієї скандинавської країни. Наведемо лише деякі демократичні положення з цих планів.

Розглянемо, для прикладу, типовий навчальний план (**curriculum**) для дошкільних закладів Швеції, який вивішений у кожному дитячому садочку цієї країни. Так, в цьому плані стверджується, зокрема такі положення (виділимо з тексту плану лише ті з них, в яких зустрічається поняття **демократія**) [7]:

«**Демократія** формує фундамент дошкільної освіти...

Найважливіше завдання дошкільної освіти є передати і сформувати повагу дошкільнят до прав людини і основних **демократичних цінностей**, на яких базується шведське суспільство...

Позиція дорослих впливає на розуміння та повагу дітей до прав і обов'язків, що діють у **демократичному суспільстві**...

Дії працівників дошкільних закладів мають здійснюватися **демократично**...

Дошкільне виховання має активно і свідомо впливати й стимулювати дітей до розвитку їх розуміння та прийняття ними **демократичних цінностей**, що поширені в нашому суспільстві...

Дошкільна освіта використовує **демократично діючі методи**, у застосуванні яких діти беруть активну участь...

Дошкільна освіта забезпечує розуміння дітьми того, чим є **демократія**...

Дошкільна освіта розвиває здатність дітей розуміти суспільну ситуацію і діяти відповідно до **демократичних принципів**...

Педагогічні колективи дошкільних навчальних закладів повинні готувати дітей до участі у прийнятті відповідальності, прав і обов'язків, що притаманні **демократичному суспільству**» ([7] див. на сайті Міністерства освіти Швеції, в перекладі з англ. автора статті).

Відмітимо, що мова йде про дошкільну освіту як базову для загальної, вищої та освіти дорослих...

У типовому навчальному плані, рекомендованому Міністерством освіти Швеції для загальноосвітньої школи, демократичні принципи навчання і виховання шведських школярів зосереджені у 10 його пунктах, що визначають демократичний дух цієї ланки освіти. Мова йде про такі принципові положення, як [8]:

— національна шкільна система базується на **демократичних принципах**;

— шкільна освіта має передавати і формувати у школярів поважне ставлення до прав людини і основних **демократичних цінностей**, на яких базується шведське суспільство;

— само по собі недостатньо, щоб освіта формувала лише знання про фундаментальні цінності, вона повинна забезпечувати досконале використання **демократично діючих методів** і розвивати у школярів здатність й готовність приймати на себе особисту відповідальність й брати активну участь у громадській суспільній діяльності;

— школа має формувати в учнів стійкі форми знань, що конституціюють структуру громадянських стосунків у суспільстві, котрі базуються на фундаментальних **демократичних цінностях** і правах людини, які ми всі розділяємо;

— школа відповідає за те, щоб у всіх учнів формувалися передумови для задовільної участі у **демократичному прийнятті рішень** у громадянському і трудовому житті;

— згідно з Актом освіти, остання повинна передавати школярам інформацію, відповідно до фундаментальних **демократичних цінностей** і прав людини, що захищають недоторканність, свободу і цілісність індивіда, рівноправ'я всіх людей, гендерну рівність і солідарність між людьми;

— метою школи є те, щоб всі учні могли свідомо визначати свої погляди, спираючись на знання своїх людських прав і фундаментальних **демократичних** цінностей настільки, наскільки особистість знає це на власному досвіді;

— всі, хто працює в школі, мусять прививати кожному учневі повагу й уміння застосовувати **демократичні підходи**;

— вчителі мають ясно використовувати фундаментальні **демократичні цінності** шведського суспільства й права людини і разом з учнями обговорювати конфлікти, що можуть виникнути між їх цінностями і правами та реальними подіями;

— мета школи полягає в тому, щоб кожний учень міг індивідуально, на основі знання **демократичних принципів**, розвивати далі свою здатність працювати **демократичним шляхом** [там же].

Показово те, що демократичні цінності становлять також основу курикулому для програм освіти дорослих, який розроблений Міністерством освіти Швеції 2012 року. Наведемо три принципові демократичні положення цієї програми [9]:

— освіта дорослих презентує такі знання, що визначають структуру громадських стосунків у суспільстві, більш того, ці знання базуються на системі цінностей, що включає як фундаментальні **демократичні цінності** і повагу до прав людини;

— освіта дорослих повинна передавати — і закріплювати серед них — повагу до прав людини та **базові демократичні цінності**, на

яких ґрунтується шведське суспільство;

— освіта дорослих відповідає за те, щоб кожний учень включався у процес навчання за своїм навчальним планом, маючи в якості передумови участь у прийнятті **демократичних рішень** у суспільстві та у трудовому житті.

Таким чином, демократичні цінності складають фундаментальну основу неперервної освіти в Швеції. Те ж саме можна сказати і про освіту інших європейських країн.

Отже для демократичного саморозвитку особистості читача необхідно врахувати викладені у даному розділі матеріали і побудувати власну індивідуалізовану демократичну самоосвітню, самонавчальну систему, що використовує існуючий вітчизняний та зарубіжний педагогічний досвід, зокрема демократичні засади педагогічних систем А.С.Макаренка і У.Глассера, а також — демократизовані навчальні плани освіти європейських країн, за якими учнівська молодь готується жити у демократичному суспільстві. Як свідчать наукові дані, демократизація життя особистості призводить до прогресу в її стосунках з іншими, в кар'єрі, у збереженні здоров'я тощо.

Література

1. Глассер Уильям. Школи без неудачников. Пер. с англ. / Общ. ред. и предисловие В.Я.Пилиповского. — М.: Прогресс, 1991. — 184 с.

2. Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл. / Н.Г.Джингардзе, М.А.Ожеван, А.В.Толстоухов та ін. — К.: Знання України, 2006. — 232 с.

3. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. — Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. — 575 с.

4. Рибалка В.В. Школа — духовний осередок розвитку особистості, місцевої громади та держави: посібник / Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф., Басанець О.М., Третьякова Т.М., Конюхова Н.М., Гривачевська А.А.; за наук. ред. Рибалки В.В. і Самодрин А.П. — К.: Талком, 2018. — 452 с.

5. <https://www.google.com.ua/search>(стаття Л.І.Грищенко «Педагогіка А.С.Макаренка: виховання, спрямоване у майбутнє»).

6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (Дьюи, Джон)

7. www.fritzes.se (Curriculum for Preschool Lpfo 98. Revised 2010)

8. www.fritzes.se (Curriculum for the upper secondary school)

9. www.fritzes.se (Curriculum for Adult Education Programmt 2012)

12. ЯК ПРАЦЮЄ АЛГОРИТМ РОБОТИ ПЕРВИННОГО ОСЕРЕДКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, ЩО ВКЛЮЧАЄ ПРАВОВУ ПІДГОТОВКУ ЙОГО ЧЛЕНІВ, ОБГОВОРЕННЯ НИМИ НАГАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ, ГОЛОСУВАННЯ ЩОДО ЇХ ПРІОРИТЕТНОСТІ, ВИСУВАННЯ ПРОПОЗИЦІЙ ТА ФОРМУВАННЯ ПРОЕКТІВ З ЇХ РОЗВ'ЯЗАННЯ, РЕФЕРЕНДУМ, ПЛАНИ РОЗРОБКИ ПРОЕКТІВ СУСПІЛЬСТВОМ І ДЕРЖАВНИМИ ІНСТИТУТАМИ?

Все зазначене вище щодо розвитку громадянського суспільства та особистості громадянина дає підстави для побудови освітянського осередку такого суспільства передусім у навчальних і науково-дослідних закладах системи освіти. Актуальність постановки такої проблеми визначається передусім важливістю підготовки учнівської молоді до виконання своїх громадянських обов'язків уже в освітянському осередку громадянського суспільства в умовах закладів освіти. Адже в них, наприклад, у загальноосвітніх навчальних закладах, працюють дорослі педагогічні працівники та навчаються учні старших класів віком від 16 років, тобто юні громадяни України, які вже живуть у певному громадянському осередку, серед громадян країни. До цього слід додати батьків учнів як громадян. А якщо говорити про вищі навчальні заклади, про студентство, яке завжди відрізнялося своєю соціальною активністю, то можна бути впевненими у доцільності розбудови саме освітянського осередку громадянського суспільства як важливої складової всеукраїнського громадянського суспільства. Слід також враховувати працівників науково-дослідних інститутів НАПН України та МОН України, котрі як громадяни України, як члени профспілок працівників освіти і науки теж мають право входити до складу всеукраїнського освітянського осередку громадянського суспільства.

Слід також враховувати ту обставину, що вже підготовлені підручники, посібники, словники, програми викладання у вищих навчальних закладах України дисципліни «Основи громадянського суспільства» тощо [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17]. Тобто є всі передумови для того, щоб почати будувати освітянські осередки громадянського суспільства в Україні. Такі осередки можуть стати справжньою школою громадянського виховання і життєдіяльності учнівської молоді вже у навчальних закладах і виступати, як

це довели своїм досвідом А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський, І.П.Іванов тощо, найдієвішим фактором їх громадянського особистісного становлення і природною умовою реалізації суспільних життєвих сил у найбільш відповідній для цього віковій ситуації самоактуалізації. Через ці та інші обставини громадянське суспільство начебто проситься у загальноосвітню, професійно-технічну та вищу школу і може бути сформоване там у вигляді його освітянських осередків.

Розглянемо стисло можливі етапи становлення, організації та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у навчальному закладі, приміром, у загальноосвітньому або вищому навчальному закладі — у вигляді орієнтовної поетапної програми, яка звичайно потребує подальшого уточнення в ході обговорення, кваліфікованої експертизи, апробації, зокрема у наукових, педагогічних, учнівських та батьківських громадах науково-дослідних і навчальних закладів. Ця програма включає, на думку автора, наступні етапи:

1. Збір членів громади, самоорганізація та правова підготовка громадянського суспільства.

2. Висування членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій, ресурсів щодо їх розв'язання та затвердження їх пріоритетності шляхом голосування.

3. Формування громадянським суспільством проектів вирішення пріоритетних проблем та їх прийняття референдумом як необхідних та обов'язкових для виконання.

4. Мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання прийнятих проектів, контроль та відповідальність виконавців.

5. Втілення результатів виконання проектів у життя, забезпечення досконалості, наступності та неперервності роботи громадянського суспільства.

Розглянемо більш докладно зазначені етапи роботи.

12.1. Збір членів громади, самоорганізація та правова підготовка громадянського суспільства

Це стартовий, підготовчий етап, на якому створюється ініціативна група з учнівської молоді, педагогів та батьків, що повинна пізніше стати основою координаційної ради осередку. На цьому етапі важливо усвідомити сенс, необхідність, мотивацію даної роботи, чому сприяють переживання нагальних проблем і розуміння потреби у подоланні кризових моментів життя громадян і країни,

необхідність подальшої демократизації суспільства і держави, підготовки молоді до виконання своїх громадянських і суспільних функцій з метою покращення їх власної долі. На цьому етапі ініціативна група має пройти первинну правову, організаційну та психологічну підготовку і самопідготовку, щоб юридично грамотно здійснювати свої наступні дії з побудови і функціонування осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

Мова йде передовсім про чітке знання відповідних статей Конституції України, існуючих законодавчих актів, зокрема Закону України «Про освіту», Закону України «Про громадські об'єднання», проекту Закону «Про громадянське суспільство в Україні», Указу Президента про затвердження Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні від 26 лютого 2016 року, Плану заходів Кабінету міністрів України з реалізації Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2019 і подальші роки, відповідних планів МОН України, вітчизняного і зарубіжного досвіду тощо. Здійснюється краще усвідомлення мети, завдань, порядку роботи громадянського суспільства, демократичних принципів і процедур його діяльності, необхідності прийняття Етичного кодексу його членів, комплектування з громади первісної структури громадянського суспільства. Визначення громадянського суспільства та демократичних засад його роботи здійснюється на прикладі роботи таких суспільств у Євросоюзі, США, Канаді, Австралії, Швейцарії, Німеччині.

На даному етапі важливим є прийняття ініціативною групою Етичного кодексу роботи членів громадянського суспільства, який має включати перелік базових моральних якостей особистості громадянина як основи громадянського суспільства (ГС) і влади держави. До них відносяться такі як: честь та гідність, патріотизм, відданість Батьківщині, духовність, демократизм, готовність членів ГС до партнерських стосунків із владою, наявність громадянської культури, моральність, чесність, плюралізм, толерантність, відповідальність, активність, творчість тощо.

Ініціативна група збирає громаду різними засобами. Це можуть бути чергові збори об'єднаної територіальної громади або загальні збори колективу закладу. Громада може збиратися в умовах навчального закладу за домовленістю з його дирекцією та керівництвом управління освіти і науки місцевої державної адміністрації, які мають цьому сприяти. Громада може збиратися також на заклик ініціативної групи для розв'язання нагальних проблем життя суспільства та держави і діяти на основі чинного законодавства.

Далі відбувається організація первинного осередку громадянського суспільства як позавладного і позаринкового громадського об'єднання громадян, активно і цілеспрямовано діючих на конституційних і демократичних засадах на благо народу і держави. Освітнянський осередок має бути ієрархічно побудований по «вертикалі» та «горизонталі» і взаємопов'язаний з центральним та територіальними осередками громадянського суспільства. Він повинен бути структурований за певними функціями спільноти громадян, наділений певними повноваженнями і мати визначений ступінь представництва (сім'я, жінки і чоловіки, групи за інтересами, гурти, учнівське та студентське товариство, гуртки, професійні союзи освітян і науковців, творчі спілки тощо). Метою осередку є виявлення нагальних потреб і проблем життя народу, обговорення і вирішення їх самостійно та у співпраці з представниками обраної народом державної влади, формування проектів покращення життя.

Здійснюється структурування присутніх на зібранні членів осередку на сфери, сектори і служби: на «народ» (ДЕМОС, якщо учасників багато), на сектори громадянського суспільства народу (в обох випадках — і при масовому варіанті з чисельністю спільноти 100–200 чоловік і більше, і при кількості 15–20 учасників). Формуються його служби (правова, соціологічна, економічна, педагогічна, психологічна, медична, творчо-інноваційна, волонтерська, міжнародна тощо), служба представників державної влади народу (законодавець, виконавець, суддя) та служба представників ЗМІ, що відповідальні за гласність і свободу слова. Намічаються заходи з легітимізації громадянського суспільства (на основі Закону України «Про громадські об'єднання»), складання договорів між членами громадянського суспільства і представниками державної влади.

Отже, ініціативна група, яка далі виконує функцію координаційної ради ГС навчального або науково-дослідного закладу освіти, встановлює і пропонує затвердити голосуванням структуру суспільних органів, намічає створення додаткових громад, спілок, гуртів та гуртків у навчальному закладі, складає список представників, лідерів цих утворень та розробляє план стартових громадських дій і графік їх виконання, визначає органи ГС з метою побудови розвитку та дієвого освітнього осередку ГС. Це такі органи, як його керівництво, що складається із ради координаторів, очолюваною головним координатором (назви попередні), що обирається не більше, ніж на рік, на ротаційній основі.

Правова служба займається оформленням договірних стосунків між ГС і владою та оточуючими громадами (тобто по «вертикалі» та «горизонталі») і здійснює далі юридичну експертизу й супровід наступних дій, зокрема процесу генерування громадянами суспільної думки і пропозицій ГС тощо. Соціологічна служба проводить вивчення громадянської думки членів освітянського осередку, допомагає їм у виявленні нагальних проблем життя країни і навчального закладу, налагоджує процес обговорення проблем і пропозицій з їх вирішення, тобто деліберацію.

До функцій правової та соціологічної служб і призначених ними волонтерів належить організація голосувань і референдуму, встановлення представництва ГС у стосунках з владою — з метою доведення до неї пропозицій і проектів та контролю за їх виконанням відповідальними посадовими особами, організації громадянського впливу на дії влади, її переконання у необхідності виконання громадянських вимог і пропозицій. Складається також служба з організації профільних волонтерських команд для виконання відповідних доручень і проектів ГС. Обов'язковою є служба громадських засобів масової інформації (представники від місцевої преси, радіо і ТБ, спеціалісти по створенню інформаційних сайтів у фейсбуці, блогів, функціонування електронної преси, інформаційної аналітики, що, за терміном академіка І.А.Зязюна, виконує інформологічну функцію тощо) і т.д. Особливо важливою є соціально-психологічна служба ГС, члени якої, соціальні педагоги і практичні психологи, працюють як на професійних, так і на добровільних, громадських, волонтерських засадах.

Відбуваються вибори на зборах лідерів освітянського осередку ГС (на основі обговорення їх особистісних суспільних досягнень, можливо через тестування їх інтересів, схильностей, рис характеру, комунікаційних, організаційних, інтелектуальних, творчих здібностей тощо). Уточнюються характер і рівень представництва членів освітнього осередку ГС, делегуються повноваження та функціональні обов'язки обраних лідерів. Встановлюються ієрархічні та координаційні зв'язки осередку ГС з його внутрішніми та зовнішніми структурами, тобто з власними секторами та оточуючими його суспільними утвореннями, тобто територіальними, профсоюзними, віковими, гендерними та іншими місцевими, регіональними асоціаціями громадян та центральною Координаційною радою ГС у Києві (у випадку її створення).

Особливого розгляду потребує характер представництва членів конкретного осередку, оскільки в ньому в умовах окремого навчального закладу міститься обмежена кількість громадян в масштабі усього

всеукраїнського учнівсько-викладацько-наукового освітнього корпусу. Теоретично, на рівні одного осередку може бути представлений, скажімо, за допомогою сучасних інформаційних технологій, взаємозв'язок з усіма освітянськими осередками української освіти і науки або навіть з усім народом. Але практично досягти цього технічно дуже складно, хоча і можливо. В цих умовах доцільно говорити про відносно ієрархізоване демократичне представництво, тобто про опосередковану його форму. Прямою формою демократії може стати добре організований всеукраїнський референдум освітянського загалу. Тому виникає питання про моделювання в одному осередку якомога більш широкого демократичного представництва, що може забезпечити добра підготовка і організація роботи членів ГС і його координаційної ради.

Теоретично можна представити різні, все зростаючі рівні опосередкованого демократичного представництва, які реалізується однією особою, власне особистістю одного громадянина як члена освітянського осередку. До цього треба прагнути, формуючи ідеальну правову культуру громадянина. Автор, спираючись на наявний досвід, впевнений, що рівень громадянської компетентності кожного члена освітянського осередку громадянського суспільства може зростати у міру залучення до діяльності такого суспільства.

Отже, на цьому етапі здійснюється неперервне правове, соціально-психологічне, громадянське навчання, самопідготовка активу і всіх членів ГС, за вказаними раніше та додатковими правовими документами, зокрема інструкціями, методичними матеріалами щодо реформи децентралізації влади, рекомендаціями Київського інституту громадянського суспільства та соціальними ініціативами громадян як членів КС. Цей процес координує правова і педагогічна служба координаційної групи.

Проводиться конституційне самовизначення членів освітянського осередку громадянського суспільства і державної влади за відповідними статтями Основного закону, громадянська самоідентифікація учасників такого суспільства за конституційними правами, обов'язками і свободами людини і громадянина. Формується правова компетентність учасників громадянського суспільства.

На основі відповідних статей закону України «Про громадські об'єднання» готуються документи для офіційної реєстрації освітянського осередку ГС як громадського об'єднання. Готові документи оформлюються належним чином і подаються в органи реєстрації. Правова служба ГС здійснює юридичний супровід відповідної роботи його членів від її початку до завершення.

12.2. Висування членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій, ресурсів щодо їх розв'язання та затвердження їх пріоритетності шляхом голосування

На цьому етапі членами ГС, представниками сфери ДЕМОС, визначаються (через систему ієрархічного і максимально розширеного представництва, що спирається на інформаційний, на базі мобільного зв'язку та онлайн обговорення, механізм узагальнення думок) актуальні потреби і проблеми розвитку людини, суспільства, держави та пріоритети, порядок їх обговорення і прийняття шляхом голосування. Відбувається демократичне деліберативне обговорення нагальних проблем життя і розвитку громадян, народу та держави, систематизація цих проблем і встановлення першочерговості їх розгляду та вирішення. Виявлення проходить на зборах шляхом вільного висування, усного опитування, письмового анкетування, соціологічного дослідження тощо, за чим проводиться презентація, публічне обговорення, аналіз та відбір переліку пріоритетних потреб, проблем та ідей щодо їх вирішення, що постають на шляху покращення життя народу.

Режим народного, демократичного, деліберативного обговорення реалізується з використанням творчих і продуктивних методів, наприклад, комплексу технологій деліберації, мозкового штурму та творчого пошуку варіантів рішень з найвищою якістю («японські гуртки якості») тощо. Проводиться класифікація потреб, проблем за схемою «ціль-засіб», «мета-метод» на два класи — громадянські (волонтерські) та державні (галузево-професійні) і формулюються дві відповідні групи запитань і пропозицій для голосування (наприклад, по 5 запитань в кожній групі — так, щоб вони диференціювалися також за масштабом адресації — для людини, сім'ї, територіальної громади, громадянського суспільства та держави.

Обговорення проблем відбувається за орієнтовною схемою: первісне формулювання кожної проблеми з визначенням її основних питань та аспектів; аргументація та адресація проблем; пропозиції та ресурси щодо вирішення проблем; вірогідність їх розв'язання; сутнісне формулювання проблем для постановки на голосування для визначення їх пріоритетності тощо.

На основі суспільного обговорення, деліберації пріоритетних проблем визначаються пропозиції і ресурси щодо їх вирішення суспільством і владою, волонтерами і службовцями державних інститутів. Сформульовані членами первинних осередків громадянського суспільства пропозиції і ресурси щодо вирішення першочергових проблем

покращення життя народу приймаються на проміжних голосуваннях як важливі для громадян і далі на кінцевому референдумі як проекти, обов'язкові для вирішення суспільством і державною владою.

Соціологічна та соціально-психологічна служба налагоджує поточний процес неперервного спілкування, діалогу, дебатів, обговорення, деліберації на зборах різноманітних проблем, формулювання пропозицій щодо поліпшення життя народу та визначення шляхів їх виконання на різних рівнях представництва ДЕМОСУ, голосування та їх узагальнену гласну презентацію координаційній службі та усьому ГС. Слід зазначити, що система прийняття рішень ГС щодо вимог до себе і влади для покращення життя може проходити ряд ієрархічних етапів. Так, на першому етапі це може бути вільне ініціативне висування різноманітних нагальних проблем та ідей окремими членами ГС, або опитування з метою визначення усієї актуальної маси проблем. Цей проблемний масив має далі аналізуватися, узагальнюватися, систематизуватися, ієрархізуватися, визначатися пріоритетна послідовність його обговорення та виконання лідерами секторів ДЕМОСУ і далі — правовою, соціологічною, творчо-інноваційною, соціально-психологічною, волонтерською службами ГС та гілками державної влади і висвітлюватися службою ЗМІ, тобто відбуватися в режимі гласності.

Характер обговорення й опитування поступово змінюється з інформаційного, інформологічного на оцінювальний, референтний і тоді виникає необхідність громадського прийняття рішень через певні референтні голосування, можливо, спочатку координаційною радою, котра має сформулювати питання для секторального голосування і загального кінцевого референдуму проектів, а услід за цим організувати його проведення і обробку результатів. Згадаємо, що в Швейцарії щорічно проводяться 3–4 федеральні референдуми, десятки кантональних і сотні муніципальних плебісцитів, референтних опитувань тощо. Так діє демократія, народовладдя!

12.3. Формування членами громадянського суспільства проектів вирішення пріоритетних проблем та їх прийняття референдумом як необхідних та обов'язкових для виконання

Порядок узагальнення та оформлення питань, проблем, ідей, пропозицій, ресурсів ГС відбувається на різних рівнях опитування громадської думки — ідеї знаходяться в аксіологічному ієрархічному русі і таким чином відбувається їх розподіл для вирішення самим

громадянським суспільством (зокрема — через його волонтерські групи) і через владу — різними державними інститутами — наукою, системою освіти, економікою, промисловістю, військовими силами, правоохоронними органами тощо. Відбувається диференціація прийнятих рішень та шляхів їх виконання у формі створення обґрунтованих проєктів на різних рівнях громадянського суспільства — від рівня освітянського осередку конкретного навчального закладу і навчальних закладів регіону до системи освіти в цілому, тобто до рівня всеукраїнського освітянського осередку громадянського суспільства, інших його осередків, усього ГС держави. Отже, після такого проведення проблемних опитувань та узагальнення їх результатів Координаційна рада освітнього осередку ГС приймає рішення про визначення пріоритету проєктів та їх виконання самими осередками ГС та офіційними владними структурами і підпорядкованими ним державними інститутами. Відбувається прогностичне інноваційне втілення результатів прийнятих проєктів у громадянське і державне життя через більш конкретні плани з метою покращення життя громадян і суспільства, дітей та дорослих у різних його вимірах.

Розробка проєктів передбачає проходження таких орієнтовних кроків: всебічний аналіз пріоритетних проблем та основних ідей щодо їх вирішення як основи відповідних проєктів; врахування суспільних і державних ресурсів їх виконання; визначення виконавців і планів здійснення проєктів; усвідомлення очікуваного ефекту від виконання проєктів (соціального, економічного, культурного, екологічного, естетичного, особистісного тощо); формулювання назв проєктів для проведення референдуму щодо їх пріоритетності тощо.

На основі формування, обговорення та прийняття учасниками громадянського суспільства визначаються шляхом проведення референдуму першочергові суспільні та державні проєкти. Намічаються плани виконання проєктних рішень шляхом систематизації, узагальнення і формування двох груп громадянських і державних проєктів та планів їх виконання з метою реального покращення життя народу. Це здійснюється (в перспективі, коли воно буде створено, а на даному етапі футурогенно, прогностично) через проведення громадянським суспільством референдуму з визначення значущості та першочерговості вирішення самим суспільством і державною владою нагальних проблем народу із застосуванням суспільно-волонтерських і державно-галузових (професійних) ресурсів. На всеукраїнському референдумі освітянського осередку ГС приймається рішення щодо формування двох першочергових на даний момент — грома-

дяньського і державного — проектів покращення життя народу. При цьому залишаються в проектному пакеті й інші пари проектів — суспільних і державних, які утворюють певну їх чергу, вирішення яких планується пізніше. Тобто у проектному пакеті ГС завжди мають бути в роботі не менше десяти проектів — два першочергових вирішуваних зараз, і вісім обговорюваних на наступних засіданнях освітянського осередку. І цей пакет проектів має неперервно оновлюватися і конкретизуватися від засідання до засідання осередків ГС.

Слід зазначити, що голосування в роботі освітянського осередку громадянського суспільства відбуваються неперервно — і на стартових, і на проміжних, і на завершальних етапах організації діяльності — вибору лідерів, розгляду та обговорення проблем, пропозицій, формування проектів і планів їх виконання. Голосування виконує функцію забезпечення стабільності, неперервності суспільного руху, продуктивності обговорення, концентрації зусиль суспільства на вирішенні головних проблем. Воно усуває непотрібні емоції, надмірну критику і самокритику як гальмуючі творчість чинники, котрі майже виключаються таким чином і переносяться на момент голосування, де виявляються у відкритому чи закритому режимі варіантами «так» чи «ні» голосування. Референдум же юридично завершує цей процес (як суспільний конкурс нагальних проектів), результативно увінчує демократичну роботу ГС і робить його рішення обов'язковими для виконання суспільством і владою. Тобто маємо суспільну демократичну систему затвердження роботи ГС: просте голосування — референтне голосування — референдум.

12.4. Мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання прийнятих проектів, контроль та відповідальність виконавців

Прийняті на голосуваннях та референдумі більшістю голосів рішення є мобілізаційними щодо їх поточного і кінцевого виконання суспільством і владою. Ці рішення мають стимулювати, мобілізувати, концентрувати зусилля суспільства і влади на виконанні прийнятих проектів і планів. Разом з тим, думка меншості має бути врахована як прояв конструктивної критики при доведенні рішень до більш високого ступеня якості, при контролі за виконанням проектів і планів.

Після голосувань та референдуму обговорюються більш детально плани розробки двох першочергових, суспільного і державного, проектів — шляхом залучення громадянських (волонтерських)

та державних (галузево-професійних) експертних і робочих ресурсів. Здійснюється детальна розробка громадянського (волонтерського) та державного (галузево-професійного) проектів і планів покращення життя народу на основі їх обговорення у відповідних сферах і службах, застосування проектних технологій, творчих методів, графічно-текстової мультимедійної презентації, проведення взаємного контролю і самоконтролю можливих виконавців, фахівців з проектування, конструювання, технології, економістів, менеджерів. При цьому служба ЗМІ забезпечує гласність усіх громадських процесів, завдяки чому у критичних ситуаціях можливе підключення думки членів різних секторів сфери ДЕМОС і служб та підсилення загального інтелектуального потенціалу, підвищення рівня ефективності дії громадянського підсилювача, суспільного «комп'ютера», при вирішенні нагальних проблем. При встановленні невирішуваності проблеми, неможливості розробки проекту і плану розглядається і приймається через голосування і референдум питання про їх відтермінування у часі, про певну ротацію проектів в їх списках, звернення до проблем і проектів, що стоять нижче в їх прийнятому референтному переліку.

Отже, в ході обговорення і голосування прогнозуються можливості, а в ході референдуму актуалізується максимальна мобілізаційна готовність ГС і влади до виконання суспільних проектів наявними волонтерськими командами, а державних проектів — певними галузями народного господарства, підприємствами, спеціалістами — та наслідки втілення прийнятого громадянського і державного проектів у життя країни, суспільства, сім'ї та людини.

У ході прогностичного обговорення процесу і наслідків здійснення громадянських та державних проектів у життя, визначаються форми контролю і можлива відповідальність за позитивні та негативні наслідки: ухвала чи догана, посадове підвищення чи ротація кадрів — виконавців як з боку лідерів громадянського суспільства, так і службовців, посадових осіб держави.

Виділяються внутрішній самоконтроль та зовнішній контроль на всіх етапах роботи, що супроводжується оцінкою виконання проектів самим громадянським суспільством в цілому, його службами і членами, експертними групами служб, волонтерською службою (наприклад у питаннях допомоги дітям, дорослим, людям похилого віку, педагогам, обдарованим і талановитим учням тощо) та професійними фахівцями місцевої влади, держави, державними службовцями, обов'язок яких полягає саме у служінні народові. Відбувається взаємний контроль усіма учасниками співдії і з боку ГС, і з боку

державної влади. Проте контроль має бути конструктивним, не переходити у некеровану «особистісну» критику і критиканство.

Забезпечується самовідповідальність громадянського активу та владних структур перед ГС за результати виконання громадянських і державних проектів і планів. У випадку їх ефективного виконання використовуються моральне заохочення через пресу, рекомендації електорату щодо ставлення на виборах до тих чи інших кандидатів у депутати тощо. У випадку невиконання застосовуються різні види відповідальності — від звітів з поясненнями у ЗМІ, громадського осудження, постановки питань про кадрову невідповідність деяких службовців, аж до актів протесту, передбачених законодавством. Відповідальність координаторів освітянського осередку здійснюється через їх звіти, заохочення або осуд, через дострокову ротацію і виводу зі складу координаційної ради тощо

Здійснюється неперервний соціально-психологічний супровід соціальними педагогами і практичними психологами всіх етапів становлення і функціонування освітянського осередку ГС та громадянської поведінки її членів (поточна психодіагностика, психорозвиток, психоконсультавання, психотерапія, психокорекція тощо) — на громадських, волонтерських засадах, але в разі необхідності можливе звернення і до професійної компетентності спеціалістів на контрактній основі. Для відповідних витрат створюється і використовується спеціальний Фонд громадянського суспільства або можливості спеціально передбаченого для цього бюджетного фінансування, виділення спеціалістам грантів для надання ними кваліфікованих юридичних, психологічних, організаційних, технічних тощо послуг ГС, як це передбачено Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства 2016 року. Набутий досвід побудови і функціонування громадянського суспільства неперервно вивчається й узагальнюється, піддається експертизі, визначаються подальші перспективи розвитку освітянського осередку громадянського суспільства як важливої складової громадянського суспільства регіону та країни.

12.5. Втілення результатів виконання проектів у життя, забезпечення досконалості, наступності та неперервності роботи громадянського суспільства

Підводяться підсумки завершеного циклу (поточного місячного або квартального) роботи громадянського суспільства його учасниками і лідерами, здійснюється оцінка зробленого, оформлю-

ються і публікуються звіти, в тому числі у ЗМІ, висувуються пропозиції щодо удосконалення діяльності громадянського суспільства у всіх його ланках, визначаються перспективи — найближчі (готовність до наступного засідання), середньострокові (декілька місячно-квартальних циклів) та віддалені (планування на рік і далі). Оцінюються членами громадянського суспільства якість процесу і результатів його функціонування на основі паритетної взаємодії з державною владою та обговорення шляхів удосконалення спільної роботи. Розробляються плани майбутніх дій громадянського суспільства відповідно до наступності і почерговості розгляду і формулювання інших проблем, які були поставлені і прийняті через референдум на даному засіданні громадянського суспільства і можуть бути уточнені у проміжку часу між засіданнями в самостійному, так би мовити домашньому порядку.

Здійснюється висування юридичних пропозицій щодо правового удосконалення діяльності громадянського суспільства та державної влади, що необхідне для підвищення ефективності їх спільної роботи з покращення життя народу (обговорення, оцінка роботи, своєї та інших учасників, їх враження і побажання). Формулюються юридичні доповнення і поправки, зокрема пропозиції щодо внесення змін з боку освітянського та інших осередків громадянського суспільства спільно з народними депутатами до проекту Закону «Про громадянське суспільство в Україні» в редакції 2002 року (або пізнішого проекту 2013 року) і його включення та прийняття народними депутатами, приміром — від відповідних територіальних громад до порядку денного роботи ВР України. Можливо вдасться нарешті хоча б з третьої спроби прийняти цей закон ВР про правознавче забезпечення дії прямої демократії, передбаченої Конституцією України.

Таким чином, дана орієнтовна програма визначає логіку, послідовність дій з розвитку та діяльності освітянського осередку громадянського суспільства, що необхідно для розуміння його сутності. Громадянське суспільство може утворюватися і функціонувати шляхом певної модифікації традиційних зібрань громадян або об'єднаних територіальних громад, передбачених реформою децентралізації.

Для обговорення і відпрацювання більш конкретних питань побудови і функціонування громадянського суспільства розглянемо їх далі на прикладі соціально-психологічного тренінгу розвитку первинного освітянського осередку громадянського суспільства.

Можна порадити читачу уявити себе компетентним членом освітянського (і не тільки) осередку громадянського суспільства, оцінити свою громадянську небайдужість і готовність до здійснення разом з іншими його членами наведених вище дій алгоритму, сформувавши в собі інноваційне, перфектне, результативне ставлення до реалізації даних дій, адже від цього залежатиме, чи зміниться щось на краще у його житті та житті тих, кого він представлятиме у такому осередку громадянського суспільства — рідних, сусідів, друзів, інших громадян України.

Література

1. Абрам'юк Ігор. Врегулювання механізмів участі громадян в управлінні громадою / Ігор Абрам'юк, Анатолій Ткачук (Інститут громадянського суспільства). — К.: Легальний статус, 2011. — 64 с.
2. Гураль П.Ф., Софінська І.Д. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення і конституційно-правове регулювання. Плани семінарських занять для студентів 5 курсу (магістрів) юридичного факультету. — Львів: Юрид. фак.-т ЛНУ ім. Івана Франка. — 2012. — 19 с.
3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-ІУ. — Харків: ФОП Співак Т.К., 2010. — 48 с.
4. Метьюз Девід. Екологія демократії. Як стати сильнішими, щоб самим формувати своє майбутнє (переклад з англійської). — Київ: «Стилос», 2018. — 266 с.
5. Основи громадянського суспільства: Словник: Для студ. вищ. навч. закл./ Н.Г.Джингарадзе, М.А.Ожеван, А.В.Толстоухов та ін. — К.: Знання України, 2006. — 232 с.
6. Основи демократії: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Авт. колектив: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарчук та ін.; За заг. ред. А.Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проект «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. — Вид. 2-ге, стереотипне. — К.: Вид-во «Ай Бі», 2004. — 668 с.
7. Основи соціальної психології: Навчальний посібник / О.А.Донченко, М.М.Слюсаревський, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Н.В.Хазратова та ін.; За ред. М.М.Слюсаревського. — К.: Міленіум, 2008. — 496 с.
8. Пилинський Я.М. Від нації мігрантів до нації громадян. Як американська освіта створила американську націю: наукове видання / наук. ред. Н.Г.Ничкало. — К.: Стилос, 2016. — 324 с.

9. Пилинський Я.М. Деліберативна освіта в умовах децентралізації. Посібник з організації дорадчого навчання громадян. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. — К.: «Стилос», 2018. — 173 с.

10. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В.Балабан, Ю.С.Ганжуров та ін. — К.: Либідь, 2008. — 440 с.

11. Рибалка В.В. Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина: посібник / Валентин Рибалка. — ТАЛКОМ, 2018. — 226 с.

12. Рибалка В.В. Соціально-психологічний тренінг розвитку первинного освітянського осередку дієвого громадянського суспільства у партнерській взаємодії з представниками державної влади // Андрагогічний вісник: Науковий електронний журнал (заснований у 2012 році, виходить 1 раз на рік). Випуск 8, 2017. Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Житомир. — 218 с. — С. 150–158.

13. Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф. Психопедагогічні експедиції шляхами демократизації життя особистості, освіти та громадянського суспільства: метод. посіб. — К.: ТАЛКОМ, 2019. — 280 с.

14. Ткачук А.Ф. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / Анатолій Ткачук, Василь Кашевський, Петро Мавко. — К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. — 96 с.

15. <http://newsland.com/user/4297709718/content/kak-rabotaet-grazhdanskoe-obshchestvo-v-shveitsarii/4478161/>.

16. https://studopedia.ru/2_22072_printsipi-i-osnovnie-kriterii-demokratii.html

17. <http://dedovkgu.narod.ru/org/org11.htm> (демократические процедуры в...)

13. ЯКИМИ МЕТОДАМИ ЗАБЕЗПЕЧУЄТЬСЯ ДЕМОКРАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВМІННЯ ВИСУВАТИ АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ФОРМУВАТИ ПРОБЛЕМИ, БРАТИ УЧАСТЬ У ДИСКУСІЯХ ТА ДЕБАТАХ, ВИКОРИСТОВУВАТИ ТВОРЧІ ПРИЙОМИ КОЛЕКТИВНОГО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ?

**Виявлення актуальних проблем та генерування пропозицій
членами громадянського суспільства для покращення справ
у різних сферах життя народу**

Для визначення нагальних проблем, що постають перед членами громадянського суспільства як представниками усього народу, була розроблена орієнтовна анкета, що включає наступні запитання:

1. Які проблеми із перерахованих нижче є найбільш актуальними в наш час (підкресліть, а якщо усі, то проставте номери їх актуальності — найважливіші отримують при цьому порядок 1, менш важливі — порядок 2 і так далі:

- соціальні;
- політичні;
- економічні;
- фінансові;
- духовні;
- релігійні;
- моральні;
- етнічні;
- національні;
- сімейні;
- освітні;
- генеративні (стосунки між поколіннями);
- екологічні;
- філософські;
- світоглядні;
- сексуальні;
- _____ (напишіть свій варіант).

2. Хто, на Ваш погляд, має вирішувати ці проблеми? Позначте їх порядок таким же чином:

- Президент України?

- Уряд України?
- Парламент України?
- Ваш народний депутат?
- Ваш муніципальний депутат?
- Місцева державна адміністрація?
- Бог?
- Ви самі?
- Сусіди?
- Колеги по роботі?
- Батьки?
- Родичі?
- Домова громада?
- Профсоюзи?
- Вулична громада?
- Майдан?
- Громадянське суспільство?
- Я сам?
- _____ (напишіть свій варіант).

3. Сформулюйте найбільш актуальні, на Ваш погляд, проблеми у вигляді трьох речень з вимогами:

- а) _____
- б) _____
- в) _____

4. Чи вважаєте Ви необхідним обговорити і прийняти ці проблеми-вимоги до виконання з іншими громадянами і яким чином (підкресліть):

- а) в ході зібрання;
- б) шляхом дискусії;
- в) на дебатах;
- г) на референдумі;
- д) на майдані;
- е) іншим шляхом (вкажіть) _____

---

5. Яким чином слід контролювати виконання Ваших вимог офіційними особами?

- Через засоби масової інформації?
- Через спеціальні контрольні органи?
- Особистими контрольними діями?
- Шляхом самоконтролю виконавців?
- Через правоохоронні органи?

- Через міжнародні організації?
  - Іншим шляхом (вкажіть) _____
-

6. Яким чином слід визначати відповідальність виконавців за невиконання громадянських вимог?

- моральною оцінкою;
- осудом в ЗМІ та інформаційних сітках;
- позбавленням матеріальних благ;
- ротацією з посади;
- фінансовими засобами;
- юридичними методами;
- електоральним бойкотом на виборах;
- судочинними засобами;
- відставкою із займаних посад;
- самовідставкою;
- дайте свій варіант _____

7. Яким чином українське громадянське суспільство може встановити порядок у державі? Дайте вільну відповідь: _____

Методи організації творчої діяльності, що класифікуються за ознакою їх взаємозв'язку з тими чи іншими підструктурами особистості:

А. Психосоціальність:

— **Метод «гірлянд асоціацій»:** слово асоціація перекладається з латині як «з'єднання», «сполучення», «зв'язок». Корінь цього слова є «а-соціація», тобто є соціальний за своєю природою процес сполучення ідей, понять, явищ, груп тощо. Асоціативний метод використовувався такими мислителями, як Гоббс, Вундт, Юнг, Спенсер, Фрейд, Сеченов, Павлов, Фанті та ін. Асоціативний метод є ще й дотепер основним методом навчання в системі освіти різних країн, зокрема однієї з найкращих освіт - Фінляндії, оскільки має ознаки універсальності і лежить в основі асоціативного мислення та уяви, в цілому — інтелекту, завдяки яким відбувається генерування творчих ідей, варіантів рішення, аспектів проблем, ознак, атрибутів, проблем, спроб, людей, різноманітних груп та об'єднань. Виділяються такі види асоціацій, як: тотожність, контраст (відмінність), суміжність у просторі та часі, причиново-наслідкові асоціації, випадкові асоціації.

Асоціативний метод має поетапний характер і включає такі кроки, як:

1. Вибір фокального об'єкту, який ставиться у фокусі, центрі свідомості і на якому концентрується увага, пам'ять, мислення та уява.
2. Випадково чи цілеспрямовано обираються у пам'яті або у словнику слова, з якими асоціюється фокальний об'єкт.
3. Відбувається систематизація асоціацій.
4. На цій основі здійснюється пошук нових асоціативних ідей.
5. Розробляються нові ідеї в їх поєднанні з фокальним об'єктом.
6. Обираються найкращі ідеї та рішення, які розробляються більш детально.

— *Система творчого пошуку* **КАРУС В. О. Моляко**. Система КАРУС у стислому вигляді передбачає використання та відпрацювання п'яти основних стратегій: **комбінаторних дій** (комбінування), пошуку **аналогів** (аналогізування), **реконструктивних дій** (реконструювання), **універсальної стратегії**, стратегії **спонтанних підстановок**. **КАРУС** можна розглядати як **метод «творчих інтелектуальних стратегій» В.О.Моляко**, тобто генеральної програми дій, головного напрямку пошуку й розробки ідей, що підпорядковує собі усі інші дії при вирішенні масштабних наукових, технічних, соціальних проблем, задач, питань. Як видно із порівняння цього методу з попереднім, він генетично пов'язаний із асоціативним методом, але є більш масштабним, що визначається свідомою і підсвідомою розробкою і реалізацією спеціальних підготовчих, планувальних, конструктивних та інноваційних проєктів із залученням не тільки окремих людей, але і їх великих груп (КБ, проєктні інститути, підприємства, суспільство, держава, союзи держав тощо). Вказані стратегії (пошуку аналогів; реконструювання; комбінаторних дій; універсальна стратегія та спонтанна стратегія) циклічно розгортаються в процесі а)розуміння умов нової задачі; б)формування задуму, проєкту майбутньої конструкції; в)попереднього вирішення, перевірки задуму. Стратегії реалізуються через тактики, такі як: інтерполяція, екстраполяція, редукція, дублювання, розмноження, заміни та модернізації, деформації (трансформації) та інтеграції, базової деталі, автономізації, послідовного підпорядкування, перестановки, диференціації тощо. Як додаткові засоби стимулювання можуть використовуватися прийоми створення та додання утруднених умов — часових обмежень, раптових заборон, швидкісного ескізування, нових варіантів, абсурду, ситуаційної драматизації тощо.

— **«Мозкова атака»** (Brainstorming) — метод, запропонований 1937 року А.Ф.Осборном. Сутність цього методу (синоніми — брейн-стормінг, «мозковий штурм», «проčiщення мозку», метод віднесеної оцінки, метод генерування несподіваних ідей, обміну думками тощо) полягає у груповому обговоренні творчих завдань у ситуації вільного обміну думками. Він базується на застосуванні евристичного діалогу Сократа з широким використанням механізму вільних асоціацій у творчому колективі, для якого притаманний сприятливий для творчості мікроклімат, що досягається заборонами критики у будь-яких її формах на першому етапі генерування ідей і використання оцінки цих ідей з конструктивною критикою. Цей метод не є універсальним, він має свої обмеження, але ефективно використовується у процесі вирішення питань, що не є складними, точними і спеціальними. На основі базового методу А.Ф.Осборна розроблено декілька варіантів «мозкової атаки».

— **Пряма колективна «мозкова атака» А.Ф.Осборна.** Під час прямої «мозкової атаки» необхідно дотримуватися таких правил: абсолютна заборона критики пропозицій учасників сесії, навіть у формі зауважень, реплік, жартів; надання переваги фантазійним ідеям, жартам, каламбурам, ухвала всіх ідей, навіть непрактичних та абсурдних; надання переваги кількості, а не якості ідей, що пропонуються; проведення оцінки та селекції ідей лише після закінчення сесії групою експертів, які не беруть участь у «мозковій атаці»; формування творчого завдання з використанням загальноприйнятих понять; забезпечення вільних дискусійних взаємин між учасниками сесії; заохочення ідей з комбінування та їх нового застосування, висунутих під час сесії.

— **Масова «мозкова атака» Дж.Д.Філіпса.** Для використання методу «мозкової атаки» у процесі генерування нових ідей у великій аудиторії використовується масовий її варіант, розроблений Дж.Д.Філіпсом. За його методом усі присутні у великій аудиторії розподіляються на певні оперативні групи чисельністю 5–6 чоловік. Керівника кожної групи призначає ведучий сесії. Керівників груп сповіщають про сесію, її мету та процедуру, інформують про їхню роль за декілька днів до її проведення. Після проведення групових сесій відбувається порівняльний аналіз отриманих результатів.

— **Зворотна колективна «мозкова атака».** Це модифікований фахівцями фірми «Дженерал Електрик» варіант прямого «мозкового штурму». Згідно з ним, спеціальна група «експертів» спочатку аналізує всі аспекти проблемної ситуації, обговорює її та формулює саму проблему. Після цього сформульована проблема пред'явля-

ється групі «генераторів ідей», яка розробляє нові оригінальні ідеї в режимі вільного обговорення проблеми та повної відсутності критики. Далі ідеї, що отримуються, передаються другій групі «експертів», яка доводить їх до рівня технічного вирішення.

— **«Нарада піратів».** Цим методом можна скористатися для пошуку ідей в малій групі, коли потрібно сформулювати проблему в умовах гострого дефіциту інформації та часу. Під час наради повинні виступити всі «пірати» у такій послідовності: «юнга», «матроси», «боцмани», «офіцери», «капітан». Ніхто не має права критикувати ідеї, пропозиції, жарти. Але в тих випадках, коли критика дозволяється, то на заключному етапі наради проводиться захист пропозицій. Остаточне рішення приймає «капітан» після закінчення обговорення.

— **«Колективна записна книжка» Дж. В. Хейфіля.** Це колективна сесія. Кожному учаснику за місяць до проведення сесії ставлять проблему, подають огляд необхідної інформації, відомості про ймовірні напрями пошуків, а також дають записну книжку, в якій вони мають фіксувати свої ідеї. Надається також список контрольних запитань. В кінці місяця всі члени сесії узагальнюють результати ведення колективної записної книжки та подать їх у формі творчого звіту. Останній надсилають у координаційний центр, в якому проводиться ретельний аналіз ідей.

— **Метод письмової «мозкової атаки».** Для проведення сесії створюється комісія з фахівців, найбільш компетентних у проблемі, що вирішується. Комісія формулює творчі завдання у формі опитувальника, в якому у доступній формі відображені всі аспекти цього завдання. Необхідно звернути увагу на якість складання опитувальника, оскільки від цього залежить ефективність творчих ідей. За допомогою письмової мозкової атаки долаються психологічні бар'єри, що можуть виникати під час усної форми проведення мозкової атаки.

— **Метод синектики В. Дж. Гордона.** Цей метод реалізується під час сесії, що проводить група синекторів, до якої належать керівник, експерт і 5–7 учасників. Обговорення починається з переліку широкого діапазону загальних проблем і поступово звужується під впливом запитань керівника, який спрямовує обговорення у бажаному руслі, і доводиться до конкретного завдання. Потім проблему оперативно аналізує експерт, який виконує роль заступника керівника сесії. Він пояснює учасникам сесії проблемну ситуацію, технічну політику галузі, фірми, ставить навідні питання, виявляє корисні рішення. Він також має показати слабкі аспекти перших ідей та пояснити сутність реальної проблеми, допомагає формалізувати її

так, як її розуміють синектори. Після цього кожний учасник сесії розкриває мету вирішення проблеми у власному формулюванні. Усі цілі фіксуються на дошці. Це сприяє формуванню у кожного синектора ставлення до загальної проблеми як до власної, бажанню її вирішувати. Далі під час розумового експерименту керівник ставить запитання, що спричиняють аналогії, появу прикладів (прецеденту) тощо.

Б. Спілкування:

— *Евристичний діалог Сократа*, який використовувався Платоном у побудові своїх діалогів. Таким же є *діалог Платона «Евтидем»*, в якому беруть участь два опоненти, два співрозмовники з ведучим, котрі обговорюють два приклади. Цей діалог складається з етапів: пролог; визначення теми; висвітлення традиційних поглядів; пошук аналогічної ситуації; виявлення проблемної ситуації й заклик до усунення проблемності; виявлення визначень ключових понять; обговорення визначень ключових понять з різних точок зору; підведення підсумків обговорення визначень понять; уточнення і необхідна трансформація завдання; загальна методика обговорення, виявлення протиріч, заклик до їх усунення; доведення неправильних тверджень до абсурду з використанням негативної іронії; заключна бесіда; підведення підсумків діалогу; визначення достатності вирішення.

— *Гіпотетичний діалог Платона*, в основу якого покладено обговорення визначення певного поняття, що пропонується як гіпотеза, та виведення з нього наслідків. При виникненні протиріччя запропонована гіпотеза відкидається як абсурдна. Якщо ні, то відшукуються інші аргументи для підтвердження вихідної тези.

Як методи стимуляції та організації спільної продуктивної творчості можна використовувати і такі, як дискусія, наукові семінари, конференції, круглі столи, дебати, діалог на основі універсалій, спеціально організоване обговорення ідей, «гуртки якості», деякі тренінги спілкування тощо, в які вносяться певні елементи перерахованих вище систем.

В. Спрямованість:

— *Метод семикратного пошуку Г. Я. Буша*. Цей метод полягає у послідовному системному, багатократному використанні різних матриць типу 7x7, таблиць та інших прийомів. Даний метод базується на «магічному» числі 7, що дорівнює обсягу оперативної пам'яті людини. Відповідно до цього, людина може одночасно ефективно розглядати, порівнювати, вивчати та перетворювати до семи

предметів, понять, ідей, об'єктів. Орієнтація на число 7 дає помітні переваги над десятковою системою. Метод семикратного пошуку складається з семи стадій: 1) аналіз проблемної ситуації та суспільних потреб; 2) аналіз функцій аналогів і прототипів; 3) постановка завдання у загальному вигляді; 4) генерування винахідницьких ідей; 5) конкретизація ідей; 6) зіставлення варіантів і вибір найбільш оптимального серед них; 7) реалізація рішення.

Передбачається використання семи ключових запитань: хто? що? де? чим? навіщо? як? коли? Вони спрямовані на отримання інформації про суб'єкт, об'єкт, місце, засоби, цілі, методи, час, що стосуються явища або події, які розглядаються. Існує також матриця взаємодії, комбінування питань, за допомогою якої можна розширити інформацію про суб'єкт, об'єкт, місце, засоби, цілі, методи, час. У розширеній матриці кожне питання містить у собі сім підпитань. Наприклад, «хто?» — винахідник, конструктор, дизайнер, стандартизатор, виробничник, споживач, продавець; «що?» — відкриття, конструкція, промисловий зразок, стандарт, технологія, речовина, товар.

Аналіз семи функцій технічних об'єктів базується на виявленні семи видів суспільних потреб. Вибір серед семи функцій здійснюється на основі використання семи методів — аналогії, інверсії, об'єднання, розчленування, трансформації, транслокації, інтенсифікації. Усі вимоги до об'єкта об'єднані у сім груп: функціональність, надійність, довговічність; технологічні, ергономічні, економічні та патентно-правові вимоги.

Спеціально розглядаються ергономічні показники технічних об'єктів: антропометричні, гігієнічні, фізіологічні (психофізіологічні), психологічні, евтифронічні (захист людини від шкідливої дії техніки), техніка безпеки, зручність комунікації.

Використання вказаної системи семикратного пошуку, аналізу та синтезу ідей сприяє побудові нового оригінального об'єкта.

Г. Характер:

— *«Діалог Дон Кіхота і Санчо Панси»*. У цьому типі діалогу використовується творчий ефект, що виникає під час дискусії між учасниками з різним складом і типом мислення, характеру, обсягом досвіду, з різним підходом до вирішення проблеми, питання тощо. Одні учасники — інтелектуально мобільні, мають розвинену уяву, інші — розсудливі, критичні, з практичним досвідом, тобто одні більш схожі на Дон Кіхота з його грандіозними ідеями, дивними почуттями, що вищі за банальні думки оточуючих, а інші — на Санчо

Пансу з його практичністю, критичністю, прагматизмом. Діалог Дон Кіхота і Санчо Панси проводиться таким чином, щоб один із учасників виконував роль «генератора» ідей, а інший — здійснював оцінку ідей. Діалог може здійснюватися як в усній, так і в письмовій формі.

Е. Досвід:

— *Метод каталогу Ф. Кунца.* Користуючись цим методом, можна відшуковувати нові комбінації якостей, параметрів об'єктів, беручи за основу випадковий набір «назв» об'єктів, які вибрані із каталогу, довідника, словника тощо. Завдяки такому організованому «випадковому» підходу («спроби і помилки») можна отримати нові, оригінальні та корисні технічні ідеї.

— *Інтегративний метод «Метра» за І. Бушеном.* Цей метод поєднує аналогову методику «Метра», метод «матриці відкриттів» А. Моля та деякі інші методи. Він містить у собі 12 етапів: 1) формування та аналіз проблеми; 2) висловлювання ідей та сумнівів; 3) «розщеплення» поняття про об'єкт за допомогою вільних асоціацій, виявлення можливостей «виконавця», побудови матриці А. Моля; 4) попередній аналіз результатів і передання їх контрольній групі; 5) уточнення формулювання завдання, «мозковий штурм», пошук його вирішення; 6) порівняння результатів пошуку різними методами з вихідними умовами завдання; 7) прийняття контрольною групою рішення щодо продовження або припинення пошуку; 8) вибір кінцевої мети пошуку; 9) операція «мандрівник у світ аналогів»; 10) повернення до проблеми, що сформульована у коректних термінах; 11) повторний аналіз рішень, зіставлення їх з вихідними цілями; 12) зворотний зв'язок з контрольною групою, що завершує етап вирішення.

Д. Самосвідомість:

— *Список контрольних запитань Е. Крика.* Цей метод передбачає використання засобів самоорганізації особистості у процесі творчої діяльності. Для цього людина у процесі вирішування проблеми повинна систематично ставити собі запитання-вимоги.

— *Самоопитувальник для організації розумового експерименту за Г. Я. Бушем.* Разом із спеціалізованими опитувальниками, що використовуються винахідниками у певних галузях науки і виробництва під час вирішення конкретних завдань, може бути запропонований універсальний самоопитувальник, який має більше широке застосування і містить у собі питання, що належать до завдань, які вирішуються.

— *«Монолог винахідника»*. Цей метод базується на індивідуальному розмірковуванні новатора «про себе», що перетворюється на діалог із самим собою, коли людина сама собі ставить запитання і сама відповідає на них. Тобто для реалізації цього методу необхідно мати добре розвинуті рефлексивні здібності. Правильне, цілеспрямоване обґрунтоване самоопитування — це мистецтво, що значною мірою визначає можливість обдумати відповідь, що містить у собі нову і корисну інформацію. У цьому сенсі «монолог винахідника» можна уявити як певну монодраму, як індивідуальну драматургічну дію, де винахідник виконує всі ролі: менеджера, дослідника, конструктора, виробника, експерта, бізнесмена, користувача тощо. Ефективність цього методу залежить від переліку тих питань, які ставить собі новатор.

Є. Інтелект:

Метод логічних операцій діалектичного інтелекту за С.Л.Рубінштейном. Він представлений такими логічними операціями інтелекту, як аналіз, синтез, узагальнення, конкретизація, індукція, дедукція, агломерація, систематизація. Проте, С.Л.Рубінштейн розглядає їх як діалектичні операції інтелекту, що відповідають основному закону діалектики — закону єдності та боротьби протилежностей — та відповідно до цього об'єднує їх в антиномічні пари інтелектуальних операцій: аналіз-синтез, узагальнення-конкретизація, індукція-дедукція, агломерація-систематизація. Разом з тим, вчений йде далі і виділяє синергетичний варіант діалектичної дії цих операцій, коли вони діють одна через іншу: аналіз через синтез та синтез через аналіз; узагальнення через конкретизацію та конкретизація через узагальнення; індукція через дедукцію та дедукція через індукцію; агломерація через систематизацію та систематизація через агломерацію. Завдяки цим логічним діалектичним операціям, певні явища інтелектуально розглядаються одне через інше, приміром, особистість через колектив та колектив через особистість, громадянин через суспільство та суспільство через громадянина тощо.

— *Індивідуальна «мозкова атака»*. Цей метод базується на розумовому експерименті, під час якого застосовуються організаційні правила «мозкової атаки». Винахідник сам ставить завдання, генерує думки, виконує обов'язки секретаря, а потім оцінює власні ідеї, хоча останню функцію він може передавати й експерту-фахівцю.

— *Список контрольних запитань Т. Ейлоарта*. Цей метод реалізується у вигляді монологу, діалогу, дискусій. Він передбачає

висування та обговорення певного набору питань, які охоплюють такі аспекти вирішування проблемної ситуації: а) виявлення всіх якостей та імовірних змін об'єкта винаходу, що пропонується; б) формулювання завдання у зрозумілій формі; в) переформулювання завдання в новій формі; г) визначення аналогічних і другорядних завдань; д) визначення головного завдання; е) перерахування недоліків в існуючих рішеннях; є) підбір аналогій, навіть фантастичних; ж) з'ясування думки фахівців; з) визначення загальноприйнятих обмежень і причин їх введення.

Алгоритм розв'язування винахідницьких задач (АРВЗ)

Г. С. Альшутлера. Цей метод має декілька модифікацій відповідно до років розробки: АРВЗ-59, -61, -65, -68, -71, -77, -82, -85.

Згідно з цим методом, треба завчасно оволодіти певною послідовністю розумових дій, які сприяють знаходженню нового технічного рішення. Так, АРВЗ-85 передбачає такі дії: 1) аналіз задачі; 2) аналіз моделі задачі; 3) визначення ідеального кінцевого результату та фізичного протиріччя; 4) мобілізація та використання речовинних і польових ресурсів; 5) застосування інформаційного фонду рішень; 6) зміна і заміна завдання; 7) аналіз засобу усунення фізичного протиріччя; 8) використання отриманого результату; 9) аналіз ходу розв'язання задачі.

Ці етапи розв'язування задачі поділяються на конкретні кроки, що ведуть до віднайдення нової ідеї.

На основі узагальнення досвіду застосування АРВЗ розроблена теорія розв'язування винахідницьких задач — ТВРЗ. Вона стала джерелом для створення потужних комп'ютеризованих систем винахідництва, проектування і конструювання, які працюють зараз в США і Білорусі та забезпечують вирішення масштабних задач у різних сферах бізнесу, виробництва, оборони.

— Метод морфологічного аналізу та синтезу за Ф. Цвіком.

Згідно з цим методом, в об'єкті винаходу виділяються декілька основних структурно-функціональних характеристик. За кожною з них складаються ряди можливих варіантів ознак, компонентів, підсистем. Ці ряди об'єднуються в таблицю, тобто утворюється наочна класифікація можливих варіантів. Спираючись на таблицю, можна формулювати ті чи інші комбінації рішень, вибирати з них найбільш цікаві.

— Метод організуючих понять Ф. Ханзена. Організуючі поняття — це систематизовані керівні матеріали, які полегшують вибір оптимального варіанта вирішення переважно технічного, винахідницького, конструкторського завдання. Вирішення завдання здійс-

нюється шляхом синтезу, тобто комбінування елементів вирішення на основі аналізу організуючих понять та їх характерних ознак. На початку комбінування беруться до уваги найбільш важливі організуючі поняття, а найменш важливі викреслюються. Комбінування полегшується за умови використання таблиць, матриць або арифметичної форми запису (наприклад, $1.1. + 1.3. + 3.1. + 4.6. + \dots$).

— *Метод ступеневого підходу до вирішення завдання А. Фрейзера.* Відповідно до вихідних положень методу, вирішення деяких складних проблем може здійснюватися на основі простого аналітичного підходу, за певною системою, що передбачає сім етапів: 1) кінцеві цілі; 2) причини; 3) ознаки технічного об'єкта, що свідчать про його недоліки, відхилення від нормального режиму функціонування (ці ознаки пов'язуються з можливими причинами); 4) перешкоди на шляху вирішення завдання; 5) засоби подолання перешкод; 6) модель завдання у формі графіка, креслення, схеми тощо; 7) перевірка правильності вирішення.

— *Метод інверсології А. Ф. Есаулова,* який базується на використанні психологічних особливостей творчого мислення під час пошуку ефективних технічних рішень. Він дозволяє успішно долати стереотипи, «глухі кути», інерцію мислення. Метод охоплює чотири операційних рівні вирішення науково-технічних завдань: а) інверсійне поєднання та розчленування об'єктів як початкова стадія творчої діяльності, що характеризує певну впорядкованість щодо незалежних об'єктів; б) інверсійне суміщення, яке здійснюється вже не як поверхове об'єднання вихідних об'єктів, а як процес більш глибокого взаємного поєднання їх структурних елементів між собою; в) інверсійне заміщення, за допомогою якого об'єкти можуть бути заміщені один одним таким чином, що деякі елементи їх виносяться за межі системи; г) інверсійне обертання, завдяки чому об'єкт залучається до інших систем, зв'язків і виявляє нові корисні функції при мінімальних своїх перетвореннях.

Ж. Психофізіологія:

— *Метод психофізіологічного доповнення творчого потенціалу представників різних типів темпераменту* при вирішенні творчих задач, який полягає у такому комплектуванні групи, коли в неї входять: холероїди з малою контрольованою здатністю до імпульсивної генерації численних ідей; сангвіноїди з амбіційністю і високою продуктивністю при висуванні рішень; меланхоліди з чутливістю, емоційністю, тривожністю в обговоренні творчих думок;

флегматоїди з критичним мисленням, запереченням, що необхідно для відбору нових ідей; врівноважені, які здатні до встановлення балансу в процесі продукування необхідних результатів.

3. Психосоматика:

— *Метод А.Ейніштейна*, коли творчі ідеї народжуються так би мовити на кінцівках пальців, як це було у великого мислителя при грі на скрипці; до цієї групи відносяться методи народження творчих думок в процесі прогулянок, на відпочинку, навіть уві сні.

Перелік методів творчості можна продовжити. Вчителю, керівникові гуртка, шкільному психологу, організатору виробництва необхідно враховувати, що методи активізації творчої діяльності потрібно використовувати цілеспрямовано, орієнтуючись на ті чи інші соціально- та індивідуально-психологічні якості особистості учня. Навчально-виховний та творчий ефект від використання цих методів іноді виникає не відразу, а після тривалої та систематичної роботи з вирішення творчих завдань, виконання творчих проєктів тощо.

Вказані методи розвитку здібної, обдарованої учнівської молоді забезпечують, за умови їх кваліфікованого використання, перехід до талановитих та геніальних рішень дорослих, до майстерного виконання трудової діяльності професіоналів.

Упродовж останніх років використовують також інші методи організації творчої діяльності, що включені у програмоване навчання, кураторство, коучинг, комп'ютерні інформаційні технології, дистанційне навчання, застосовують різноманітні технічні засоби навчання — тренажери тощо.

Метод дискусії [4]

Дискусія — це форма колективного обговорення, мета якого виявити істину або знайти правильний розв'язок порушеного питання через висловлення власних міркувань та зіставлення поглядів опонентів на проблему. Під час такого обговорення виявляються різні позиції, озвучуються протилежні думки, а емоційно-інтелектуальний стимул підштовхує до активного мислення.

У переносному розмовному значенні дискусія розуміється як спір, суперечка окремих осіб, співбесідників. Організація дискусії як наукового засобу передбачає 3 етапи: підготовчий; основний; заключний.

На першому етапі доцільно сформулювати тему дискусії й основні питання, які будуть винесені на обговорення загалу, дібрати відповідну літературу для підготовки, визначити час і місце прове-

150

дення дискусії. Учасників дискусії краще розмістити в приміщенні так, щоб усі присутні бачили одне одного в обличчя і добре чули. На обговорення не слід виносити більш як 5 питань. Якщо тема складна, потрібно зробити невеликий вступ, щоб учасникам було легше визначитись щодо основних понять.

На другому етапі обговорюються ті питання, які були винесені на порядок денний. Процесом обговорення керує ведучий. Від виконання ним своєї ролі багато в чому залежить перебіг та результати дискусії. Різні заклики ведучого, на зразок «Пам'ятайте про регламент!», «Дотримуйтесь правил дискусії!», «Будьте цивілізовані!», не знімуть загострення пристрастей, а можуть лише образити членів наради. Проте до поведінки учасників також є певні вимоги:

- по-перше — вони повинні підготуватися до обговорення обраної теми і виявити готовність викласти свої погляди;

- по-друге — кожен повинен уважно слухати інших і чути, про що саме говорять доповідачі;

- по-третє — всім бажано поводитися відповідно до загальноприйнятих норм поведінки, не перетворювати дискусію на суперечку.

Якщо внаслідок дискусії виникла пауза, скажімо, на роздуми учасників, переривати її не слід, бо, можливо, вона допоможе знайти цікавий поворот дискусії.

Третій етап — підбиття підсумків. Це звичайно робить ведучий, але можна доручити це і досвідченому спеціалісту з числа учасників. Він оцінить повноту і глибину теми, новизну інформації, відзначить різні погляди, наголосить на значущих результатах обговорення. Добре, якщо до аналізу дискусії буде долучено й інших учасників.

Як свідчать спостереження, дискусія не повинна тривати понад 3 годин, це може викликати роздратування у присутніх. Ведучий має відчувати кульмінаційний момент, після якого звичайно інтерес до обговорення зменшується, і своєчасно підбити підсумки. За правилами, для повідомлення надається 15–20 хвилин, для виступу 3–5 хвилин. Якщо під впливом дискусії в частини учасників змінилися настанови, це означає, що подіяв «ефект переконання». Він виявляється навіть тоді, коли в декого зароджуються сумніви щодо правильності своїх поглядів. «Нульовий ефект» дискусії буває тоді, коли погляди, думки більшості людей не змінюються, це може бути наслідком пасивного ставлення до дискусії та браку підготовки до неї. Якщо в декого під час дискусії сформулюються погляди, що протилежні тим, які хотілося сформулювати під час організації, це означає дію «ефекту бумеранга», тобто від'ємний результат дискусії.

Групова дискусія, як метод формування суджень, оцінок, переконань, базується на обміні думками. Знання, одержані в ході зіткнення думок, різних точок зору, завжди відрізняються високою мірою узагальнення, стійкості і гнучкості. Цей метод навчає мислити самостійно, розвиває здатність до виваженої аргументації.

Розрізняють такі види групової дискусії:

а) дискусія, що виникає під час вирішення певної проблеми у поясненні навчального матеріалу;

б) дискусія, скерована на формування певних переконань;

в) дискусія, метою якої є обґрунтування наукових положень, що вимагають попередньої підготовки студентів за першоджерелами.

Групова дискусія дозволяє її учасникам почувати себе включеними в процес прийняття рішень, що послабляє опір нововведенням. Дискусія дозволяє також зіставити протилежні позиції і тим самим допомогти її учасникам побачити різні грані проблеми. Якщо отримане у ході дискусії рішення ініційоване групою та підтримане присутніми, то його значення зростає і воно перетворюється у групову норму.

Метод дебатів [5]

Дебати (фр. *debat*) — це чітко структурований і спеціально організований публічний обмін думками між двома сторонами з актуальної проблеми. Цей різновид публічної дискусії учасники дебатів спрямовують на переконання в своїй правоті третьої сторони, а не одне одного. Тому вербальні і невербальні засоби, що використовуються учасниками дебатів, мають на меті отримання певного результату — сформувані у слухачів позитивне враження від власної позиції.

Історія політичних дебатів починається з античної Греції, коли дебати використовували як демократичний метод обговорення законів. Сучасні політичні дебати засновані на дебатах у британському парламенті, що веде свою історію з 1265 р.

У США стало традицією проведення дебатів між основними кандидатами від Демократичної та Республіканської партій в ході президентських виборів. Основні теми таких дебатів — найсуперечливіші проблеми сьогодення. Роль цих дебатів настільки велика, що самі вибори можуть бути виграні чи програні внаслідок цих дебатів.

Судові дебати є самостійною частиною судового розгляду, що настає після закінчення судового слідства (у кримінальному процесі) чи з'ясування обставин і перевірки їх доказів (у цивільному процесі); в дебатах суб'єкти процесу підбивають підсумки тому, що мало місце на судовому слідстві, аналізують досліджені докази. Учасники деба-

тів не вправі посилалися у своїх виступах на докази, що не були предметом розгляду. При необхідності вони можуть клопотати про поновлення судового слідства. Суд не має права обмежувати тривалість судових дебатів. Починає судові дебати сторона обвинувачення (обвинувальна промова прокурора у кримінальному процесі) або позивач в інших видах судового процесу. Право останньої репліки в них завжди належить підсудному та захисникові (у кримінальному процесі) чи відповідачеві та його представникові (у цивільному процесі).

Початок дебатів має зачепити слухачів, привернути увагу до оратора і підготувати аудиторію до сприйняття його доводів. Штампованих фраз, банальних питань, загальновідомих відомостей, нудних словосполучень варто уникати. Небезпечно починати промову в патетичному тоні — спробуйте утриматися від цього. Мудріше, коли експресивне звучання промови має тенденцію до посилення аргументації в міру вимови. Допомогу у виборі початку можуть надати вдалі афоризми, цікаві висловлювання опонентів, парадокси, притчі, життєві мудрості.

Слід дотримуватись одного з найважливіших принципів композиції судової промови — принципу посилення логічності виступу: доводи і докази, експресивні прийоми подаються від менш важливих і яскравих до більш значимих і сильних (за зростанням їхнього впливу); найсильніші засоби переконання використовуються наприкінці промови. Закінчення промови має бути твердим, переконливим і, що не менш важливо, коректним.

У висновку може варіюватися думка, висловлена ще у вступі. Репліки (від лат. *replico* — заперечую) — частина дебатів сторін, що полягає у запереченнях, якими обмінюються сторони в судовому процесі після проголошення основних промов і з приводу сказаного в них [5].

Для успішного проведення дискусії і дебатів варто дотримуватися універсальних принципів, сформульованих у дослідженнях доктора психологічних наук, професора Г.О.Балла.

Універсальні принципи діалогічного спілкування між членами громадянського суспільства (за Г.О.Баллом) [3]

Г.О.Балл вважає, що для ефективного розгортання діалогічної взаємодії у суспільстві, науці, мистецтві, релігії, в інших галузях культури варто спиратися на певні універсальні принципи, які він пропонує називати «діалогічними універсальностями». «...Попри всю різноманітність ситуацій соціальної взаємодії, діалогічні універсальності заслуговують на виділення, ретельний аналіз і втілення у свідо-

мості й діяльності професіоналів (передусім, у сфері широко витлумаченого соціального управління)» [3] .

Вчений виділяє **шість діалогічних універсалій або принципів**.

Першим є принцип поваги до партнера по діалогу, до його якостей як органічної цілісності і власне як суб'єкта. «Цей принцип передбачає шире визнання того, що інтереси і прагнення партнера не менш важливі, його думки не менш цікаві й цінні, ніж мої (наші)». Г.О.Балл посилається, як на приклади застосування цього принципу, на Л.М.Толстого («Кому в кого навчатися писати: селянським дітям в нас чи нам в селянських дітей?»), на Я.Корчака («Як любити дітей?»), на І.О.Синицю (з його розумінням «педагогічного такту»), на Б.Г.Матюніна (з його думкою про гармонійне поєднання знання і незнання про партнера, зокрема про учня).

Другий принцип вимагає **прийняття** партнера по діалогу таким, яким він є, і водночас **орієнтації на його найвищі досягнення** (реальні та потенційні), **на перспективу**, що відкривається перед ним, — у відповідності з ідеями Рут Бенедикт, К.Роджерса, А.Маслова тощо.

Третій принцип діалогічної взаємодії передбачає поєднання поваги до партнера з **повагою до себе**. Ідучи знову за А.Масловим, Г.О.Балл конкретизує цей принцип на прикладі подолання «комплексу Іони», «котрий, за Біблією, злякався місії, покладеної на нього Богом... Так само люди, як правило, бояться своїх найвищих можливостей і тому рідко реалізують їх. Крім того, відбувається проекція, за механізмом психологічного захисту, недостатньої поваги до себе — на оточуючих, із сумнівними наслідками для міжособових відносин».

Четвертим є принцип згоди (конкордантності). Він передбачає «необхідність згоди учасників діалогу щодо базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі... Учасників діалогу має об'єднувати, крім іншого, мета (пізнавальна, естетична, економічна, миротворча або ще якась), до якої всі вони прагнуть (хоч інші цілі можуть бути в них різні) й заради досягнення якої вони, власне, і увійшли в діалог. Природною є вимога, щоб діалог і навіть кожний його етап хоча б на якийсь крок наближали до досягнення вказаної мети. Проте висунута спочатку мета може виявитися недосяжною. Але тою мірою, якою конкретна мета слугує засобом реалізації нових цінностей, спільних для учасників діалогу, така недосяжність має бути приводом не для відмови від нього, а для того, щоб переформулювавши мету, сприяти згаданій реалізації іншим, ніж спочатку передбачалося, способом.

П'ятою діалогічною універсалією виступає **принцип толерантності**. На думку Г.О.Балла, адекватною експлікацією (уточнювальним розкриттям) поняття толерантності є **«презумпція прийнятності»** — принцип, за яким саме неприйняття тих чи тих проявів потребує обґрунтування... Презумпція прийнятності протидіє відхиленню тих чи тих ідей або вчинків під впливом їх суто емоційної непривабливості або внаслідок неадекватного застосування норм, запозичених з «чужої» царини (адже в науці, мистецтві, соціальній практиці тощо діють різні системи норм)».

Шостий, останній, принцип діалогічної взаємодії полягає в наданні переваги «не звуженню, а **розширенню і збагаченню культурного поля**, в якому живе і діє особистість або соціальна спільнота. Причому це має здійснюватися не лише екстенсивним шляхом залучення якнайбільшої кількості високоякісних «культурних джерел», а й інтенсивним шляхом налагодження між ними взаємодії у формі різноманітних діалогів — як зовнішніх, так і внутрішніх щодо кожного (чи то колективного, чи індивідуального) суб'єкта культурного процесу. Реалізація діалого-культурологічного підходу в освіті (із спиранням, зокрема, на традиції взаємодії національних культур)... стає тут у пригоді».

Запропоновані Г.О.Баллом діалогічні універсалії методологічно визначають переважно ціннісно-мотиваційні та процесуальні передумови здійснення ефективного спілкування, взаємодії між партнерами по діалогу. Їх у певному ракурсі доповнює **«узагальнена модель наукового діалогу»**. Вона спрямовується на забезпечення результативності дискусії як науковців-професіоналів, так і студентів та учнів. «Йдеться про побудову узагальненої логічної моделі наукового діалогу, придатної в принципі для обговорення найрізноманітніших проблем... Цілком ясно, що зовсім не обов'язково (а при розгляді досить глибоких проблем — неможливо) досягти згоди з усіх обговорюваних питань. Йдеться про згоду щодо підсумку діалогу — підсумку, який бажано явно сформулювати» на шляху до істини.

Г.О.Балл виділяє три типи варіантів погодженого підсумку діалогу.

Перший типовий варіант полягає у збігу підсумку діалогу з думкою когось із його учасників, а усі інші думки виявляються хибними чи такими, що включаються до змісту думки, яка перемогла, або є менш повними, ніж вона. «Треба, — зазначає вчений, — щоб учасники діалогу були готові визнавати свої помилки (якщо наявність помилок продемонстровано досить переконливо) і щоб таке

визнання сприймалося ними та їхніми товаришами не як їхня поразка, а як робочий момент спільного творчого пошуку».

Другий варіант погодженого підсумку діалогу утворюється «шляхом синтезу компонентів, кожен з яких бере початок у думці когось із учасників діалогу. При цьому часто виявляється, що думки, які, здавалося, суперечили одна одній (або навіть дійсно суперечили у своїх вихідних формулюваннях) можуть бути (безпосередньо чи після певної корекції, часто — завдяки застосуванню не використаних раніше теоретичних засобів) узгоджені, зведені разом як компоненти логічно несуперечливої системи, що відзеркалюють, скажімо, властивості досліджуваного об'єкта, які він проявляє за різних умов, або на різних етапах свого розвитку, або різні аспекти його розгляду тощо».

Вдатися до застосування **третього варіанту** змушує «неможливість (принципова або притаманна даному етапові пізнання) одержати істинний системний опис досліджуваного об'єкта (назвемо його «опис-1»)» [3, с. 482]. Але з такої неможливості «зовсім не випливає неможливість одержання істинного системного опису-2 ситуації пошуку системного опису-1». Системний опис-2 може будуватися по-різному, зокрема ґрунтуватися:

— на парадигмі проблеми (за В.С.Біблером, це «схематизм сходів»). У цьому разі системний опис-2 «характеризує знання про досліджуваний об'єкт, яке виявилось у ході діалогу, розкриваючи, зокрема, наявні в цьому знанні прогалини й суперечності»;

— на парадигмі діалогу як такого (за В.С.Біблером, це «схематизм драматичного твору»). Цьому варіантові надається перевага, якщо неможливість побудови системного опису-1 спричинена передовсім дією таких причин, як: недостатня чіткість висловлюваних думок (характерна для гуманітарних наук); спирання учасників діалогу на несумісні між собою методологічні принципи або теоретичні моделі; наявність в об'єктів дослідження парадоксальних властивостей, через які не вдається одержати логічно несуперечливого знання про ці об'єкти, тощо».

Г.О.Балл висловлює сподівання, що запропонована модель «стане у пригоді в різному соціальному контексті: по-перше, в рамках зусиль, спрямованих на вдосконалення професійної наукової діяльності (включно з науковою комунікацією); по-друге, в рамках освіти (професійної та профільної допрофесійної), що має на меті підготовку до наукової діяльності; по-третє, в рамках загальної освіти — як орієнтир для організації одного з видів навчального діалогу».

Перераховані вище методи дискусії, дебатів, діалогічних універсальї заслужовують на увагу не лише в плані покращення функціонування громадянського суспільства, але і в більш широкому контексті підвищення якості повсякденного життя людини, її професійної діяльності та міжособистісного спілкування. Тому читач може поставитися до них інноваційно і спробувати включити їх у своє буття і переконатися в їх доцільності та ефективності.

Література

1. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / За ред. Г.О.Балла, М.В.Папучі. — Ніжин: «Міланія», 2007. — 343 с.
2. Рыбалка В.В. Психология развития творчески одаренной личности : Науч.-метод. пособ. / В.В.Рыбалка. — К.: ООО «Информационные системы», 2011. — 392 с.
3. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике: Пособие. — Житомир: Изд-во ЖГУ им. И.Франко, 2015. — 872 с.
4. [https://uk.wikipedia.org/wiki/ дискусія](https://uk.wikipedia.org/wiki/дискусія)
5. [https://uk.wikipedia.org/wiki/ дебати](https://uk.wikipedia.org/wiki/дебати)

14. ЩО ТАКЕ ПРОЕКТ ЯК ДЕМОКРАТИЧНИЙ ЗАСІБ ПОКРАЩЕННЯ ЖИТТЯ НАРОДУ ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ І ВЛАДОЮ?

Метод проектів увійшов в освіту в кінці XIX століття і був пов'язаний передусім з іменами англійського педагога Сесіля Редді і американського філософа прагматичного напрямку Джона Дьюї та його послідовників. Метод проектів був описаний останнім в його відомій книзі «Демократія і освіта» (1916 рік). Американський професор Кільпатрик дав цьому методу теоретичне обґрунтування, визначаючи його «як цільовий акт, як діяльність від «куського серця», що... відбувається в певних суспільних умовах». Він розглядав цільовий акт як «типову одиницю гідного життя демократичного суспільства. Людина може виконувати свідомо чи несвідомо чужу волю або свідомо здійснювати поставлене перед собою завдання. Перша форма діяльності характеризує переважно раба, друга — діяльність вільної свідомої людини». Кільпатрик поділяв шкільні проекти на чотири типи. Мета першого типу полягає у втіленні якоїсь ідеї (думки) або плану в зовнішню форму (в сучасній українській педагогіці цей тип проектів може тлумачитися як інноваційний). Метою проектів другого типу є насолода якимось естетичним переживанням. Третій тип представлений метою побороти якусь розумову перепону, розв'язати якесь суперечливе завдання. Четвертий тип проектів відповідає меті здобути якісь дані, якийсь ступінь навичок, таланту або знання тощо.

Мак Меррі подає іншу класифікацію проектів, що включає п'ять категорій: домашні проекти; промислові та торговельні проекти; проекти прикладних наук; проекти з історії та географії; літературні твори як проекти. Г.Вашенко поділяв процес роботи над проектом на три моменти: 1) складання плану роботи за даним проектом; 2) виконання цього плану і 3) підсумки роботи, а іноді і складання звітів про неї. На його думку, метод проектів найбільше характеризує «повна і органічна узгодженість навчання з наочним життям школи, а також із різноманітними інтересами дитини..., практичний ухил навчання та зв'язок його з життям дитини в цілому...», об'єднання теорії з практикою, яке «тільки тоді характеризує метод проектів, коли в основі його лежать творчі шукання учня».

В першій половині XX століття метод проектів широко використовувався в українській освіті, але справжній педагогічний «бум» у його застосуванні відбувається вже на початку нинішнього

158

століття. Саме поняття проекту походить від латинського *projectus* (*кинутий уперед*), тобто означає: а) технічні документи — креслення, розрахунки, макети наново створюваних будинків, споруд, машин, приладів тощо; б) попередній текст якогось документу; в) план, задум. Це поняття за своїм сенсом начебто спеціально призначене для використання у педагогіці для характеристики опанування юною особистістю перспективи свого життя. Адже *проектувати* життя як найвищу власну цінність — це передусім скласти його проект, намічати план життя, передбачати щось зробити, що відповідає мрійливій сутності молоді, її опікуванню своїм майбутнім як щасливим, змістовним, сповненим особистого смислу і суспільного значення.

Зрозуміло, що точно спроектувати власне життя, з його безліччю принципово невраховуваних обставин, повною мірою неможливо. Але мати певний смисловий стрижень життя, його лейтлінію, власне лінію життя (*Life line* за терміном О.О.Кроніка), тобто стратегічний проект, завжди вважалося корисним, а в деяких випадках і необхідним, коли йдеться, зокрема, про міжнародні, державні, національні, технічні, інженерні тощо проекти. Існує багато прикладів, коли такий проект виявлявся надзвичайно ефективним при здійсненні життя людини. Згадаймо яскравий образ професора Любіщева, відтворений у повісті Д.Граніна «Це дивне життя». Планування, організація і контроль талановитим вченим процесу та результатів власної професійної діяльності, в чіткому контексті програмування кращого використання ним часу і послідовності справ, забезпечило надзвичайну успішність його праці. В даному випадку використовувався спеціальний творчий проект, точно розрахований у часі і просторі складної професійної наукової діяльності в масштабі усього життя.

Доцільно називати подібний проект творчим і особистісним, оскільки він виступає специфічним інструментом творення життя людини і постає як можливий тільки за умови її певної особистісної зрілості. В цьому плані можна погодитися з думкою О.М.Ткаченка про три рівні психічної регуляції діяльності та поведінки людини — організму, індивіда та особистості. Якщо на рівні організму психічна регуляція забезпечується вродженими інстинктами та рефlekсами, що відповідають за життєдіяльність, то на рівні індивіда вона відбувається вже на основі механізмів засвоєння і відтворення людиною культурних, духовних, матеріальних цінностей людства, які виступають у формі загальноприйнятих мотивів дій і вчинків, систем знань, умінь, навичок і емоційно-почуттєвих норм діяльності. На рівні ж особистості психічна регуляція здійснюється у формі

творчості, що забезпечує творення нових духовних, матеріальних цінностей і самої себе як найвищої цінності. Ось тут, на цьому рівні психічної регуляції і використовується творчий особистісний проект як засіб організації власного життя як життєтворчості, в річищі якої і твориться власна особистість як суб'єкт творчої і самотворчої діяльності і поведінки. Виступаючи провідним, цей особистісний рівень психічної регуляції звичайно тісно пов'язаний з двома іншими рівнями — організаційним та індивідним.

Слід відмітити, що сутність творчого особистісного проекту відповідає тій обставині, що життя людства і людини взагалі-то значною мірою запрограмоване — з одного боку, біологічною, антропологічною, еволюційною спадковістю, а з іншого — соціальною, культурною, історичною. Але тільки значною мірою, адже в цій самозапрограмованості життя передбачена як власне спадковість, стандартність, так і мінливість, тобто доцільна змінюваність, здатність до постійного удосконалення, творення. Згадаймо в цьому зв'язку сформульований Ч.Дарвіном закон еволюції з його принципами спадковості і мінливості. Недаремно класик української психології Г.С.Костюк говорив про культурну і біологічну спадковість і водночас — про розвиток і саморозвиток психіки людини.

Інакше кажучи, враховуючи дані сучасної біологічної і психологічної науки, а також — психогенетики, запрограмованість життя детермінована, з однієї сторони, геномом людини, який має водночас особовий і популяційний потенціал біологічного, фізіологічного, за антропологічним типом, розгортання (і згортання) життя людини, а з іншої сторони — матеріальною і духовною культурою людства, яка визначає власне гуманістичну форму і зміст розвитку, тобто творення і функціонування людини як особистості. Ці два джерела детермінації поєднуються і тоді відбувається складний психогенетичний синтез історичного становлення людської популяції як суспільства — з його розвинутими впродовж тисячоліть соціальними, економічними, політичними, духовними, релігійними, життєвими інститутами і стандартами, й водночас — можливостями творчого самовдосконалення.

Яке місце займає в цій людській і суспільній організації творчий особистісний проект? Тут слід звернутися до більш широкої практики використання проектної методології, адже зараз слід говорити як про індивідуальні творчі особистісні проекти, так і про більш масштабні групові, суспільні, громадянські, корпоративні, національні, державні, загальнолюдські проекти. Ці проекти, утворюючи певну ієрархію, мають розвивальний, тобто творчий характер для культури,

всієї людської цивілізації. Це доводять численні, вже здійснені й здійснювані проекти ООН, ЮНЕСКО, Євразійські, Європейські, регіональні, місцеві проекти різних видів — космічні, гуманітарні, соціальні, економічні, політичні, наукові (наприклад, міжнародний проект «Геном людини»), науково-технічні, історичні, військові, миротворчі, педагогічні, психологічні (приміром, запропонований нами проект «Особистість і суспільство в XXI столітті»), технологічні, інформаційні, мистецькі, молодіжні, меценатські, комерційні тощо проекти. Отже, творчий особистісний проект обдарованої молоді має зайняти свою певну логічну нішу в цій розгалуженій низці глобальних і регіональних цивілізаційних проектів. Для молоді власні творчі проекти носять здебільшого опосередкований психолого-педагогічний, власне розвивальний особистісний характер, але у перспективі передбачають поступовий перехід у суспільний проектний простір.

В означеному вище контексті творчий особистісний проект обдарованої молоді доцільно розуміти як спеціальну стратегічну метадіяльність зростаючої талановитої людини, метою якої є спочатку спроба, а далі реальне творення нею особистісно і суспільно значущих духовних і на цій основі — матеріальних цінностей і себе як найвищої цінності. Засобами здійснення творчого особистісного проекту виступають послідовне прогнозування, планування, програмування і здійснення свого життєвого шляху на високому гуманістичному, духовному рівні. Можна стверджувати, що головною метою і своєрідним психологічним засобом здійснення даного проекту виступає сама зростаюча особистість як суб'єкт життєтворчості.

В цьому місці доцільно навести слова С.Л.Рубінштейна про творчу самодіяльність особистості, що фактично відносяться до сутності проекту. Він стверджував ще у 1922 році, що «суб'єкт у своїх діях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і розкривається, він в них створюється і визначається. Тому, через те, що він робить, можна визначити те, чим він є; спрямованістю його діяльності можна визначати й формувати його самого... У творчості створюється сам творець. Лише у створенні (...) етичного, соціального цілого створюється моральна особистість. Лише в організації світу думок формується мислитель; у духовній творчості виростає духовна особистість. Є тільки один шлях — якщо це шлях — для створення вашої особистості: велика праця над великим творінням. Особистість тим більше значуща, чим більше її сфера дії, той світ, в якому вона живе, і чим завершенишим є цей останній, тим завершенишим є вона сама. Одним і тим же актом творчої самодіяльності, створюючи

і його і себе, особистість створюється і визначається, лише включаючись в її об'ємніші цілі». Ці ідеї С.Л.Рубінштейна можна вважати методологічною основою психолого-педагогічного розуміння ролі творчого проекту у саморозвитку й самоздійсненні юної особистості.

Важливими для усвідомлення стратегічного значення творчого особистісного проекту є погляди Клаузевіца на військову стратегію і стратегіальна теорія В.О.Моляко щодо розвитку творчої особистості. Отже, стає зрозумілим, чому головною формою творчої діяльності здібних та обдарованих старшокласників у багатьох школах нового типу — ліцєях, гімназіях, колегіумах, коледжах — постає саме творче проектування. Мова йде про тривалу, протягом декількох місяців або років, поглиблену розробку підлітками наукових, технічних, соціальних, економічних, культурних, духовних, етичних, екологічних, мистецьких проектів, в яких виявляються, втілюються, формуються і чимдалі все ефективніше реалізуються притаманні їм інтереси, здібності, знання, вміння, навички, всі якості творчої особистості. До творчого проектування залучаються знання з різних навчальних предметів, що підвищує рівень загальної навчальної мотивації й успішність навчання, надаючи йому більш глибокого життєвого сенсу.

Коли тематика творчого проектування набуває особистісного та соціального значення, то його розробка школярем формує найважливіший компонент життєвої стратегії — творчу мету життя, досягненню якої підпорядковується вся особистість. Іншими словами, творчий проект виступає як важливий засіб всебічного розвитку творчої особистості. В цьому відношенні висловлене розуміння проекту близьке до розуміння цього поняття представником французької соціологічної школи Ж.Ньютеном. Останній визначав «проект», як специфічну особливість людського навчання, що полягає у розробці плану дій, «відкритого» завдання, у функціонуванні постійно напруженої системи, динамічної орієнтації діяльності й поведінки людини.

Треба зазначити, що творче особистісне проектування у старшому шкільному віці дещо схоже на курсове, дипломне проектування, яке виконують студенти у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, але має і свої специфічні ознаки. На відміну від студентського, переважно обов'язкового тематичного проектування, шкільний творчий особистісний проект формується старшокласниками в процесі максимально самостійного визначення його тематики на основі власного (чи за допомогою психолога) аналізу власних інтересів, питань, проблем, ідей. Виконання творчого осо-

бистісного проекту має для школяра не формальний, поверховий, а суттєвий, глибинний особистісний сенс. При цьому, основною формою роботи вчителя із залученим у проектування учнем стає допоміжне, фасилітаційне навчально-творче консультування учнів з різноманітних питань здійснення проектів.

Велике значення для здійснення творчого особистісного проекту має спосіб його ініціювання і розгортання. Він має бути природним, непримусовим, самостійним, трансцендентним, тобто включеним у неперервний глобальний процес творення духовних і матеріальних цінностей нескінченним потоком творчих представників людських поколінь. Це має забезпечити системність, послідовність та ієрархічність розвитку людської культури, спадковий зв'язок між процесами і продуктами творчості попередніх, нинішніх і наступних поколінь, між старими (вічними), актуальними і перспективними проблемами, завданнями, питаннями, ідеями неперервного потоку поколінь творців людської цивілізації. Тобто можна говорити про спадковість у розвитку проектів в умовах безкінечного плину історичного часу. Загальна організація процесу творчого особистісного проектування співпадає з психологікою розгортання діяльності у послідовності таких її етапів-компонентів, як: а)потребово-мотиваційний, тобто власне ініціюючий; б)інформаційно-пізнавальний, тобто орієнтуючий і електуючий у просторі існуючих ідей, знань, гіпотез, проблем тощо; в)цілеформувальний, тобто виробляючий власне творчу мету, план, програму, проект процесу досягнення відповідного до неї результату; г)операційно-результативний, тобто забезпечуючий особистість інструментами, засобами досягнення творчого продукту і його оформлення та презентацію і д)емоційно-почуттєвий, утворюючий сам процес і результат виконання проекту в особистісних і суспільних формах визнання його цінності.

Розглянемо докладніше етапи творчого особистісного проектування.

Так, етап ініціації здійснюється у максимально самостійній або у самостійно-допоміжній формі. Провідною є перша форма, яка реалізується підлітком юнаком або молодого людиною шляхом певного самовиводу теми проекту із власного досвіду спілкування з дорослими, досвіду суперечок і переживань, самоаналізу своїх потреб, мотивів, інтересів, пошуку сенсів життя, схильностей, ідеалів, рис характеру (свого, або людей із найближчого чи віддаленого референтного оточення), рефлексій наслідків своїх успішних і неуспішних дій і вчинків, спроб самопізнання, інтелектуальних розмірковувань

над проблемами людського буття, творення своєї власної картини світу — в його перевагах і недоліках тощо.

Як допоміжна може застосовуватися консультативно-психологічна форма виводу, ініціації теми або проблеми проекту шкільним психологом з властивостей юної особистості. Для цього доцільно провести комплексну психодіагностику властивостей особистості і виявити внутрішні особистісні орієнтири, навіть детермінанти такої ініціації, наприклад, ті, що спираються: на соціальні очікування, суспільний статус, рольові перспективи, соціальні почуття; на стилі спілкування (авторитарний, демократичний, ліберальний); на спрямованість і зрілість мотиваційно-сислової сфери юної особистості, її інтереси, ідеали, цінності, схильності, наміри; на певні риси (екстравертованість-інтравертованість) і силу характеру, його акцентуації; на здатність до рефлексії, самопізнання і його результати, самоорганізацію, на почуття власної гідності; на досвід профільного навчання за певними предметами чи їх групами, на апробацію певних напрямів занять в умовах позашкільного навчання, на самостійне пізнання і розв'язання певних наукових, життєвих, сімейних і суспільних проблем; на можливості свого відчуття, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, уяви, сенсомоторики, розумових дій і діяльності в цілому; на психофізіологічні властивості, особливо — на тип темпераменту, оскільки в останніх дослідженнях темпераменту, зокрема, здійснених професором Б.Й.Цукановим, були виявлені певні задатки — приміром, ті, що визначають схильності людини до переважаючої роботи у минулому, теперішньому або майбутньому, задатки до певних, більш складних видів діяльності, режими праці і відпочинку, загрози для психосоматики при виборі неадекватних типу темпераменту видів занять; на психосоматичні, антропологічні можливості і навіть — на домінуючі інстинкти та рефлекси (самозбереження, орієнтувальні, мети, сили, владні, краси тощо).

Інформаційне забезпечення успішного виконання людиною творчого особистісного проекту визначається цілою низкою обставин, зокрема, доступом особистості до джерел сучасної наукової проблемної інформації, їх готовністю звернутися до таких форм її збереження і передачі, як бібліотеки (приватні, шкільні, сільські, міські, обласні, галузеві, національні, зарубіжні тощо), усне і письмове спілкування зі спеціалістами, семінари, конференції, конгреси, збірники матеріалів, засоби масової інформації, Інтернет тощо.

Важливою є саме проблемність шуканої інформації, найпоширенішою формою якої є запитання. Відомо, що до запитань як за-

собу ініціації творчого процесу, зверталися ще у Стародавній Греції, зокрема Демокріт у своєму методі маєвтики. Використовують їх і сучасні спеціалісти, зокрема Я.І.Перельман, який кожну книгу свого двотомника «Цікава фізика» закінчує «стома запитаннями», більшість з яких можуть стати і вже стали творчими проблемами для проектів читачів більше як двадцяти видань цієї відомої праці.

Символічною є назва книги сучасного українського самородка — А.М.Маковського — «Золоті запитання», стислий перелік яких стимулює роздуми і надихає на постановку проблем як основи певних проектів: «Запитання — найбільше диво?», «Чи цікава людині людина?», «Чи справдиться правда?», «Совість — найкращий контролер?», «Праця — символ безсмертя?», «Гроші — добро чи зло?», «Мобілка — чи надовго?», «Моделювання — конструювання кінця світу?» тощо.

Дуже важливою формою демонстрації творчого процесу у науці є популярні видання, в яких наводиться іноді багаторічний, сумірний із життям одного чи декількох поколінь вчених, насправді трансцендентальний творчий процес дослідження певної наукової проблеми у формі справжнього міжнародного проекту. Прикладом такого трансперсонального наукового проекту може слугувати розробка теорії відносності А.Ейнштейном. Цей проект фактично починається як з передумови, з досліджень Ньютона і здійснюється далі через міркування Пуанкаре, експерименти Майкельсона-Морлі, теоретизування Лоренца-Фітцджеральда, які увінчує публікацією своєї статті про спеціальну теорію відносності у 1905 році Альберт Ейнштейн. В аналіз і перевірку цієї теорії включаються десятки європейських і американських фізиків і математиків, після чого А.Ейнштейн завершує у 1916 році роботу над загальною теорією відносності. Ідеї вченого надихають науковий світ на інші проекти, внаслідок чого відбувається стримкий ріст квантової механіки, ядерної фізики, космології, створюються моделі Всесвіту, розвивається кібернетика, генетика, інформатика — розгортається, разом із фундаментальними відкриттями в інших галузях пізнання, науково-технічна революція, яка продовжується й до нинішнього часу.

Етап цілепокладання полягає у прийнятті рішення про головну мету проекту, про план його втілення, про програму дій у часовій перспективі, навіть про певний часовий графік проектної діяльності. Контроль за виконанням цієї програми може здійснюватися за допомогою звітів, записів у наукових щоденниках. Звичайно, що сам проект може коригуватися, уточнюватися, доповнюватися, а в деяких випадках — навіть анулюватися і замінюватися на інший.

Операційно-результативний етап здійснення проекту залежить від наявності засобів його виконання, що у свою чергу відповідає його змісту і формі. Відповідно до цього, можна визначити кілька видів творчого проектування, які відрізняються один від одного за своїм змістом. Це такі його види, як:

1. Ігрове моделювання, тобто створення моделей і макетів, що розробляються, виготовляються та використовуються з метою здійснення певних ігор, змагань, конкурсів, виставок дитячої творчості, наприклад, моделі літака, радіокерованої транспортної системи, комп'ютерної гри тощо.

2. Наукове дослідження актуальної проблеми з висуванням оригінальної ідеї, з її наступним висвітленням у матеріалізованій формі: науковому звіті, доповіді, статті у журналі, презентації в Малій академії наук «Дослідник» тощо.

3. Колекціонування певних природних або штучних об'єктів на основі визначеного принципу, з узагальненням характеристик наявних класів, видів предметів, з виявленням притаманних їм закономірностей.

4. Інноваційний науково-технічний проект — розробка складної технічної системи на основі оригінальної наукової ідеї, що реалізується у певній формі.

5. Соціальний, економічний, екологічний проект із систематизованим описом задуму, методів, шляхів розв'язання відповідних конкретних суспільно значущих проблем.

6. Науково-фантастичний проект, що реалізується у формі роману, повісті, розповіді, в яких ставиться, розкривається та розв'язується певне оригінальне завдання, проблема, ідея, що не можуть бути реалізовані існуючими, відомими для авторів, науковими й технічними засобами.

7. Мистецький проект, наприклад, збірник філософських віршів, розповідей, в яких у художній формі характеризується або розв'язується актуальна соціальна чи життєва проблема, котра в іншій формі не може бути визначеною, поставленою, розв'язаною.

8. Культурний проект, який полягає у реалізації певними організаційними, художніми, іншими заходами якихось цінних суспільних, гуманітарних проблем у ході, наприклад, зустрічей, семінарів, зльотів, фестивалів, конференцій, внаслідок чого підвищується культурний рівень, ціннісний потенціал учнів, певної групи людей, усього народу.

9. Духовний проект з утвердження Добра, Краси, Істини у вигляді їх поєднання в цілісній системі особистісних, громадянських, суспільних етичних, естетичних і інтелектуальних вчинків і дій.

10. Глобальний цивілізаційний, планетарний, ноосферний, космічний проект, який охоплює всю планету Земля, як центр Всесвіту, зберігає і покращує життя на ній.

Вказані види творчих проектів можна виконувати у різних формах:

а) літературній — тези, статті, розповіді, повісті, романи, наукові звіти, реферати;

б) образотворчій або графічній — малюнки, схеми, ескізи, креслення, картини тощо;

в) візуально-технічній, віртуальній, тобто з використанням засобів кіно, телебачення, комп'ютерної техніки, мультимедіа, Інтернету тощо;

г) матеріалізованих — у вигляді макетів, моделей, стендів, навчальних посібників тощо;

д) матеріальній — функціонуючі, діючі технічні системи;

е) суспільно-громадській, колективній, волонтерській формі — спеціально організований (з певною метою) масовий захід, якому властиві певні форми міжособистісного спілкування, взаємодії при розв'язанні актуальної політичної, соціальної тощо проблеми.

є) поведінковій формі самовиховання, самоорганізації і здійснення особистістю певної духовно збагаченої, гуманістичної діяльності через низку вчинків, що відповідають певному ідеальному зразку чи високим нормам громадянського служіння людям;

ж) індивідуально-інтелектуальній формі внутрішньої творчої діяльності обдарованої особистості, як центральній і основній серед наведених вище.

Вказані види творчих проектів можна використовувати окремо або у комбінації одна з одною, творчо модифікуватися відповідно до реалій життя, виводитися один з одного, диференціюватися та інтегруватися тощо.

Як приклад творчого особистісного проектування, можна розглянути науково-технічний проект. Наявний експериментальний досвід свідчить про те, що цей вид проектування має певні ознаки, які відповідають специфіці професійної науково-технічної діяльності. Творчий особистісний науково-технічний проект складається з трьох частин:

— науково-дослідної, теоретичної частини, яка передбачає здійснення пошуку, генерування, вивчення перспективної наукової ідеї, шляхів її втілення у певній технічній розробці, викладення принципів роботи відповідної технічної системи, проведення необхідних розрахунків тощо;

— конструктивно-графічної, що містить розробку принципових схем, ескізів, креслень, необхідних для визначення структурно-

функціональної побудови об'єкта; ця частина проекту орієнтована на технологію виготовлення технічної системи;

— технологічної, практичної, інноваційної частини, що полягає у виготовленні діючої технічної системи, дослідного зразка пристрою або установки у матеріальній формі.

Зрозуміло, що виконання творчих проектів вимагає від їх авторів мобілізації всіх творчих можливостей їх особистості, постійної їх апробації у справі та відповідного інтенсивного розвитку. Поступово навколо проекту концентруються найважливіші життєві інтереси, мотиви, здібності, завдяки чому розвиваються елементи майбутньої творчої професійної діяльності. У той же час розробка творчих особистісних проектів потребує певної кваліфікованої допомоги з боку наставників, які через творче проектування «виводять» здібних та обдарованих юнаків і молодих людей у світ актуальних моральних, естетичних, наукових, культурних, соціальних, економічних тощо проблем, спрямовують реалізацію й становлення творчого духовного потенціалу особистості у суспільно значущому напрямку, закладають підґрунтя професійної майстерності.

На завершення проекту має здійснюватися емоційно-почуттєвий етап утвердження його цілісного процесу і результату, що відбувається у різних формах суспільного визнання, таких, приміром, як нагородження, преміювання, присудження тієї чи іншої відзнаки тощо. Проте найбільш ефективними в цьому плані виступають внутрішні особистісні форми емоційно-почуттєвого самоствавлення до себе як до творчої особистості, самозадоволення від успішно виконаної творчої діяльності і поведінкою. При цьому зростаюча внаслідок вищезазначеного успіху суспільна цінність та індивідуальна самоцінність має бути об'єктивно і суб'єктивно вираженими, без зайвого самозакохування і «задавання», усвідомлюваними в контексті майбутньої перспективи творчості під кутом нових вимог, а тому і певної самокритики, тим більше, що у будь-якій успішній діяльності є і свої недоліки та потенціал удосконалення. За своїм масштабом, змістом та складністю творчий особистісний проект значно перевершує будь-яке навчальне завдання або, навіть їх набір, у будь-якій учбовій дисципліні, наближуючись до рівня окремого «особистісного» навчально-творчого (точніше — організмично-індивідуально-особистісного, за поглядами О.М.Ткаченка) предмету, важливість якого для розвитку творчої особистості є не меншою, ніж інших предметів чи їх сукупності.

Роль творчого особистісного проекту важлива і в світлі потреби встановлення у школі балансу між тенденціями спеціалізації та уні-

версалізації, диференціації та інтеграції. Завдяки творчому особистісному проектуванню, значною мірою врівноважуються різні сторони навчально-виховного процесу, такі, як обов'язковий загальногруповий та досить вільний індивідуальний його характер, спільність інтересів учнів у класі та індивідуальність інтересів окремої юної людини тощо. Збалансованість між цими та іншими тенденціями, на основі здійснення творчого особистісного проекту дає помітний педагогічний ефект у розвитку саме творчо обдарованої особистості молоді, забезпечує наступність у її зростанні та самоздійсненні як обдарованої юної й молодой та талановитої дорослої людини, що виступає певною профілактикою нею втрати творчого потенціалу (згадаймо в цьому плані тих вундеркіндів, які у дорослому віці не виправдовують очікувань від них оточуючими яскравих творчих досягнень). За допомогою творчого особистісного проектування, особливо в умовах навчання у школах нового типу додаткових спецкурсів, психологізації, еврилогізації та інноватизації загальноосвітніх дисциплін та профілізації викладання психології в них формується реальний зв'язок, наступність між середньою та вищою ланками системи освіти і далі — з виробничою та соціальною сферою життя людини. Важлива вона і для громадянського суспільства, оскільки у такому проекті концентрується творчий потенціал громадян.

Читачам можна порадити скласти проект свого життя, намітити ключові події власної біографії, враховуючи те, що на її зміст можуть впливати властивості своєї особистісності — мотивація, риси характеру, самоорганізація, компетентність, інтелект, темперамент, стратегії і техніки життя, що допоможе досягти життєвого успіху, зберегти найбільш цінні досягнення свого роду, захиститися від ентропії випадкових обставин.

Література

1. Д'юї Дж. Демократія і освіта (1916 р.). — Львів: Літопис, 2003. — 294 с.
2. Рыбалка В.В. Психология развития творчески одаренной личности : Науч.-метод. пособ. / В.В.Рыбалка. — К.: ООО «Информационные системы», 2011. — 392 с.

15. ЧИ ЗДАТНІ ВИ ПРОВЕСТИ ТРЕНІНГ ПЕРВИННОГО ОСЕРЕДКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА З ДРУЗЬМИ ТА КОЛЕГАМИ І НАВЧИТИСЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ?

15.1. Передмова: мета, завдання, принципи і порядок роботи тренінгу в залежності від кількості учасників і технологічні моменти

У тренінгу демократичного розвитку первинного осередку громадянського суспільства моделюються основні функції громадянського суспільства (ГС), що визначаються Конституцією України, Законом України «Про громадські об'єднання», проектом Закону України «Про громадянське суспільство в Україні» від 2002 року, наявним зарубіжним досвідом та існуючими науковими даними щодо розвитку громадянського суспільства як форми прямої розширеної демократії.

Мета тренінгу передбачає:

- формування демократичної компетентності учасників тренінгу у питаннях створення та роботи, організації та функціонування первинного осередку громадянського суспільства на базі освітянського (науково-дослідного, навчального) закладу;

- навчання правових засад, умінь втілювати демократичні принципи, процедури і умови в роботу даного осередку;

- формування здатності до продуктивного спілкування між членами громадянського суспільства (ГС), демократичного обговорення, деліберації та вирішення ними нагальних проблем країни у партнерській взаємодії з обраною ним державною владою (ДВ).

- розвиток здібностей до розробки на демократичній основі соціально-економічних, культурних тощо проектів покращення життя народу шляхом послідовного та обґрунтованого вирішення його нагальних проблем;

- надання консультативно-тренінгових послуг спеціалістам з питань створення первинних освітніх осередків ГС у різних навчальних закладах;

Завдання тренінгу співпадають з назвою 5 етапів алгоритму побудови і функціонування первинного освітянського осередку ГС і далі — у процедурі здійснення сценарію тренінга.

Принципами роботи тренінгу є:

- Конфіденційність;

— Активність і актуалізація здібностей, обдарувань, талантів учасників;

— Участь у тренінгу впродовж усього періоду його роботи;

— Діагностика актуальних властивостей особистості;

— Створення атмосфери довіри і відвертості;

— Презумпція демократії, тобто незаперечне визнання і прийняття, відповідно до Конституції, принципу народовладдя, за якого влада юридично і фактично належить народу і проголошується свобода і рівноправ'я усіх громадян;

— Принцип конституційного, громадянського, особистісного самовизначення учасників тренінгу, самоідентифікації тренінгової групи як освітянського осередку ГС, тобто Конституційно зумовленої форми, осереддя прямої, розширеної, позавладної і позаринкової демократії, безпосереднього народовладдя, яка паритетно доповнює інші форми представницької демократії, органи державної влади і має на меті покращення життя народу через застосування демократичних принципів і процедур, що сприяють виявленню і розв'язанню нагальних проблем народу шляхом повнішого і ефективнішого використання ресурсів суспільства і держави.

— Відсутність зловживання критикою, голослівних сумнівів і звинувачень одне одного, перенесення критики на етап голосування, коли можна висловити своє ставлення демократичним шляхом — дуже важливим є вироблення позиції співробітництва і злагоди при наявності адекватних форм самоконтролю і контролю громадянської поведінки;

— Наявність зворотного зв'язку;

— Опора на кращі традиції минулого, на принцип «тут і тепер», на оптимістичну спрямованість у майбутнє;

— Відкритість у спілкуванні та продуктивність діалогу, включення в публічне обговорення, демократичну деліберацію проблем, пропозицій, проектів;

— Увага передусім до поведінки особистості, до її позитивних проявів;

— Партнерство і взаємодопомога;

— З попередніми принципами пов'язаний принцип організованості, синтезу зусиль, суспільного синергетизму, соціальної солідарності, творчого долаття стихійності й ентропії;

— Принцип стимулювання усіх учасників до висунування реальних і вирішуваних проблем, їх обговорення в ході діалогу, дискусії, дебатів, деліберації, актуалізація творчої та інноваційної діяльності,

взаємного консультування, прийняття конструктивних рішень та їх виконання на базі використання громадсько-волонтерських, суспільно-державних та державно-професійних ресурсів, акцент на прогресивну громадянську поведінку,

— Акцентування учасників на громадянську підготовку, творчу, продуктивну працю, взаємне кооперативне підсилення, мультиплікацію їх особистісного громадянського потенціалу та його актуалізацію.

Порядок роботи тренінгу в залежності від кількості учасників:

а) масовий варіант, за схемою марафону, «форум-театру» або розширеної (на зразок телевізійного шоу-реаліті) ділової гри з кількістю 50–70–150 учасників (залежно від ситуації проведення тренінгу — в школі, районі, обласному центрі, столиці, учбовій телестудії, телеканалі тощо — з відповідною системою представництва і делегування повноважень); при цьому утворюються дві сфери: велике коло — «народ» («ДЕМОС»), яке сегментується за територіальним принципом (вулиці, райони міста, області); в середині «народного» кола розташовується середнє коло координаторів (вони теж народ, його спеціалізовані представники, що представляють і тим самим інтегрують усі сегменти народу); внутрішнє коло — це група координаторів сегментованого ГС, яку складають лідери служб ГС та їх заступники, представники державної влади (ДВ) і ЗМІ. Виділяються лідери таких служб ГС, як правова (юридична), соціологічна (регламентна), економічна, педагогічна, соціально-психологічна, творчо-інтелектуальна, міжнародна тощо, представники ДВ — законодавчої, виконавчої, судової — та ЗМІ;

б) малий варіант з одним колом із 15–20 учасників з відповідною, але формалізованою скороченою диференціацією на сфери і служби, в якому деякі процедури редукуються, реалізуються символічно у вербальному, інструктивному плані;

в) тренінг ведуть два інструктори (тренери), почергово змінюючи одне одного, враховуючи велике психофізіологічне та інтелектуальне навантаження на них.

Тривалість роботи: масового варіанту (марафон, форум-театр, шоу-реаліті) — 2–3 дні по 3–5 годин кожний день, а малого варіанту 3–5 годин; в першому випадку відпрацьовується найповніше весь сценарій, у другому випадку — лише частково, формально, вербально.

Технологічні моменти проведення тренінгу, важливі для ведучих, полягають в тому, що нормальний хід тренінгу має забезпечуватися командою менеджерів, яку очолюють, як мінімум, два ве-

лучих та їх помічники, котрі мають досконало знати сценарій і виконувати якнайменше наступні функції:

- Визначення мети і завдань;
- Структурування учасників у групи, їх розміщення відповідно до мети і завдань;
- Впорядкування, організація роботи;
- Забезпечення роздавальними матеріалами;
- Обслуговування функціонування певної апаратури, зокрема мікрофонів, мультімедіа, комп'ютерів, роздачу папіру, фломастерів, ручок тощо;
- Супроводжувати виконання визначених вправ, ігор, спілкування, подавати певні команди, формувати робочі групи тощо;
- Обговорення звітів про результати кожного етапу та перехід до наступного етапу тощо.

15.2. Загальний алгоритм роботи первинного тренінгового осередку громадянського суспільства у навчальних закладах системи освіти

Вказаний алгоритм включає в себе 5 етапів роботи, які описані в орієнтовній програмі експериментального розвитку освітянського осередку громадянського суспільства у попередньому розділі 12.

1. Збір громади, самоорганізація та правова підготовка громадянського суспільства

Вступ: мета, завдання, принципи і порядок роботи учасників тренінгу, визначення громадянського суспільства та демократичних принципів і процедур його роботи, етичний кодекс, універсалії (принципи) діалогу та спілкування, знайомство учасників.

Організація тренінгового осередку громадянського суспільства, визначення характеру представництва і повноважень його учасників.

Конституційна, правова підготовка, ідентифікація учасників тренінгового суспільства як громадянського (права, обов'язки, свободи людини і громадянина) тощо.

2. Висування членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій, ресурсів щодо їх розв'язання та затвердження їх пріоритетності шляхом голосування

Визначення актуальних проблем розвитку людини, суспільства, держави та пріоритету, порядку їх обговорення і вирішення.

Суспільне обговорення, деліберация пріоритетних проблем та пропозицій щодо їх вирішення суспільством, волонтерами, і владою, службовцями державних інститутів. Визначення пріоритету подальшого розгляду проблем шляхом голосування.

3. Формування громадянським суспільством проектів вирішення пріоритетних проблем та їх прийняття референдумом як необхідних та обов'язкових для виконання

Формування, обговорення та прийняття учасниками тренінгового громадянського суспільства (шляхом проведення проміжних референтних голосувань і кінцевого референдуму) першочергових суспільних та державних проектів.

Обговорення планів виконання двох першочергових, суспільного і державного, проектів шляхом залучення громадянських (волонтерських) та державних (професійних) ресурсів.

Прогнозування в ході обговорення можливостей і наслідків втілення результатів розробки громадянського і державного проектів у життя країни, суспільства, сімей та людини.

4. Мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання прийнятих проектів, контроль та відповідальність виконавців

Відбувається послідовне прийняття рішень учасниками тренінгу на всіх проміжних етапах роботи над проектами і планами їх виконання як обов'язкових для суспільства і владних структур. Відбувається мобілізація усіх наявних суспільних (волонтерських) і державних (галузевих і професійних) ресурсів на виконання в умовах тренінгу пріоритетних проектів у вигляді планів їх реалізації. Визначаються форми контролю та відповідальності за виконання прийнятих на засіданні тренінгового громадянського суспільства проектів.

5. Втілення результатів виконання проектів у життя, забезпечення досконалості, наступності та неперервності роботи громадянського суспільства

Підведення підсумків тренінгу кожним учасником і його ведучими, оцінка зробленого, оформлення його результатів у формі звіту, висування пропозицій щодо удосконалення діяльності громадянського суспільства, визначення перспектив, найближчих (наступного заняття), середньострокових (декількох наступних циклів) та віддалених (на рік і далі).

Наведемо декілька прикладів проведення тренінгів демократичного розвитку первинного осередку громадянського суспільства у деяких навчальних закладах Волині, Харківщини та Полтавщини. Апробація сценарію тренінгу у цих навчальних закладах призвела до отримання наступних попередніх результатів.

Так, 14 вересня 2018 року автор перебував у загальноосвітній школі с. Світязь Шацького району Волинської області, де в ході інтерактивної доповіді по проблемі демократизації школи був проведений тренінг демократичного розвитку освітянського осередку громадянського суспільства. З 5 етапів наведеного вище алгоритму були реалізовані 3, 4 і 5 етапи. Зокрема, присутнім на зборах учням і вчителям, після вступної інструкції, було запропоновано висунути і сформулювати найважливіші для України і для них проблеми й пропозиції з їх вирішення. Учні і вчителі самостійно виділили такі, як проблеми війни і встановлення миру, збереження територіальної цілісності України, подолання бідності і підвищення рівня культури народу. Далі в ході голосування був визначений рейтинг цих проблем (кількість голосів «так» із 40 присутніх учнів і вчителів, що взяли участь у голосування). Внаслідок такого рейтингового голосування, проблема встановлення миру в країні зайняла перше місце (34 «так» із 40 присутніх). Далі йшли проблема збереження територіальної цілісності України (29 «так» із 40), проблема подолання бідності (12 «так» із 40) та проблема підвищення рівня культури населення (7 «так» із 40).

На наступному етапі роботи тренінгового освітянського осередку громадянського суспільства відбулося формування і обговорення двох проблем, що набрали більшість голосів, і висунування пропозицій щодо їх вирішення. Був розроблений проект розв'язання найважливішої за результатами рейтингового голосування проблеми — встановлення миру в країні. Проте, коли відповідний проект був вербально оформлений, проголошений і поставлений на референдум для суспільного і державного виконання, то отримав усього 14 позитивних голосів із 40, тобто не був прийнятий.

Можна зобразити проведене засідання даного освітянського осередку громадянського суспільства в школі у вигляді певної матриці, в якій представлені висунуті, обговорені, проголосовані, трансформовані у проекти проблеми та ініціативи, що були оцінені на заключному референдумі 40 школярами і вчителями наступним чином:

1. Проблема війни і встановлення миру в країні: голосування +34/40;

референдум + 14/40 (–) **Проект не прийнятий;**

2. Збереження територіальної цілісності країни: голосування +29/40;

3. Бідність: голосування +12/40;

4. Культура населення: голосування +7/40.

Негативний результат роботи відображає явно недостатній рівень практичного досвіду функціонування громадянського суспільства в освіті та країні і водночас — перспективність даної роботи у школі. Присутні на зборах були здивовані громадянською активністю старшокласників на тренінгу, відмічаючи, що їх думками щодо долі країни вперше зацікавилися публічно. Вчителі побачили можливість використання запропонованого тренінгу при викладанні старшокласникам основ громадянського виховання.

26 вересня 2018 року нами був проведений спрощений тренінг освітянського осередку громадянського суспільства (в трьох його пунктах) зі студентами 2 і 3 курсів Чугуєво-Бабчанського лісного коледжу в смт Кочеток Чугуївського району Харківської області (усього 60 учасників) за тією ж схемою, внаслідок чого були отримані наступні результати:

1. (1. — порядок висунення). Проблема недостатнього контролю за владою:

+10/60; №9

(№... — рейтинг проблеми);

2. Байдужість народу до своєї долі: +25/60; №6;

3. Корупція влади: +54/60; №1; **Проект №I;**

4. Війна і мир (зокрема, збільшується кількість загиблих, зростає рівень варварства): +22/60; №7;

5. Збереження територіальної цілісності країни:

+8/60; №10;

6. Зниження культури населення країни:

+16/60; №8;

7. Зростає злочинність в країні: +29/60; №5;

8. Бідність населення: +45/60; №3;

9. Безвідповідальність влади перед народом:

+37/60; №4;

10. Безробіття, неможливість влаштуватися на роботу після закінчення коледжу: +47/60; №2; **Проект №II;**

Було проведено голосування щодо актуальності проблем і визначення найрейтинговіших серед них — ними стали проблеми №3 і №10. При обговоренні цих проблем відбулося ініціативне висунення учнями пропозицій щодо формування на їх основі проектів та планів

їх розробки. Після цього дані проблеми-пропозиції-проекти були поставлені на референдум. Проект по проблемі №3 отримав на референдумі +48 голосів, а проект по проблемі №10 +41 голос. До подальшого розгляду був взятий проект **№I**, обговорення якого призвело до певних думок, з якими студенти вирішили звернутися пізніше до дирекції як представника влади. Вирішено додатково обговорити цей проект на наступних зборах освітянського осередку громадянського суспільства коледжу. (Висловлюємо подяку за допомогу у проведенні тренінгу заступнику директора Чугуєво-бабчанського лісного коледжу — Рего Мар'яні Зеновіївні, викладачам (В.В.) і студентам лісового коледжу).

27 вересня цього ж року нами разом з професорами Моргуном В.Ф. і Самодриним А.П. було організовано і проведено засідання освітянського осередку громадянського суспільства у Полтавському обласному науковому ліцеї-інтернаті II–III ступенів імені А.С.Макаренка Полтавської обласної ради в селі Ковалівка Полтавського району — з 55 старшокласниками і вчителями за означеною вище схемою. Наведемо результати проведеного засідання, висунуті, обговорені та проголосовані на ньому проблеми і проекти:

1. Складна політична ситуація в країні: +37/55; №3 (рейтинг проблеми); **Проект № I (+38/55);**

2. Важке економічне становище країни, бідність населення: +26/55; №8;

3. Війна на сході країни: +52/55; №2; **Проект № II (+37/55);**

4. Проблема роз'єднаності народу і необхідність солідарності: +5/55; №10;

5. Трудність працевлаштування молоді: +33/55; №5;

6. Трудова міграція: +29/55; №7;

7. Мовна проблема: +36/55; №4;

8. Корупція влади: +53/55; №1; **Проект № III (+31/55);**

9. Домашнє насильство: +16/55; №9;

10. Відсутність відповідальності влади перед народом: +32/55; №6.

Після висування самими школярами актуальних, на їх погляд, проблем, їх обговорення, визначення шляхом голосування їх рейтингу, були розроблені і прийняті шляхом референдуму три проекти та обговорені плани їх розв'язання самостійно школярами та державою. Була висунута пропозиція щодо об'єднання даних проектів в один проект та врахування усіх інших проблем та ініціатив щодо їх вирішення. На засіданні освітянського осередку громадянського суспільства в науковому ліцеї-інтернаті спрацювали демократичні принципи

і процедури, що визначило ефективність його роботи. Ліцеїсти виявили неабияку зацікавленість і активність і тому працювали творчо та продуктивно. Після засідання директор ліцею Валерій Іванович Шульга та учні висловлювали позитивні враження від участі в тренінгу.

Професори В.Ф.Моргун і А.П.Самодрин асистують професору В.В.Рибалці в процесі проведення тренінгу демократичного розвитку освітянського осередку громадянського суспільства в Полтавському обласному науковому ліцеї-інтернаті імені А.С.Макаренка в селі Ковалівка під Полтавою

Звичайно, що розвиток сформованих з демонстраційною метою тимчасових освітянських осередків громадянського суспільства у зазначених навчальних закладах потребує подальших кроків, зокрема шляхом повнішого відпрацювання етапів тренінгу, але вже і при такому обмеженому його проведенні ведучі і учасники тренінгу відмітили помітні зрушення у власному розумінні громадянського суспільства як форми прямої демократії. Учні особливо відмічали, що вперше у житті не їм ставили проблеми (задачі і запитання), але вони самі висували ці проблеми і самі вступали на шлях їх вирішення, тобто ставали суб'єктами суспільної, громадянської діяльності. Вони починали розуміти, що від них у цьому житті може щось залежити. Це ж саме зазначали і викладачі навчальних закладів, які «ще ніколи не бачили такими демократичними своїх підопічних».

Ліцеїсти беруть активну участь у тренінгу, виступають та обговорюють проблеми, пропозиції з їх вирішення та проекти

В ході реалізації зазначеної вище схеми тренінгу, завдяки демократичним принципам і процедурам, в кожній юній особистості відбувалося засвоєння, концентрація, примноження, «мультиплікація» соціальних сил і нею та колективом досягався системний результат, що принципово перевершував індивідуальну або сумативну групову результативність суспільної діяльності. Тільки в умовах демократичної освіти на особистість ефективно спрямовуються, в ній систематизується, концентрується і нею творчо випромінюються соціальні ресурси. Формується громадянська компетентність, яка носить соціальний характер — адже це поняття соціальне навіть за своєю етимологією («ком-пе-тентність» — від корня «ком», який є і в слові «ком-уна»...). Так працює суспільний, громадянський вирішувач народних проблем, своєрідний «соціальний комп'ютер», дію якого звичайно треба ще краще зрозуміти та інноваційно впровадити у роботу осередків громадянського суспільства.

Отже, якщо ми хочемо, щоб юна людина у майбутньому жила у демократичному суспільстві, то треба, щоб вона штучно не викидалася з нього в поки що переважно авторитарно діючій школі, а жила ще в дитинстві у демократичному освітянському середовищі повною мірою, а не елементарною і скороченою. Демократизація має охоплювати всі періоди вікового становлення людини — від

народження, дитинства, юності до молодості, зрілості й далі. Тому вказані демократичні принципи, процедури і умови мають бути єдиними і активно діючими впродовж усього життя особистості, маючи при цьому свою якісну і кількісну вікову специфіку.

Саме це розуміли в свій час, на наше переконання, Дж.Дьюї та його послідовники в США, Швейцарії, Швеції та інших європейських країнах, формуючи і втілюючи демократичну парадигму в систему освіти для учнівської молоді й дорослих. Саме такою, демократичною за своєю суттю, можна вважати соціально-педагогічну систему А.С.Макаренка, школу виховання громадянина В.О.Сухомлинського, технологію комунарського творчого виховання школярів І.П.Іванова та ін. На сучасному етапі розвитку української освіти найкращу можливість втілення демократичної парадигми створює, на наше переконання, освітянський осередок громадянського суспільства у навчальному закладі.

При проведенні тренінгу демократичного розвитку первинного осередку громадянського суспільства слід звертатися до попередніх розділів посібника, втілюючи в його схему відповідні демократичні цінності, принципи, процедури, умови, творчо використовуючи історичний, вітчизняний та зарубіжний досвід для того, щоб здійснювати демократичну поведінку на користь народу, державі і власного життя.

Література

1. Рибалка В.В. Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина: посібник / Валентин Рибалка. — ТАЛКОМ, 2018. — 226 с.
2. Рибалка В.В. Соціально-психологічний тренінг розвитку первинного освітянського осередку дієвого громадянського суспільства у партнерській взаємодії з представниками державної влади // Антрагогічний вісник: Науковий електронний журнал (заснований у 2012 році, виходить 1 раз на рік). Випуск 8, 2017. Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Житомир. — 218 с. — С. 150–158.
3. Рибалка В.В. Школа — духовний осередок розвитку особистості, місцевої громади та держави: посібник / Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф., Басанець О.М., Третьякова Т.М., Конюхова Н.М., Гривачевська А.А.; за наук. ред. Рибалки В.В. і Самодрин А.П. — К.: Талком, 2018. — 452 с.
4. Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф. Психопедагогічні експедиції шляхами демократизації життя особистості, освіти та громадянського суспільства: метод. посіб. / Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф.; за ред. В.В.Рибалки. — К.: ТАЛКОМ, 2019. — 280 с.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Проблема демократизації суспільного і державного життя України потребує звернення до демократичних традицій українською народом та досвіду розвинутих країн Європи і Америки. Прямуючи в Євросоюз з його стабільною і продуктивною демократією, Україні вкрай необхідно запровадити демократичні цінності у своє життя, для чого потрібно відповідним чином реформувати усі інститути, передусім — свою освіту.

Необхідно звернути увагу педагогічної спільноти на назрілу актуальність зміни авторитарної парадигми в освіті на демократичну, на більш рішуче утвердження демократичних принципів, процедур і створення для цього відповідних умов у навчальних закладах України, як це вже відбувається у передових демократичних країнах і як цього вимагає розпочата в країні реформа децентралізації влади.

При цьому слід надавати особливого значення розробці демократично орієнтованих навчальних планів, втіленню демократичних методів у виховання і навчання учнівської молоді і дорослих, зразком чого можуть бути, зокрема типові навчальні плани освіти, курикулуми, у Швеції та інших європейських країнах. Звичайно, що при цьому треба враховувати специфіку українського демократичного досвіду, який накопичувався у минулому в умовах дії народовладдя у народних віче, козацьких радах, сільських зборах, майданах, узагальнювався філософською та педагогічною думкою. Мова йде, зокрема про фактично демократичну соціально-педагогічну систему А.С.Макаренка, що складалася у жорстких ідеологічних умовах довоєнних років в СРСР, а пізніше була практично відкинута і поширена більше за кордоном, ніж на батьківщині.

Демократичний розвиток учнівської молоді має відбуватися як на основі відповідних навчальних планів і методів виховання громадянина, так і через самостійну роботу з відповідними підручниками і посібниками. Саме таку можливість надає запропонований посібник — «Самовчитель демократії для юної та дорослої особистості». Він призначений для свідомого і самостійного оволодіння учнівською молоддю та дорослими основами демократії. У методичному посібнику наводяться теми та зміст занять, які пов'язані між собою єдиною демократичною логікою. В її основі лежить думка про необхідність спиратися у процесі покращення життя людини на суспільний досвід народу та сукупний народний

інтелект, використання якого має базуватися на демократичні принципи і процедури його актуалізації.

Запропоновані у посібнику заняття звернуті своїми тематичними запитаннями і змістом до учня як суб'єкта демократичної громадянської поведінки, який може спиратися у своїй суспільній самодіяльності на різні демократичні цінності. Цьому сприятимуть рекомендовані автором різні прийоми самовчителювання — від асоціативного методу, вправ з формування демократичних знань, умінь та навичок до проблемного навчання, контекстної освіти, проектного методу, методів стимулювання творчості, стратегіального підходу, тренінгу демократичного розвитку громадянського суспільства, делаберачії тощо.

Юні і дорослі громадяни мають засвоювати демократичні цінності, принципи і процедури в ході активної участі у функціонуванні первинних осередків громадянського суспільства на основі методичних рекомендацій, обґрунтованих у працях спеціалістів. Розроблений нами і апробований в ході психопедагогічних експедицій початковий варіант тренінгу демократичного розвитку освітянського осередку громадянського суспільства показав свою ефективність і перспективність для використання у загальноосвітніх, вищих навчальних закладах та в умовах освіти дорослих. Звичайно, що наш досвід потребує подальшого удосконалення. І представлений посібник надає таку можливість як звичайно не кінцева спроба руху у даному напрямку. Цей напрямок передбачає формування у старшокласників, студентів середніх, спеціальних і вищих навчальних закладів, у дорослих передусім громадянської активності, соціальної суб'єктності, готовності до самостійної участі у суспільній, громадянській, навчальній і трудовій діяльності на демократичних засадах і нарешті — демократичної культури.

Механізми створення демократичного освітянського осередку громадянського суспільства. Дискусія *В.В.Рибалки і А.П.Самодрина* на телеканалі «Кременчук» у студії «День з *Володимиром Ляпотою*»

Ведучий програми Ляпота Володимир Іванович. Вітаю вас, шановні глядачі. В студії зі мною Самодрин Анатолій Петрович, доктор педагогічних наук, професор Кременчуцького Інституту Дніпровського університету імені Альфреда Нобеля, і його колега з Києва Рибалка Валентин Васильович, доктор психологічних наук, професор Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих та Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України. Дякую, що завітали до нас у Кременчук. Ми продовжуємо тему, розпочату раніше з Анатолієм Петровичем про громадянське суспільство, і будемо говорити про механізми створення демократичного освітянського осередку такого суспільства. Але для того, щоб розпочати нашу розмову, наш діалог, давайте краще зрозуміємо наші задачі і головну мету, яку ви ставите перед собою.

Анатолій Самодрин. Зараз треба насамперед визначити термін «демократія». Він означає народовладдя, народне самоврядування. Хотілося б нагадати слова Володимира Івановича Вернадського, які найбільше підходять до нашого часу, про те, що демократія — це по суті процес, який утворюється шляхом освіти, але цією освітою треба забезпечити розвиток народу, підняти народ до рівня свого часу, щоб народ усвідомлював власне Я і розумів осередок, в якому Він мешкає. Осередок цей сьогодні збільшується не тільки до якогось там межового фактору держави. Сьогодні осередком є космос, сьогодні осередком є планета Земля і треба це усвідомити. І сьогодні осередком постає біосферна область регіону, в якому нам треба фактично налагоджувати співпрацю. Сьогодні наш уряд і президент задали такі вектори розвитку: треба, по-перше, будувати демократичне суспільство і, по-друге, треба створювати умови нового управління через децентралізацію влади. І сьогодні на наших очах відбувається цей процес, який ми називаємо об'єднані територіальні громади — утворюються осередки із маленьких, може неперспективних, на перший погляд, громад, але вони стають перспективними об'єднаннями громад і цими громадами треба вже управляти

на засадах централізації, регіональної централізації. Тому для того, щоб перейти до нового стану життя, потрібна обов'язково демократична організація суспільства. Це такий стан, де кожна людина наближається до іншої. І ці грані треба будувати схожими або рівними в кожній особистості. І другий елемент — треба усвідомити, що це явище забезпечується ніби двома шляхами, дуально, зверху через лідера, управлінця, науково обгрунтованими управлінськими рішеннями, і знизу, організацією демократичного суспільства через самоврядність народу, через самоорганізацію народних мас — як казав той самий Володимир Іванович Вернадський. І ще третій елемент, хочу сказати, що в усіх країнах Європи це питання стояло в свій час на часі і по суті вся прогресивна думка, наукова в соціальному аспекті велася навколо демократизації суспільства. Таким чином, ми приходимо до того, що відходячи, так би мовити, від радянського способу організації нашого життя, де декларувалися, але не вирішувалися до кінця демократичні важелі, і питання, як їх збудувати, ми повинні сьогодні навчитися дійсно демократизувати нашу суспільну діяльність і розвиток України.

Володимир Ляпота. Як Ви сказали, є вже державні рішення щодо побудови громадянського суспільства і головна задача зараз — займатися і просвітництвом і освітою так, щоб було зрозуміло і поняття «громадянське суспільство», і що це дає простому громадянину, так? І от Ви вже маєте відповідні напрацювання, я так розумію, знаєте, як це робити. І як подвижник Ви вже книгу презентуєте, як вона називається, це вже я до Валентина Васильовича?

Валентин Рибалка. Вона має назву «Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина». Цей посібник щойно вийшов у київському видавництві ТАЛКОМ у Міжнародному університеті розвитку людини «Україна».

Володимир Ляпота. Я так розумію, що Ви ініціюєте через Національну академію педагогічних наук України просвітницьку роботу передусім серед педагогів так, щоб європейський досвід, світовий досвід, наш вітчизняний досвід систематизувати. І саме про це у вас вже є відповідні напрацювання, і Ви намагаєтеся понести їх в маси, щоб було розуміння того, що зроблено, і про це я хотів би вас запитати.

Валентин Рибалка. Я зараз хочу приєднатися до думки Анатолія Петровича і сказати, що метою науковців, зокрема психологів і педагогів, є допомога нашому народові і владі у розбудові громадянського суспільства. Громадянське суспільство розуміється як

форма прямої демократії, тобто як безпосередня влада народу. Так, демократія — це народовладдя. І зараз, після отримання майданівського досвіду, а це була спроба самим народом отримати владу реально, адже влада народу забезпечена Конституцією, в якій записано, що народ є джерелом влади. Але вже під час проведення майдану стало зрозуміло, що самому народові досягти цієї мети дуже важко. В цьому йому потрібна допомога з боку правознавців, соціологів, політологів, психологів, педагогів. І у нас після узагальнення майданівського досвіду з'явилися певні наробки в цьому плані. Ми не спостерігали пасивно, що відбувалося на майдані, а аналізували і наш вітчизняний досвід, і дуже поширений фундаментальний досвід зарубіжних країн зі створення громадянського суспільства. Відмічу одразу ж, а пізніше я про це скажу докладніше, що в європейських країнах, в Євросоюзі і в США вже багато років діє, і дивно, що ми не знаємо докладно про це, дуже потужне громадянське суспільство. Найкраще, і це теж парадоксально, що ми цього практично не знаємо, громадянське суспільство розвинуте у Сполучених Штатах Америки і Швейцарії. Про це я скажу докладніше пізніше. Разом з тим, досвід Європи та Америки свідчить також про те, що головна мета — громадянське суспільство — може бути досягнута значною мірою через освіту.

Володимир Ляпота. Тобто Ви розглядаєте переважно освітнянський аспект цієї проблеми?

Валентин Рибалка. Так, і тут треба навести один приклад. Коли був останній майдан, Євромайдан, то одного разу в пресі з'явилася фотографія барикади, на якій зверху сиділи студенти, а внизу висів великий транспарант: «Ми — громадянське суспільство». Це дуже цікава фотографія, але вона свідчить більше про бажання, але не про вміння, а тим більше про результат дії майдану. Як стало очевидно після майдану, сидячи на барикадах, побудувати громадянське суспільство неможливо, треба вчити молодь цьому, залучаючи до цієї складної справи науку, освіту, потужний міжнародний досвід, і ті наробки психологів і педагогів, які є в нашій освіті, в історії її становлення.

Володимир Ляпота. Тобто ви об'єднали зусилля педагогів і психологів, визначили психологічні та педагогічні аспекти цієї проблеми і зараз вже дещо можете запропонувати. Як я розумію, є ініціативна група, яка реалізує від імені Національної академії педагогічних наук України відповідні ідеї. Але сьогодні ви в Кременчуці, де у нас є можливість з вами поспілкуватися і цікаво, чому саме це місто ви обрали для зустрічі з Анатолієм Петровичем і для виступу у нас.

Валентин Рибалка. Трішки ще додам до того, що сказав раніше. Справа в тому, що два з половиною років тому назад, 26 лютого 2016 року, був виданий Указ Президента, яким затверджується Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Після виходу цього Указу Кабінет міністрів України видав розпорядження усім міністерствам України, в тому числі і нашому Міністерству освіти і науки, розробити ряд заходів з реалізації вказаної Стратегії. Тому ми з Анатолієм Петровичем підключилися і від власного імені, і від імені цих установ, де ми працюємо, до вирішення даної проблеми. Але тут є така суперечність, що плани дослідження в Академії верстаються на три роки, але через три роки підключатися до цієї справи буде дуже запізно, тому ми вирішили розробити отакий свій стиль роботи у вигляді наукової експедиції. І вже третій рік після Указу Президента ми здійснюємо наукові психопедагогічні експедиції по сільським і міським школам, проводимо лекції, заняття, тренінги з розвитку громадянського суспільства.

Володимир Ляпота. І основна ваша мета — ознайомити, просвітити і дати поштовх розвитку в освітянському середовищі громадянського суспільства як форми прямої демократії.

Анатолій Самодрин. Так. Я хочу кілька слів додати до цього. Треба сказати, що в нетрях наукової думки сьогодні з'являється такий термін, як психопедагогіка. Психопедагогіка — це веління часу. Це те, що фактично на часі — через те, що ми виходимо на такі рівні, які Володимир Іванович Вернадський називає вершинами ноосфери. Якщо в ноосфері раніше, а це 7000 років тому, ідеї розвивалися дуже повільно і, скажімо так, мало помітними змінами, то починаючи з середини XX століття йде вибух, вибух, який спонукає розвиток науково-технічного прогресу. Змінився стиль мислення, змінився погляд на життя, змінилася особистість. Подивиться, сьогодні в одній сім'ї три покоління і вони часто не розуміють один одного, часто буває так, що і ми в своїх сім'ях теж маємо суперечки, в основі чого лежить те, що ми маємо несхожу освіту в поколіннях. Треба робити щось негайно. І от ми з Валентином Васильовичем щось намагаємося робити в цьому плані. Зізнаюся тут, що ми з ним вихідці з одного регіону, наші прашури із села Котовка на Магдалинівщині, тобто Магдалинівського району Дніпропетровської області, де колись був маєток графа Алексеєва. Ми зустрілися майже випадково в Києві, через незабутнього академіка Івана Андрійовича Зязюна, працюючи над однією проблемою — профільного навчання школярів. І поріднилися знову, стали фактично такими сродниками,

котрі, як про це казав Григорій Савич Сковорода, шукали кращого життя, а потім зустрілися, обнялися, і виявляється, що вони йдуть до рідної хати. Два брати, які розійшлися по всьому світу, ходили-ходили, а тоді зустрілися і питають одне одного: ти куди — до дому, і той — до дому. Їх зустрічає батько і каже: куди б ти не йшов у житті, ти йдеш додому, щоб ти не робив, ти йдеш до батька, до розуму. По суті сьогодні наступає той час, коли ми розуміємо, що ноосфера має три складники: це труд, доданий розум, а потім доданий творчий актив розуму, особистість. І оця особистість починає працювати на розум. В Україні мало ресурсів, ми кажемо, що немає нафти, недостатньо газу, але в Україні є майже не культивований достатньо ресурс розумності. Оця цілина сьогодні повинна вже бути зораною, задіяною для виробництва цього ресурсу.

Володимир Ляпота. І мабуть не випадково, що Кременчук опинився на початку вашої експедиції по осередкам громадянського суспільства?

Валентин Рибалка. Це так, але можна я поясню ще. Минулого року ми вже помітно відчули, що внаслідок реформи децентралізації влади у наших земляків котовців та у пузиківців (мешканці села Пузикове, де живе Анатолій Самодрин) створюються, відповідно до реформи децентралізації влади, об'єднані територіальні громади. І нам директори шкіл замовили самі теми виступів і методичні матеріали по громадянському суспільству. До того ж наше Міністерство освіти і науки України вже запланувало і виконує певні заходи щодо створення громадянського суспільства. Минулого року воно ввело у загальноосвітні навчальні заклади новий предмет «Основи громадянського виховання». Це необхідно, але тут не все так просто. Досвід нашого вітчизняного педагога Макаренка, який набувався тут на Кременчуччині, свідчить про те, що треба формувати не просто громадянина як ізольовану особу, а найкраще формувати його особистість у громаді, організованій як громадянське суспільство. І вчителі це розуміють. Правильно сказав Анатолій Петрович, що йде ініціатива знизу. На щастя, зараз і зверху це розуміють, про що свідчить прийнята Указом Президента Стратегія і план нашого Міністерства освіти і науки. Вони, ці ініціативи, мають поєднатися. Але ми особисто вирішили трішки прискорити цей процес і тому відправляємося вже п'ятий раз у таку експедицію й отримуємо величезне задоволення від зустрічі з педагогами сільських і міських шкіл, і звичайно — з нашою котовською батьківщиною. Бо там жили наші предки і ми якраз намагаємося потрапити туди на гробки в кінці квітня або на початку

травня. Але це задоволення передусім від того, що наші наукові заходи, теми досліджень відповідають потребам нашого народу, наших земляків. Ми відвідуємо і сільські, і міські школи, так ми плануємо днями провести круглий стіл в Новомосковському колегіум №11. При цьому ми реалізуємо ідеї щодо демократизації освіти, висловлені зокрема американським філософом і педагогом Джоном Дьюї, що реалізовані Антоном Семеновичем Макаренком в його педагогічній системі, а також сучасних філософів і педагогів, передусім ідеї академіка Івана Андрійовича Зязюна тощо. Це ідеї щодо того, що демократичну державу треба будувати демократичною освітою.

Володимир Ляпота. Подивіться, ви згадуєте Макаренка, який працював в період авторитаризму та тоталітаризму, а зараз ви говорите, як використати його надбання в побудові громадянського суспільства.

Валентин Рибалка. Так, і тут слід сказати, що Антон Семенович Макаренко — це унікальний український філософ, педагог, інтелектуал, який фактично перехитрив авторитарну систему. Але тоді склалися дивні обставини, які треба зараз краще усвідомити. Виявляється, що він став фактично першим і найбільш активним, хто зреалізував ідеї Джона Д'юї, який у 1916 році видав в Америці книгу «Демократія і освіта». Ця книга потрапила через брата Віталія Макаренка, який емігрував до Парижу, до Антона Семеновича, який, враховуючи ці американські дані і народні традиції, зокрема досвід народного віче і сільських громад, комун, розробив свою власну педагогічну систему, яку втілював у ковалівську колонію та курязьку комуну. До речі, він розумів свою колонію в Ковалівці більше як поселення громадян однієї держави в іншій, а комуну в Куряжі під Харковим як прототип французької комуни, що у Франції виступає одиницею територіально-політичного устрою країни. І прикро те, що зараз у нас багато людей не розуміють Макаренка. Я можу розповісти про один епізод, який трапився нещодавно у рідному селі Котовці. Я зайшов до сільської ради і мене хтось запитав, про що ми будемо розмовляти з педагогами у Котовському навчально-реабілітаційному центрі обласного підпорядкування, куди ми були запрошені на семінар. Я відповів, що серед інших тем буде і виступ про Макаренка. І тут хтось сказав, що він же комуняка. Тоді я запитав цього працівника сільради, чи знає він, куди Антон Семенович Макаренко планував разом з учнями перевести колонію із села Ковалівка під Полтавою. А чи можете Ви, пане Володимире, відповісти на це запитання? Даний епізод описаний Антоном Семеновичем в його «Педагогічній

188

поемі», але майже ніхто з читачів не звернув на це увагу. Не пам'ятаєте? Тоді я скажу: він ходив перевести колонію за бажанням колоністів на один з островів Дніпра. А на який острів? Не можете сказати? Макаренко з колоністами вирішив перевести колонію і вже вислав туди квартир'єрів на ... Хортицю (!), тобто на місце нашої Запорозької слави. От який це комуняка. Недаремно в Наркомпросі його називали отаманом Запорозької ватаги. Антон Семенович Макаренко був дійсно народним учителем, який фактично переграв більшовицьку систему. Але треба також сказати про дивні історичні факти, про які мені розповів дуже компетентний дослідник американської освіти — пан Пилинський Ярослав Миколайович. Він подарував мені дві свої фундаментальні книги, які я цитую у посібнику, про роль освіти у побудові американської держави. Зокрема він розповів про те, що з 1921 по 1937 рік в Радянській Росії працювали більше трьохсот тисяч американських інженерів і кваліфікованих робітників, дехто з них навіть отримав ордени за свою працю. Так от був такий період і в системі Наркомпросу, як це не дивно, коли за зразок були взяті деякі елементи американської освіти. Американські спеціалісти будували промислові об'єкти, приміром Дніпрогес, Харківський тракторний завод, центральну площу Харкова, яка зараз носить назву Площі свободи, що побудована за американським проектом, і так далі. Але дивним стало те, що самого Джона Д'юї Наркомпрос запросив у 1928 році радником в питаннях демократизації радянської освіти... Але пізніше все це закінчилося драматично, бо у 1937 році, коли в Америці працювала спеціальна комісія по розслідуванню роботи сталінських судів і там виступав Д'юї, який був одним із тих, хто звинувачував радянську владу у фальсифікації і злочинах. Комісія навіть виправдала Л.Троцького. Після цього, зрозуміло, американізація була негайно припинена, а більшість педагогів, хто став на шлях демократизації школи, були репресовані.

Володимир Ляпота. Дуже погано, коли ідеологія втручається в еволюційний процес становлення освіти.

Валентин Рибалка. Так. І ці репресії торкнулися самого Антона Семеновича Макаренка, «комуняка». Цю помилку слід виправити, треба негайно зробити це і не нехтувати ніколи нашими видатними діячами. Макаренко дізнався, що є ордер на його арешт, його вже чекали, щоб арештувати, і 1 квітня 1938 року вмирає від інфаркту. Отака історія. А потім були ідеологічні хвилі авторитарної системи, які закрили від нас правду про Макаренка і багатьох інших подвижників освіти. Але Макаренко — народний вчитель,

справжній демократ на ниві освіти! Ми знаємо це і починаємо нашу експедицію саме з Кременчука, з педагогічного училища, де він починав свою професійну діяльність як видатний педагог. Звідси він був запрошений до Ковалівки, де створив всесвітньо відому колонію і пізніше хотів перевести її до Хортиці, але переїхав з колоністами до Куряжу під Харковом, тодішньої столиці України, де створив славнозвісну комуну. Ми плануємо відвідати ці заклади в ході експедиції. Отака історія про нашого українського генія Антона Семеновича Макаренка, якого ми фактично не знаємо як демократа. Підкреслимо це, що він розумів колонію не стільки як виправний заклад, а як поселення громадян в іншій країні, такою іншою для нього, як для народного вчителя і демократа, була авторитарна система, в якій він спромогся створити, а в Куряжі утвердити у формі комуні фактично демократичний освітянський осередок громадянського суспільства.

Володимир Ляпота. Отже ми говоримо сьогодні про європейський, світовий досвід, але треба не забувати і про свій досвід, досвід великого педагога Антона Семеновича Макаренка.

Анатолій Самодрин. Можна я скажу кілька слів. Я теж услід за Валентином Васильовичем надихнувся і задумався паралельно над цими питаннями. Був такий феномен в історії розвитку педагогіки — педологія, коли місія педагога визначалася, як продукт синтезу педагогіки і психології. Це було поширено у нас до 1936 року, коли вийшла відома постанова ВКП(б) про збочення в системі Наркомпросу, що означало фіаско педології й утвердження адміністративного підходу в освіті. Демократичні тенденції тоді фактично забороняються. І тільки в 60-х роках минулого століття відроджується психологічний напрям розвитку в освіті. Валентин Васильович якраз належить до того покоління студентів, яке відроджувалося саме на цій хвилі в новій науковій школі. Він закінчив факультет психології Московського державного університету імені Ломоносова й надихався під час навчання скоріше за все відомою зараз в світі психологічною школою Льва Семеновича Виготського. А Виготський по суті розробив узагальнюючу теорію над досвідом Макаренка. Адже на початку 30-х років ці особистості декілька років перебували у Харкові і вірогідно за все зустрічалися. Друге, що я хочу сказати, щоб не упустити. Дивіться, ще на початку 20-х років Михайло Сергійович Грушевський, а це перший президент України, пише таку роботу: «Хто такі українці і чого вони хочуть?» В цій роботі Він задумався приблизно так само, як задумувався і Макаренко, але з точки зору організації життя народу через адміністративні важелі. Він каже, що землі на Україні сформовані не

190

тим шляхом, який треба щоб вони були сформовані, тобто раніше були нав'язані формальні межі. А треба так, щоб народ сам намацував, це його слова, свої території. Отоді ті повіти й уїзди, які є, розпадуться і прийде до влади народне самоврядування. Це говорив перший президент України. І що хочу до чого підвести, що з тридцяти чотирьох таких земель, які він наводить в цій роботі, він описує одну цікаву землю. Це земля, яка має центром Кременчук, а розклад цієї землі, уявіть собі, від Лубен до Новомосковська. От Валентин Васильович згадував, що ми були і будемо в Новомосковську. Ось чому і ми намагаємося теж, говорячи словами Грушевського, намацувати центри й підказувати людям, щоб вони правильно шукали ці межі громад в межах території, де б діяла правильно, гармонійно організована система освіти. І тепер найголовніше. Що таке феномен Макаренка? Макаренко, не знаючи формально про громадянське суспільство, створював у своєму освітянському середовищі, рівно і в учнів і серед учителів, нову модель цивілізації. В цій моделі освіта відіграла ключову роль, коли освітою фактично створюється така цивілізація, в основі якої постає народовладдя. І оце він фактично нам це підказує, і ми сьогодні мусимо підняти досвід його і його послідовників, зокрема Сухомлинського тощо, опертися на цей досвід, який вже був втілений в освіту, перевірений в її умовах. Але були предтечі Макаренка, той же самий Д'юї та інші. Я хочу сказати також, що коли ми з Валентином Васильовичем, а він старший за мене, я молодший, працювали в науковому пошуку, то ми не знали один одного близько. Ми зішлись над однією проблематикою — профільного навчання школярів і його докторська дисертація дала змогу мені створювати на засадах профільності і за моделями, так би мовити лекалами, Макаренка, школу в Кременчуці, це ЗОШ №3. І набутий в цій школі, а я був її директором, досвід склав основу моєї докторської дисертації під назвою «Система профільного навчання в умовах регіону як суто біосферної території». Тому я хочу сказати ще про такий момент. Біосферна територія проживання і мислення категоріями екології, з одного боку, повинні бути присутні сьогодні у всіх — і в адміністративного верху, і у народного так би мовити віча. А з іншого боку — повинно бути психолого-педагогічне мислення як засада, що дає нам реальну мету.

Валентин Рибалка. Я хочу додати до цього, що історично проблема побудови громадянського суспільства з'явилася ще раніше, приміром, у працях Гегеля. І один з перших, хто в українській освіті закликав до побудови громадянського суспільства, фактично був Михайло Петрович Драгоманов. Ще у 1876–1889 роках, коли він імігру-

вав до Швейцарії, він стверджував у своїх працях, що треба будувати таке суспільство, яке насичене розвинутими особистостями. Він першим серед наших українських філософів і педагогів наголошував на цінності особистості і розвинутого суспільства для держави. Треба підкреслити, що у своєму збірнику «Громада» він закликав співвітчизників звернути увагу на суспільний і політичний устрій тогочасної Швейцарії та Сполучених Штатів Америки. Тому я зараз скажу трішки про громадянське суспільство у Швейцарії і Сполучених Штатах. До речі, це відкриті дані. Я вперше почув про громадянське суспільство влітку 2013 року. Тоді довелося працювати в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України, при якому існує Українська асоціація політичних психологів. Так от, на одному із засідань цієї асоціації я вперше почув про громадянське суспільство. Звернувся до Інтернету і знайшов дані про те, як працює громадянське суспільство в Швейцарії. А воно працює і у вигляді народного віче в гірських муніципалітетах, і у формі народних зібрань в кантонах, і шляхом застосування сучасних інформаційних технологій на федеральному рівні. На всіх цих рівнях громадяни систематично висувають та обговорюють актуальні проблеми життя, голосують і приймають рішення щодо пріоритетних проблем та пропозицій щодо їх вирішення, розробляють відповідні проекти і ставлять їх на референдуми. Результати їх проведення є обов'язковими для виконання владними структурами на місцевому чи федеральному рівнях. Громадянське суспільство і референдуми вважаються формами прямої демократії. Щорічно у Швейцарії відбувається 200–300 референдумів різного рівня. Тобто за 100 останніх років відбулося близько 20000 референдумів. Три чверті проектів, затверджених референдумами, стають предметом виконання обраною громадянським суспільством владою — законодавчою, виконавчою і судовою її гілками як державними інститутами, що служать народові. Тобто йде неперервний процес вирішення актуальних проблем, розвитку народу і держави. Як результат — зараз середня заробітна плата в Швейцарії дорівнює 3855 доларів (дані за 2017 рік), тобто є найвищою в світі. Одна з найвищих в країні тривалість життя громадян — в середньому 83 роки. Високий рівень розвитку науки і освіти. Країна не знає фактично 500 років, що таке війна, там немає страйків тощо. Ось так діє народовладдя, народне самоврядування в цій країні. Але для мене стала справжнім відкриттям демократична Америка, коли я прочитав вже згадувані роботи Ярослава Миколайовича Пилинського. В них він описав, як працює американське громадянське суспільство.

В США існують фантастично великі осередки такого суспільства. Так в громадському осередку пенсіонерів налічується 37 мільйонів членів, створені при цих осередках фонди мають десятки мільярдів доларів. Є також аграрний осередок, релігійні громади тощо. Вони збираються, їх члени висуюють актуальні проблеми життя, обговорюють їх і виробляють за допомогою спеціальної технології конструктивні пропозиції. Ця технологія зветься деліберацією — тобто це демократичне, вільне, раціональне обговорення проблем, на основі чого формуються відповідні проекти. Ці проекти передаються на вирішення конгресменам, представникам від даної громади в судовій, законодавчій та виконавчій владі, їх виконання контролюється представниками громад. Так працює громадянське суспільство і в Євросоюзі, зокрема в Німеччині, в Швеції тощо. Це дуже цікава технологія, вона описана в даному посібнику.

Використовуючи цей досвід, ми розробили послідовність дій, загальний алгоритм роботи громадянського суспільства та відповідний тренінг на його основі й зараз апробуємо його в школах. Так, в одній із сільських шкіл, не буду тут називати її, було проведено тренінг осередку громадянського суспільства серед 40 вчителів і старшокласників, які опановували навчальний предмет «Основи громадянського виховання». Спочатку я звернувся до учасників з пропозицією уважно подумати і послідовно назвати три-чотири проблеми, актуальні зараз для нашого народу. Виступили по черзі чотири учасники, які сформулювали чотири проблеми. Це проблеми: а) війни та миру; б) територіальної цілісності країни; в) бідності і г) культури населення. Після цього ми запропонували учасникам проголосувати і визначити пріоритет, значущість висунутих проблем. Голосування, як відомо — важлива демократична процедура роботи громадянського суспільства. Воно дало такі результати: дві перші проблеми отримали більшість голосів, а дві інші — меншість. Тому услід за цим було проведено обговорення двох найбільш значущих проблем — припинення війни і встановлення миру та забезпечення територіальної цілісності країни. При цьому висувалися різні пропозиції, в тому числі і такі, що були пов'язані з вирішенням двох проблем, висунутих меншістю. Тобто враховувалася думка меншості, що відповідало ще одній демократичній процедурі. На основі конструктивного обговорення двох перших проблем було розроблено два цікаві проекти. Але коли ми поставили ці проекти на референдум, то жоден з них не набрав більшості голосів, тобто не був прийнятий до виконання. Я вважаю, що такий негативний результат є наслідком слабкості на-

шого громадянського виховання, свідченням чесності вчителів і учнів, а також проявом недостатнього розвитку, фактичної відсутності дорослого громадянського суспільства.

Володимир Ляпота. І що з цим робити?

Валентин Рибалка. Треба працювати далі і створювати громадянське суспільство засобом неперервних малих справ. Передусім робити це еволюційно, послідовно, зокрема включаючи в навчальні плани, скажімо, того ж самого предмету «Основи громадянського виховання», елементи демократії. Наведу один приклад до цього. Так, в мене старша донька Анна зараз отримує другу вищу освіту в Швеції. Вона зацікавилася проблемою виховання малюків і опановує професію вихователя дошкільних закладів. Я показав їй (по Скайпу) мій посібник і звернув її увагу на останній його розділ, тобто на заключення, яке називається «Демократична парадигма освіти та розвиток громадянського суспільства і особистості громадянина». На це вона одразу ж відповіла мені: «Тагу, переді мною зараз лежить типовий план, так званий курикулум, для дошкільної освіти Швеції. Цей план висить у кожному дитячому садочку країни. І в ньому слово «демократія» зустрічається дев'ять разів». Тобто в ньому містяться дев'ять принципових положень про демократичні цінності, про демократичні методи, про демократичний спосіб життя тощо, котрі покладені в основу шведської дошкільної освіти...

Володимир Ляпота. Тобто демократизація починається вже з малих дітей?

Валентин Рибалка. Так, вже з дошкільників, які ще не є в повному розумінні громадянами країни, але вчать демократії. Я попросив доньку знайти і вислати мені курикулуми для загальноосвітньої школи та для освіти дорослих. Коли я отримав їх, то виявилось, що в типовому плані для середньої школи містилося вже 12 принципових положень про демократію, а в курикулумі для освіти дорослих — три положення. Отже треба діяти і методом малих справ, а з іншого боку — треба діяти принципово, на основі складання відповідних навчальних планів. Тобто слід звернутися до нашого Міністерства освіти і науки з пропозицією створити такі ж самі принципові плани демократичної спрямованості, як в Швеції. Я не знаю, який стан з цим в освіті Швейцарії, але думаю, що там це на належному рівні, таких положень не менше. Це питання треба вирішувати принципово, щоб і наші діти вже в школі опановували демократичний спосіб життя! Чому в Європі освіта формує демократичний стиль життя вже у дошкільників, а у нас, в демократичній 194

за Конституцією країни, в цьому плані майже нічого не робиться? Я, вибачте, не хочу критикувати наш щойно прийнятий «Закон про освіту», він, в цілому, прогресивний, але там слово «демократія» зустрічається лише один раз і тільки у другорядному контексті. Треба створювати такі законодавчі документи, які б демократично розвивали молодь і дорослих.

Володимир Ляпота. Але дітей повинні демократично виховувати передусім вчителі, які мають отримувати демократичну просвіту...

Валентин Рибалка. Так. Приміром, одне з положень шведських курикулюмів підкреслює, що вихователі в своїй демократичній поведінці мають бути зразком для дітей!

Володимир Ляпота. Я розумію так, що ви з Анатолієм Петровичем займаєтесь демократичним просвітництвом як вчителів і вихователів, так і учнів.

Самодрин Анатолій. Так. Нам треба мати соціальну мету, в якості якої сьогодні вимальовується соціальна держава світу. Соціальна держава світу має вибудовуватися ніби зверху управлінськими рішеннями, розробленими на науковій основі. З іншого боку, ми повинні створювати умови усвідомлення цієї мети, а усвідомлення мети відбувається в особистості. Таким чином, ми повинні пройти ніби три кроки. Перший крок — це підняти коефіцієнт корисної дії кожної особистості. Кожна людина талановита, кожна людина індивідуальна, і кожна людина може творити у напрямі реалізації органічної спроможності свого індивідуального особистісного та соціального потенціалу. Другий крок — підняти коефіцієнт корисної дії суспільства в цілому і тих макросуспільств регіонів, які є у нашому полі зору, тобто об'єднаних територіальних громад. І третій крок у цій тріаді — утворення нових соціальних інститутів, при цьому слід не боятися, що утвориться самоврядна група ініціативних діячів, не боятися цього руху знизу. Не обов'язково те, що зверху, правильне, треба обговорювати те, що зверху, рухом знизу. Це з одного боку, а з іншого боку, якщо брати на рівні особистості, на рівні індивіду, то треба розуміти, що індивіду треба подати корисний суспільний сигнал. Тобто необхідно підвищувати органічну спроможність особистості діяти у громадянському суспільному світі і творчо діяти, зменшити опір її діям, а це значить, що школа не повинна руйнувати та гальмувати своїми власними нерозумними діями розвиток такої особистості громадянина, не чинити тиск на здоров'я, на творче начало особистості. Треба бачити цю народну самоврядність в кожній особистості, в кожній людині. І ще один елемент —

треба будувати демократичні важелі управління, треба щоб кожний керівник, який керує суспільними процесами, щоб він уміло управляв ними, забезпечував прояв демократичних свобод, прав і обов'язків громадян на всіх рівнях, у всіх ланках. І треба, щоб ініціатива не була наказувана, треба, щоб, якщо ти в цьому напрямі гідний і досягаєш чогось корисного, то помітити і підтримати тебе. Треба вчити кадровий потенціал, готувати його до демократизації. І найголовніше — треба створити умови, щоб наукова думка стала основою державного управління. Я згадав зараз, що дума дореволюційної харківщини складалася так, що в ній з 11 членів було 9 докторів наук. Таким чином, це не говорить про те, що треба штучно задавати ці параметри, але треба на засадах демократизації висувати тих людей, які будуть гідно нести свій управлінський хрест до загальної маси.

Валентин Рибалка. Є такий європейський філософ Алмонд, який мріяв про створення всесвітнього громадянського суспільства. І ця мрія втілюється у світовому масштабі. Тобто ця тенденція є світовою і ми, хочемо ми це чи не хочемо, раніше чи пізніше, але будемо долучатися до цієї тенденції. Ми з Анатолієм Петровичем та деякими іншими колегами складаємо таку ініціативну групу допомоги нашим педагогам в цій справі. Але слід сказати, що є Інститут громадянського суспільства в Києві, який очолює досвідчений юрист Ткачук Анатолій Федорович. А в кінці листопада цього року, це я вже роблю певну об'яву, в Києві відбудеться VI Всеукраїнський форум організаційного розвитку громадянського суспільства. Минулого року на такому ж форумі було представлено 1700 учасників з різних громадських організацій. Перший форум у 2014 році не дозволили проводити так звані активісти, але зараз цей рух поширюється за підтримки Євросоюзу та США. Тобто це світова тенденція, яка прокладає собі шлях в Україні. І через освіту розвиток громадянського суспільства є цілком можливий.

Володимир Ляпота. Єдине, що я можу сказати на завершення, що це не остання наша зустріч. Я думаю, що про громадянське суспільство треба говорити більше, щоб розуміння його важливості для України поширювалося. Успіхів вам в цій потрібній справі. Всього доброго, дякую вам, до побачення.

**Пам'ятні місця, пов'язані з педагогічною творчістю
А.С.Макаренка — м. Кременчук Полтавської області,
смт Подвірки Дергачівського району
Харківської області (Куряж) і музей народного вчителя,
який розробив всесвітньо відому демократично діючу комуну,
та с. Ковалівка Полтавського району,
де на місці колишньої колонії розташований музей
А.С.Макаренка і працює Полтавський обласний науковий
ліцей-інтернат його імені**

Першим пунктом психопедагогічної експедиції по пам'ятним місцям А.С.Макаренка, яка була проведена восени 2018 року разом з професором А.П.Самодрином, став Кременчук, де починалася професійна діяльність великого педагога-демократа.

В місті у 1950 році відкрився Педагогічно-меморіальний музей Антона Макаренка, який розташований у батьківській хаті Макаренків, в якій Антон Семенович мешкав у 1905–1911 та 1917–1919 рр. і де пройшли його юнацькі та молоді роки. З 1905 до 1911 року він учительствує у Крюківському залізничному початковому училищі. Після закінчення Полтавського учительського інституту у 1917 році він у 1918–1919 рр. очолює педагогічний колектив Крюківського вищого початкового училища, а восени 1920 року приймає пропозицію Полтавського губернського відділу народної освіти організувати колонію для неповнолітніх правопорушників у Ковалівці під Полтавою. У 1928 році він переїздить з колонією в Куряж під Харків і створює комуну. Саме по цих місцях пройшли шляхи нашої експедиції.

24 вересня 2018 року відбувся виступ професорів Рибалки В.В. і Самодрина А.П. на телеканалі Кременчук. Він був присвячений 130-річчю від дня народження А.С.Макаренка і відбувався у формі своєрідного інтерв'ю, дискусії, проведеного з професорами кременчуцьким журналістом Володимиром Івановичем Ляпотою (див. Додаток 1). Зміст даного інтерв'ю представлений на сайті телеканалу, Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України і Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України.

*Педагогічно-меморіальний музей А.С.Макаренка в Кременчуці,
на території якого поставлений скульптурний пам'ятник
великому педагогу*

Біля входу в музей А.С.Макаренка в смт Подвірки під Харковим

27 вересня 2018 року професори Рибалка В.В. і Самодрин А.П. відвідали смт Подвірки під Харковим, де розташований ще один музей А.С.Макаренка. На цьому місці в кінці 1920-х — на початку 1930-х років (в Куряжі) знаходилася відома на весь світ педагогічна комуна А.С.Макаренка, яка описана в його «Педагогічній поемі».

Ознайомлення з експонатами музею переконливо свідчить про демократичний характер соціально-педагогічної системи геніального педагога. На фронтоні будинку музею викарбовані його слова: «Я був просто народним вчителем». Його комуна без перебільшення нагадує французьку комуну як територіальн-політичну одиницю державного устрою Франції і сучасне громадянське суспільство в Швейцарії і США. Про це нам ствердно говорила і екскурсовод музею — пані Людмила.

Біля портрету видатного педагога А.С.Макаренка та його вихованців

28 вересня 2018 року професори *В.В.Рибалка, А.П.Самодрин та В.Ф.Моргун* відвідали село Ковалівка Полтавського району, де працює Комунальний заклад «Полтавський обласний науковий ліцей-інтернат II–III ступенів імені А.С. Макаренка», в якому був проведений Міжрегіональний науково-практичний семінар «Школа — духовний осередок розвитку особистості, демократичної територіальної громади і країни», на якому були зроблені доповіді і тренінг демократичного розвитку освітянського осередку громадянського суспільства на базі ліцею. Директор ліцею-інтернату Валерій Іванович Шульга влаштував гостям екскурсію в Червоний корпус по залам музею А.С.Макаренка.

Пам'ятник А.С.Макаренку та комунарам на території теперішньої колонії в смт Подвірки на Харківщині

Міжрегіональний науково-практичний семінар, присвячений 130-й річниці від дня народження Антона Семеновича Макаренка, який відкриває директор Полтавського обласного ліцею-інтернату Шульга Валерій Іванович

Картини в музеї А.С.Макаренка в Червоному корпусі в селі Ковалівка, на яких зображені збори колоністів, присвячені вирішенню нагальних проблем, і праця юних робітників

**Дискусія у Київському національному університеті
імені Тараса Шевченка, у конференц-залі Вченої Ради,
після доповіді *Кристи Марквальдер*, Президента Національної
ради Швейцарії (2016 р.), депутата Швейцарського парламенту,
на тему «Роль громадянського суспільства
у розробці законів Швейцарії і можливості для України»**

8 жовтня 2018 року в конференц-залі Київського національного університету імені Тараса Шевченка виступила Криста Марквальдер, Президент Національної ради Швейцарії (2016 р.), депутат Швейцарського парламенту, з доповіддю «Роль громадянського суспільства у розробці законів Швейцарії і можливості для України». У своїй доповіді Криста Марквальдер докладно охарактеризувала існуючу в Швейцарії політичну систему і державний устрій, а також показала роль прямої демократії, з такими її функціями, як народна ініціатива, висування і обговорення пропозицій, порядок підготовки і проведення місцевих і регіональних плебісцитів, національних референдумів (вони відбуваються на федеральному рівні обов'язково чотири рази на рік), особливості взаємодії громадянського суспільства з політичними інститутами країни, що призвело за 170 років існування цієї системи до суттєвого прогресу країни, внаслідок чого вона займає лідерські позиції в світі за показниками добробуту населення (найвища в світі середня заробітна плата — 5420 американських доларів в місяць у 2018 році), тривалістю життя (83 роки), високим рівнем розвитку науки, освіти, медицини, економіки тощо. Про гармонійний характер життя в країні свідчить та особливість, що в ній немає страйків, які в умовах прямої демократії є зайвими, недоцільними. Активність громадян спрямовується наявною системою у конструктивне русло, більше 50% дорослого населення бере участь у роботі громадянського суспільства. Між політиками і громадянами немає розриву і суперечок. Це досягається наявною демократичною організацією суспільного і державного життя в країні. Громадянське суспільство виступає як окрема гілка влади, що взаємодіє з іншими її гілками і це забезпечує успіх країни, її мирне життя впродовж майже п'яти століть.

Криста Марквальдер конкретизувала ряд положень, які зафіксовані в матеріалах виставки, зокрема в газеті «Сучасна пряма демократія», яку підготував Бруно Кауфман у співпраці зі Швейцарським фондом демократії. Далі наводиться титульна сторінка газети та її зміст.

Після Кристи Марквальдер виступили Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарії в Україні Гійом Шойрер, бувший Посол України в Швейцарії та інші присутні. Були задані запитання, на які Пані Криста дала вичерпну відповідь.

Професор В.В.Рибалка виступив у порядку дискусії і розповів присутнім про результати наукових експедицій по регіонах України, про проведений у ряді навчальних закладів тренінг демократичного розвитку освітянського осередку громадянського суспільства і отриманий при цьому відчутний демократичний ефект. Ним було задане основному доповідачеві запитання про роль освіти Швейцарії у підготовці молоді до участі у громадянському суспільстві як форми прямої демократії, на що пані Криста Марквальдер схвалила виступ професора і наголосила на важливому значенні формування навчальними закладами демократичної компетентності молоді у питаннях роботи громадянського суспільства, у підвищенні рівня її громадянської активності, яка у швейцарській молоді значно нижча, ніж у громадян похилого віку.

Президія зборів на зустрічі з Президентом Національної ради Швейцарії в 2016 р. Кристою Марквальдер і Надзвичайним і Повноважним Послом Швейцарії в Україні Гійомом Шойрером, ведуча — завідувач відділу міжнародного співробітництва КНУ імені Тараса Шевченка Оксана Прокопенко

Виступає депутат Парламенту Швейцарії, Президент Національної Ради Швейцарії в 2016 році Криста Марквальдер з доповіддю «Роль громадянського суспільства в розробці законів у Швейцарії і можливості для України»

Учасники зустрічі та дискусії з Президентом Національної Ради Швейцарії в 2016 році, депутатом Парламенту Швейцарії Кристою Марквальдер у конференц-залі Вченої ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка 8 жовтня 2018 року

У кінці заходу відбулася коротка, але змістовна особиста бесіда з Кристою Марквальдер професора В.В.Рибалки і організатора його участі у дискусії та перекладача, магістра психології Тамари Валентинівни Кабиш-Рибалки. Саме завдяки її зусиллям було отримане запрошення професору від Посольства Швейцарії в Україні взяти участь у дискусії. Професором було подаровано экс-Президенту Національних зборів Швейцарії Крісті Марквальдер, Надзвичайному

і Повноважному Послу Швейцарії в Україні Гійому Шойреру, а також бувшому Послу України в Швейцарії і начальнику відділу міжнародного співробітництва КНУ імені Тараса Шевченка — посібник «Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина» (2018).

Фотографія з Президентом Національної Ради Швейцарії в 2016 р. Кристою Марквальдер, на якій вона демонструє отриманий у подарунок від професора Валентина Рибалки посібник «Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина»

Обкладинка газети «Сучасна пряма демократія», що презентувалася на виставці, організованій Посольством Швейцарії в Україні в конференц-залі Вченої ради Київського національного університету імені Тараса Шевченка 8 жовтня 2018 року

ПРО АВТОРА

Рибалка Валентин Васильович (1 січня 1947 р.) — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України та головний науковий співробітник Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України. Народився у м. Ютербог (Німеччина) у сім'ї

військовослужбовця. Батько — Рибалка Василь Федосійович (1921–1998), мати Рибалка Ганна Іванівна (1919–2007). 1962 року закінчив 8 класів Середньої школи №11 міста Новомосковська Дніпропетровської області, а 1966 року — Дніпропетровський технікум автоматики і телемеханіки. З 1967 по 1972 рік навчався на факультеті психології Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, після закінчення якого розподілився в Київський інститут периферійного обладнання Науково-виробничого об'єднання «Електронмаш», де працював інженерним психологом. З 1974 року — аспірант, а з 1977 року — молодший науковий співробітник Інституту психології України. 1982 року захистив кандидатську дисертацію «Психологічні особливості процесу синтезу при конструюванні технічних об'єктів» (науковий керівник — В.О.Моляко). Працював старшим науковим співробітником (з 1985 р.) лабораторії психології трудового виховання, в лабораторії психології творчості, завідувачем Республіканського центру психологічної служби системи освіти Інституту психології України (1991 р.), старшим (з 1995 р.) та провідним (2007–2009 рр.) науковим співробітником, за сумісництвом, лабораторії консультативної психології і психотерапії Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Брав участь у Державній програмі «Діти Чорнобилю» (1991–1993 рр.). З 1993 року — старший науковий співробітник Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України, очолюваного академіком І.А.Зязюном. У 1995–1998 роках — докторант цього ж інституту. 1998 року захистив докторську дисертацію «Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників» (науковий консультант — Г.О. Балл). З 1998 року — завідувач лабораторії (з 2001 року — відділу) психології трудової і професійної підготовки цього інституту. З 2007 року — провідний і головний науковий

співробітник відділу педагогічної психології і психології праці (з 2014 року — психології праці) Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. Працював за сумісництвом старшим викладачем, доцентом, професором ряду університетів Києва, Одеси, Львова, Полтави, Кременчука, радником директора Інституту обдарованої дитини НАПН України, головним науковим співробітником Інституту соціальної та політичної психології НАПН України тощо. Член Української асоціації політичних психологів.

У 2004–2007 рр. очолював спеціалізовану вчену раду в Інституті педагогіки і психології професійної освіти, де за спеціальністю 19.00.07 — педагогічна та вікова психологія захистили кандидатські дисертації 33 здобувача. Був науковим керівником 18 кандидатів і 2 докторів психологічних наук. Відмінник освіти України (1996 р.), нагороджений медаллю «За наукові досягнення» МОН України (2006 р.), Почесною грамотою Верховної Ради України (2008 р.), знаком «Почесний професор Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (2008 р.), знаком «Ушинський К.Д.» НАПН України (2011 р.), медаллю Хмельницького Національного університету «В.В.Зеньковський» (2013 р.), Орденом України «За заслуги» III ступеня (2014 р.), медаллю НАПН України «Григорій Сковорода» (2016 р.).

Автор більше 550 наукових праць, серед яких біля двадцяти книг, зокрема таких як: Психологія: підручник (заст. гол. редактора, співавт., шість видань, 1999–2008); Основи практичної психології: підручник (співавт., три видання, 1999–2006); Методологічні питання наукової психології (досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) (2003); Теорії особистості у вітчизняній психології (2006); Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці (2009); Психологія розвитку творчо обдарованої особистості (2010); Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти (2010); Честь та гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога (2010); Психологія і педагогіка праці особистості: від обдарованості дитини до майстерності дорослого (2014); Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике (2015); Словник із психології та педагогіки обдарованості і таланту особистості (2016), Методологічні проблеми наукової психології (2017); «Сприяння розвитку особистості громадянина і дієвого громадянського суспільства засобами практичної психології: методичні рекомендації» (2017); «Школа — духовний осередок розвитку особистості, місцевої громади та держави» (у співавторстві) (2018); Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина (2018); Психопедагогічні експедиції шляхами демократизації життя особистості, освіти та громадянського суспільства (наук. ред., співавтор, 2019) та ін.

Навчальне видання

Рибалка Валентин Васильович

**САМОВЧИТЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ ДЛЯ ЮНОЇ
ТА ДОРΟΣЛОЇ ОСОБИСТОСТІ**

Методичний посібник

Комп'ютерне верстання — *Думанецька С.С.*
Дизайн обкладинки — *Бабинець Н.А.*

На обкладинці наведена картина
«Начало демократії в Афінах» з колекції Вікіпедії

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 12,09.
Наклад 300 прим. Зам. № ...

Видавець ТОВ «Талком»
м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraine.vdk@ email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013